

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: 3. serija - vol. XXIII

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **1990**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:889776>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-27**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

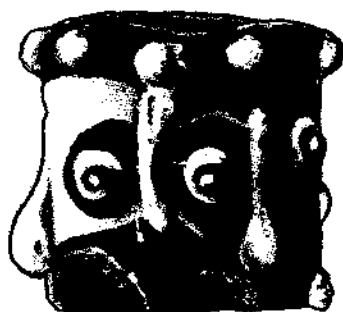
UDK902/904

YU ISSN 0350-7165

VJESNIK

ARHEOLOSKOG MUZEJA U ZAGREBU

3. SERIJA - VOL. XXIII.

VAMZ 3. SERIJA

VOL. XXIII., str. 1-194

ZAGREB 1990.

Časopis koji je prethodio.

ARKIV ZA POVĚSTNICU JUGOSLAVENSKU, I. (1852), II. (1852);
ARKIV ZA POVĚSTNICU JUGOSLAVENSKU, III. (1854); IV. (1857); V. (1859); VI. (1863); VII. (1863); VIII. (1865);
IX. (1868); X. (1869); XI. (1872); XII. (1875).

Dosadašnje serije VJESNIKA:

VIJESTNIK NARODNOGA ZEMALJSKOGA MUZEJA U ZAGREBU, I. (1870); II. (1876);
VIJESTNIK HRVATSKOGA ARHEOLOGIČKOGA DRUŽTVA, I-XIV. (1879-1892);
VJESNIK HRVATSKOGA ARHEOLOŠKOGA DRUŠTVA, N. S., I-XXII/XXIII. (1895-1941/42);
VJESNIK ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU, 3 S. (od god. 1958. dalje)

Izdavač:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Zrinjskog 19, YU - 41000 Zagreb

Uredništvo:

Arheološki muzej u Zagrebu, Trg Nikole Zrinjskog 19, 41001 Zagreb, p. p. 542

Glavni i odgovorni urednik:

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ (Zagreb)

Zamjenik glavnog urednika i tehnički urednik:

IVAN MIRNIK (Zagreb)

Redakcijski odbor:

VALERIJA DAMEVSKI (Zagreb), ZDENKA DUKAT (Zagreb), KATICA SIMONI (Zagreb)

Izdavački savjet:

STRUČNI KOLEGIJ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU
Trg Nikole Zrinjskog 19, YU - 41000 Zagreb

Lektura:

SALIH ISAAC (hrvatski jezik), SONIA WILD-BICANIĆ (engleski jezik)

Prijevod:

DORIS BARICEVIĆ (njemacki jezik); IVAN MIRNIK (engleski jezik); MATE SUIĆ (talijanski jezik)

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu izlazi jednom godišnje.

IZDAVANJE ČASOPISA FINANCIRAJU: SAMOUPRAVNA INTERESNA ZAJEDNICA ZNANOSTI SRH,
Zagreb, Opatička 10, i UDRUŽENA SAMOUPRAVNA INTERESNA ZAJEDNICA KULTURE GRADA ZAGREBA
Zagreb, Božidara Adžije 18

NAKLADA 700 PRIMJERAKA

TISAK: COLORPRINT, ZAGREB

SADRŽAJ**CONTENTS - INHALT - SOMMAIRE****DUBRAVKA BALEN-LETUNIĆ**

- Uvod 9
 Ksenija Vinski-Gasparini - bi bhografija arheoloških
 radova od 1950-1987. godine 11

**IZVORNI ZNANSTVENI KADOVI
ORIGINAL SCHOLARLY/SCIENTIFIC PAPERS****KORNELIJA MINICHREITER**

- Starčevačko naselje u Pepelanama kod Virovitice. 17
 Eine Ansiedlung der Starčevo- Kultur in Pepelane bei Virovitica 28

DUBRAVKA BALEN-LETUNIĆ

- Perle s tri lica pronadene na području Like. 41
 Perlen mit drei Gesichtern aus dem Gebiet der Lika 49

NIVES MAJNARIĆ-PANDŽIĆ

- Novi nalazi pojasne kopče tipa Laminci iz Siska 55
 Ein neuer Giirtelschnallenfund vom Typ Laminci aus Sisak 62

MATE SUIĆ

- Nekoliko primjera toponomastičkih refleksa kontinuiteta i
 pomicanja naselja iz antičke Liburnije. 69
 Alcuni esempi dei riflessi della continuity e
 spostamenti degli abitati nella Liburnia antica 74

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

- »Illyrico-Pannonica« kao tema legendi u rimskoj numografiji 75
 »Illyrico-Pannonica« in inscriptions on Roman coins. 89

VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK

- Antička vila u uvali Verige na Brijunima 97
 Roman villa in Veriga Bay, Brijuni Islands 108

NENAD CAMBI

- Nadgrobne stele s portretima podrijetlom s otoka Šolte i Drvenika 111
 Tomb stelae with portraits from the islands of Šolta and Drvenik 123

BRANKO CRNKOVIĆ – DRAGUTIN SLOVENEK – ANA SOKAČ

- Ceramics from the Roman city of *Salona* near Split 125

ŽELJKO TOMIČIĆ

- Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u
Velebitskom podgorju 139
Traces of Early Byzantine military buildings below Velebit 152

IVAN MIRNIK

- Skupni nalazi novca iz Hrvatske IX,
Skupni nalaz Heraklijevih zlatnika iz Zrmanje 163
Coin hoards from Croatia IX.
The hoard of Heraclius solidi from Zrmanja 170

NIKŠA PETRIĆ

- Srednjovjekovne svjetiljke i predromanifiki pilastar s Hvara 173
Mediaeval lamps and a Preromanesque pilaster from Hvar 179

IGOR URANIĆ

- Pogrebna stela Min-Nakhta u Arheološkom muzeju u Zagrebu
(stručni rad) 183
The Min-Nakht funerary stele in the Zagreb Archaeological Museum
(professional paper) 187

PRIKAZI

- Biba TERŽAN, Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem,
Katalogi in monografije 25, (Ljubljana 1990). (N. Majnarić-Pandžić) . . . 191
- CONSPECTUS FORMARUM TERRAE SIGILLATAE ITALICO MODO
CONFECTAE.
Materialien zur römisch-germanischen Keramik, Heft 10.
Dr. R. Habelt Verlag, Bonn 1990. (Z. Gregl) 193

S. Dimitrijević Dr KSENIJA VINSKI-GASPARINI

Ovaj svezak »Vjesnika« posvećen je dr. Kseniji Vinski-Gasparini, znanstvenom savjetniku i dugogodišnjem voditelju prethistorijske zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu u povodu 70. obljetnice života i 45. obljetnice bogatog znanstvenoistraživačkog rada.

Rodena je u Zadru 25. VII. 1919. godine; osnovnu školu polazila je u Benkovcu kraj Zadra i Kruševcu. Nakon mature u Novom Sadu, godine 1938. upisala se na studij (grupa: povijest umjetnosti i arheologija) na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, gdje je studirala do 1941. godine; potom je studij iste grupe nastavila na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, da bi diplomirala 1944. godine. Doktorirala je na Filozofskom fakultetu u Zadru 1970. godine obranivši disertaciju *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. U zvanje višeg znanstvenog suradnika promovirana je 1972, a 1978. godine u znanstvenog savjetnika Arheološkog muzeja u Zagrebu.

U rujnu 1944. godine zaposlila se kao kustos pripravnik na prethistorijskom i srednjovjekovnom odjelu, da bi nekoliko godina potom ostala na prethistorijskom odjelu koji je i vodila od 1966. do 1979. godine, odnosno do odlaska u mirovinu. Tijekom cijelog svog radnog vijeka gotovo da i nema poslova vezanih za muzeološku i arheološku djelatnost koju nije obavljala. Poratnih se godina prihvatila sređivanja cjelokupne prethistorijske zbirke, što nije bio jednostavan zadatak ima li se u vidu da je prethistorijska zbirka zagrebačkog muzeja jedna od najvećih u zemlji. Radeći na poslovima vezanim za Muzej i muzeološku djelatnost - bilo da je riječ o klasifikaciji arheološkog fundusa, zaštiti i konzervaciji predmeta, prikupljanju terenskih i arhivskih podataka, objavi grade ili napokon prezentaciji spomeničke baštine - do punog izražaja dolazile su njene stručne, znanstvene, organizacijske i pedagoške sposobnosti. Posebnu pažnju posvetila je uredenju studijskih zbirki (depozitarij), kao i reorganizaciji stalnih postava, a za posljednju ekspoziciju otvorenu 1974. godine napisala je i *Vodic* po zbirci. Osim stalnog postava, autor je i brojnih izložbi, sadržaj kojih se kretao u okviru odabranih tematskih cjelina - *Spomenici zlatarstva od prethistorije do srednjeg vijeka* - ili njenih terenskih istraživanja - Prethistorijsko naselje u Svetom Petru Ludbreskom, Istraživanje tumula starijeg željeznog doba u Medimurju - postavljenih ne samo u maticnoj kuci već i u srodnim ustanovama drugih gradova i sredina. Njegujući vrlo zivu međumuzejsku suradnju njenom zaslugom, isto tako, zagrebački Muzej bio je domaćinom nizu izložbi kako iz zemlje, tako i iz inozemstva.

Od samog podetka svog rada vrlo aktivno bavi se znanstvenoistraživačkim radom, a njen interes kreće se ponajprije u okvirima prethistorijske arheologije, iako je osobito ranijih godina dala nekoliko značajnih priloga s područja srednjeg vijeka. Neki od radova koji se tiču medijevalne arheologije potekli su - potrebno je napomenuti -

iz terenskih istraživanja dr. Ksenije Vinski-Gasparini. To su primjerice gradište Mrsunjski lug, groblje u Brodskom Drenovcu i Bošnjacima, kao i za izučavanje povijesti Zagreba važno istraživanje dijela kasnosrednjovjekovnih zemljanih fortifikacija s tragovima drvenih palisada u parku Ribnjak na položaju Gamula, koje su zasigurno prije ili oko 16. stoljeća štatile Kaptol. Nakon srednjovjekovnih slijede isključivo radovi s područja prethistorijske arheologije, u kojima obraduje na njoj svojstven koncizan način problematiku metalnih razdoblja od eneolitika do latena. Među ranijim objavama posebice valja istaknuti rad *Iskapanje prethistorijskog naselja u Belom Manastiru*, u kojem se jasno očitava njena sklonost metodama rada, što se temelje na terenskim istraživanjima, organizacijskim metodološki i tehnički uzornom, na doličnoj ravni. Već zarana uočava se - kako na osnovu objavljenih sinteza i rasprava, tako i na osnovu terenskih istraživanja - njen interes usmjeren proučavanju kasnog brončanog i starijeg željeznog doba na području kontinentalne Hrvatske. Rezultat dugogodišnjih istraživanja - nekropole Zagreb - Vrapče, Virovitica, Sirova Katalena, Martijanec - Žgališće, Vukovar - Lijeve bara - te poznavanje golemog arheološkog fundusa, posebice vrlo bogatih ostava, jest objava monografije *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. To djelo sintetskog karaktera, u kojem je predložen kronološki sistem za razdoblje starije i mlađe kulture polja sa žarama - a uz kronološke, tipološke, genetske, daju se i historijski parametri - jedno je od kapitalnih u proučavanju kasnog brončanog doba odnosno kulture polja sa žarama. I kasniji radovi dr. K. Vinski-Gasparini vezani su uz istu problematiku, stoga valja istaknuti i sintezu brončanog doba *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama*, tiskanu u knjizi *Bronzano doba*, edicije *Praistorija jugoslavenskih zemalja* u kojoj, osim područja meduriječja Save i Drave, u razmatranje uključuje i sjevernu Bosnu. Jednako kao i brončanom dobu, puno pažnje posvetila je također i istraživanju starijeg željeznog doba. Sintezi pod naslovom *Grupa Martijanec - Kaptol*, tiskanoj u knjizi *Željezno doba*, već spomenute edicije prethodio je niz ranije objavljenih radova kao i terenskih istraživanja - nekropole Jalzabet, Martijance, Miholjanec, Goričan ili naselje Sveti Petar Ludbreski - vezanih za problematiku tog prethistorijskog perioda. Definirajući grupu Martijanec - Kaptol, uz kronološke okvire, područje rasprostiranja, genezu, daje i njene odnose sa istovremenim grupama istočnoalpskog i balkanskog prostora. Upravo radovi iz područja kasnog brončanog i starijeg željeznog doba svrstavaju dr. Kseniju Vinski-Gasparini u sam vrh naše i europske prethistorijske arheološke znanosti.

O rezultatima svojih istraživanja, osim putem publiciranja, stručnu je javnost informirala na kongresima i simpozijima. Dopisni je član uglednih institucija, primjerice Talijanskog instituta za protopovijesnu i pretpovijesnu arheologiju u Firenci. Za muzeološki i znanstveni rad nekoliko je puta nagrađivana, a najveće priznanje dobila je 1976. godine, kad joj je dodijeljena Republička nagrada za znanstveni rad iz područja društvenih znanosti »Božidar Adžija«.

Naposljetku treba istaknuti da se 1958. godine prihvatila tehničkog uredništva nanovo pokrenutog muzejskog glasila »Vjesnik« (treća serija), koji do danas izlazi nepromijenjene koncepcije i grafičkog izgleda, putem kojeg joj želimo izraziti dužno postovanje, sa željom da i dalje svojim znanjem i iskustvom pridonosi obogaćivanju naše arheološke znanosti.

Dubravka Balen-Letunić

Dr KSENIJA VINSKI-GASPARINI
BIBLIOGRAFIJA ARHEOLOŠKIH RADOVA OD 1950-1987. GODINE.

1950.

- Gradište u Mrsunjskom lugu - prvo iskapanje slavenske utvrde iz ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj. Résumé: Le burgwall de Mrsunjski lug (sa Z. Vinskim). Katalog izložbe, Zagreb 1950, (bez paginacije, sa si.).

1951.

- Slavia Antiqua I (recenzija). *Historijski zbornik*, IV, 1-4, Zagreb 1951., str. 338-345.

1952.

- Ranosrednjovjekovan slavenski zlatni nakit u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Résumé. *Starohrvatska prosvjeta*, III s. 2, Zagreb 1952, str. 19-28 (sa si. i tab).
- O iskapanjima Arheološkog muzeja u Zagrebu u 1951. godini, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, I, 2, Zagreb 1952, str. 13-14.

1954.

- Neke pojave kontinuiteta s područja arheologije u našim krajevima, *Peristil*, I, Zagreb 1954, str. 119-127 (sa si.).

1956.

- Iskapanje prehistorijskog naselja u Belom Manastiru. Zusammenfassung: Ausgrabung prähistorischer Siedlungsgruben in Beli Manastir. *Osječki zbornik*, V, Osijek 1956, str. 5-36 (s tab. i prilozima).
- Prolegomena k statistici i kronologiji prehistorijskih ostava u Hrvatskoj i vojvodanskom području Srijema. Zusammenfassung: Prolegomena zur Statistik und Chronologie der urgeschichtlichen Hortfunde in Kroatien und im zur Vojvodina gehörenden Gebiete Syrmiens (sa Z. Vinskim), *Opuscula Archaeologica*, I, Zagreb 1956, str. 57-109.

1958.

- Ranosrednjovjekovna kadionica iz Stare Vrlike. Zusammenfassung: Ein frühmittelalterliches Rauchergefäß aus Stara Vrlika im Dalmatinischen Hinterland. *Starohrvatska prosvjeta*, III s. 6, Zagreb 1958, str. 93-103 (sa si.).
- Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu. Zusammenfassung: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Brodski Drenovac (sa S. Ercegović), *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. s. I, Zagreb 1958, str. 129-161 (s tab. i prilozima).

- Noviji arheološki nalazi s područja Zagreba. Zusammenfassung: Neuere archaologische Funde aus Zagreb. *Tkalčićev zbornik*, II, Zagreb 1958, str. 35-47 (sa si.).

1959.

- Keltski ratnički grob iz Batine. Zusammenfassung: Ein keltisches Kriegergrab aus Batina. *Arheološki radovi i rasprave JAZU*, I, Zagreb 1959, str. 281-297 (s tab.).
- Zlatni nalaz iz Progra u Srijemu. Zusammenfassung: Der Goldfund von Progar in Syrmien. *Antidoron M. Abramić*, I *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LVII-LIX, 2, 1954-1957, Split 1959, str. 6-10 (sa si.).
- Sondažna istraživanja u Zagrebu u Vrapču Donjem, *Arheološki pregled*, I, Beograd 1959, str. 81-84 (sa si.).

1961.

- Iskopavanje kneževskog tumulusa kod Martijanca u Podravini. Zusammenfassung: Ausgrabung eines Hallstättschen Grabhügels bei Martijanec in Draugebiet. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. II, Zagreb 1961, str. 39-66 (sa si., tab. i prilozima).

1962.

- O utjecajima istočnoalpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje. Zusammenfassung: Die Einwirkungen der ostalpinen Hallstattkultur und der balkan-illyrischen Kultur im slawonisch-syrmischen Donaauraum (sa Z. Vinskim). *Arheološki radovi i rasprave JAZU*, II, Zagreb 1962, str. 263-293 (sa si. i tab.).

1965.

- Mrsunjski lug, *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Zagreb 1965, str. 174.

1966.

- O historijatu i djelatnosti Arheološkog muzeja u Zagrebu, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, XV, 6, Zagreb 1966, str. 8-11 (sa si.).

1968.

- Najstarija brončana vedra jugoslavenskog Podunavlja. Zusammenfassung: Die ältesten Bronze-Eimer im jugoslawischen Donaauraum. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. III, Zagreb 1968, str. 1-27 (sa si. i tab.).

1970.

- Mač tipa Mörigen iz Draganića u sjeverozapadnoj Hrvatskoj Zusammenfassung: Ein Schwert vom Typ Mörigen aus Draganići in Nordwestkroatien. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. IV, Zagreb 1970, str. 3-12 (s tab.).
- Mačevi s glavicom balčaka u obliku čaške na području sjeverozapadnog Balkana. Zusammenfassung: Schalenknaufschwerter im Nordwestbalkanischen Raum.

Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea G. Novak dicata, Zagreb 1970, str. 161-172 (sa si.).

1971.

- Srednje i kasno brončano doba u zapadnoj Jugoslaviji, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. V, Zagreb 1971, str. 1-14 (s tab.).
- Lijeva Bara, Vukovar - nécropole de l'Age du Bronze Récent et de l'Age du Fer Ancien, Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie - recherches et résultats, *VHP Congrès international des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Beograd 1971, str. 106-108.
- Age du Bronze - Yougoslavie de l'Ouest, Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie - recherches et résultats, *VHP Congrès international des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Beograd 1971, str. 312-323.
- Vučedol, *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Zagreb 1971, str. 546.
- Vukovar, *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Zagreb 1981, str. 557.

1973.

- Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Zusammenfassung: Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien. *Monografije Filozofskog fakulteta Zadar*, 1, Zadar 1973, str. 5-230 (sa si. i tab.).

1974.

- Fibule u obliku violinskog gudala u Jugoslaviji. Zusammenfassung: Die Violinbogenfibeln in Jugoslawien. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. VIII, Zagreb 1974, str. 1-28 (sa si. i tab.).
- U povodu novog postava prethistorijske i egipatske zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu (s M. Gorencom), *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. VIII, Zagreb 1974, str. 135-139 (s tab.).
- Istraživanja tumulusa u Goričanu kod Čakovca, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. VIII, Zagreb 1974, str. 133-134.

1977-78.

- Istraživanja tumula starijeg željeznog doba u Medimurju, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. X-XI, Zagreb 1977-78, str. 266-267.

1978.

- Osvrt na istraživanja kasnog brončanog i starijeg željeznog doba u sjevernoj Hrvatskoj. Zusammenfassung: Rückblick auf die Forschungen der späten Bronzezeit und der älteren Eisenzeit im nördlichen Kroatien. *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 2, Zagreb 1978, str. 129-146 (sa si.).

1979-80.

- Ostava kasnog brončanog doba iz Punitovaca kod Dakova. Zusammenfassung: Ein spätbronzezeitlicher Hordfund aus Punitovci bei Dakovo. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. XII-XIII, Zagreb 1979-80, str. 87-103, (s tab.).

1980.

- Arheološki muzej Zagreb, *Prehistorija*, Serija vodiča, Zagreb 1980, str. 4-48; 56-66 (sa si.).
- Bizovac, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2. izd., 1, Zagreb 1980, str. 768.

1981.

- Prehistorijski nalazi s područja Zagreba i okolice. Zusammenfassung: Vorgeschichtliche Funde aus dem Bereich von Zagreb und Umgebung. *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 6, Zagreb 1981, str. 109-127 (sa si.).

1982.

- Brodski Drenovac, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2. izd., 2, Zagreb 1982, str. 492.
- Brončano doba, (s M. Garašaninom), *Enciklopedija Jugoslavije*, 2. izd., 2, Zagreb 1982, str. 492-496.

1983.

- Litzen - keramika savsko-dravskog medurječja, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Sarajevo 1983, str. 484-492 (s tab.).
- Srednje brončano doba savsko-dravskog medurječja i bosanske Posavine, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Sarajevo 1983, str. 493—503 (s tab.).
- Kultura polja sa žarama sa svojim grupama, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Sarajevo 1983, str. 547-646 (sa si. i tab.).
- Ostave s područja kulture polja sa žarama, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Sarajevo 1983, str. 647-667 (s tab.).

1983-84.

- Brončani kratki mač naden u Indiji i njemu srodni primjerci u Hrvatskoj. Zusammenfassung: Ein Bronzezeitliches Kurzschwert aus Indija und ihm verwandte Exemplare in Kroatien. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. XVI-XVII, Zagreb 1983-84, str. 46-67 (s tab.).

1984.

- Prehistorija ludbregškog kraja. Zusammenfassung. Summary. *Ludbreg*, Ludbreg 1984, str. 39-48 (sa si.).
- Beli Manastir, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 1, Zagreb 1984, str. 93.
- Bizovac, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 1, Zagreb 1984, str. 138.
- Brončano doba (s M. Garašaninom), *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 1, Zagreb 1984, str. 197-199.
- Dalj, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 1, Zagreb 1984, str. 290.
- Dalj, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, izd., 3, Zagreb 1984, str. 373-374.
- Drenovac, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 1, Zagreb 1984, str. 337.
- Erdut, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 1, Zagreb 1984, str. 395-396.
- Goričan, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 1, Zagreb 1984, str. 465.
- Hoffiller Viktor, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 1, Zagreb 1984, str. 535-536.

1986.

- Groblje kasnog brončanog doba u Virovitici. Summary: A Graveyard from the Late Bronze Age in Virovitica. *Virovitički zbornik 1234-1984*, Virovitica 1986, str. 101-102 (sa si.).

1987.

- Grupa Martijanec - Kaptol. *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, V, Sarajevo 1987, str. 182-231 (sa si. i tab.).
  - Kaptol, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 2, Zagreb 1987, str. 12-13.
  - Katancić Matija Petar, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 2, Zagreb 1987, str. 29-30.
  - Kloštar Ivanić, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 2, Zagreb 1987, str. 56.
  - Krupače, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 2, Zagreb 1987, str. 146.
  - Legrad, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 2, Zagreb 1987, str. 182.
  - Lovas, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 2, Zagreb 1987, str. 205.
  - Ljubić Šime, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 2, Zagreb 1987, str. 218.
-

KORNELIJA MINICHREITER

Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Osijek
Kuhačeva 27
54000 Osijek

STARČEVAČKO NASELJE U PEPELANAMA KOD VIROVITICE

UDK 903.4 (497.13)
Izvorni znanstveni rad

U članku se iznose rezultati novijih istraživanja starčevačkih lokaliteta u zapadnom dijelu Slavonije. Izgradnjom trase plinovoda Suhopolje-Pepelane istražen je dio starčevačkog naselja koji obuhvaća veliki tell i dva izdužena brežuljka. Na lokaciji Iia otkrivena je višecelijska zemunica izgrađena u dva nivoa. U donjim i gornjim prostorijama, koje je povezivao hodnik sa tri stepenice, nađeni su ulomci grube, prelazne, fine i slikane pravolinijske keramike, kamene alatke, ognjište, »žrtvene jame« i rupe od vertikalnih greda koje su držale krovnu konstrukciju. Otkrićem Pepelana mijenja se slika razvoja starčevačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj. Do sada se smatralo da su u zapadnoj Slavoniji postojala samo periferna starčevačka naselja (finalna faza – dr. S. Dimitrijević) i da klasična starčevačka kultura nije prodrla do ovih prostora. Materijal iz Pepelana pokazuje karakteristike do sada nepoznate varijante starčevačke kulture pa ga uvrštavamo u kronološku podjelu dr. S. Dimitrijevića kao stupanj linear C, koji se u zapadnoj Hrvatskoj (Slavoniji) razvijao za vrijeme trajanja spiraloid A stupnja u istočnoj Slavoniji i Baranji.

Pepelane se nalaze u zapadnom dijelu Slavonije oko 20 km jugoistočno od Virovitice. Prapovijesno naselje otkriveno je u dolini rijeke Brežnice (T. 1:a) na prijevoju Bilogore između Podravine i Posavine. Istočni obronci Bilogore u dolini rijeke Brežnice bili su upravo idealno mjesto za razvoj prvih zemljoradničkih naselja uz važnu prapovijesnu komunikaciju, kojom i danas prolazi željeznička pruga Virovitica – Daruvar. Tijekom 1985. g. na trasi plinovoda Suhopolje – Pepelane organizirana su velika zaštitna arheološka istraživanja pa je na lokalitetu istraženo 400 m² površine do prosječne dubine od 1 m.¹

U južnom dijelu Pepelana (na nadmorskoj visini od 126 m), na površini od 1.000 x 800 m vidljivi su mnogobrojni ulomci keramike, kućnog ljepa, kamenog oružja i oruđa. Arheološki kompleks sastoji se od velikog tella (90 x 90 m, visine 4 m) i dva izdužena

1. Zaštitnim arheološkim istraživanjima na Pepelanama rukovodila je autorica u suradnji sa prof. Dubravkom Sabolić, kustosom Gradskog muzeja Virovitica.

brežuljka (lokacija IIa), koji se postupno spuštaju do obala rijeke Brežnice. Na lokaciji IIa izvršeno je zaštitno istraživanje (T. 1:a), na kojem je otkriven dio zemuničnog naselja starčevačke kulture. Višecelijske zemunice na brežuljku bile su poluukopane u zemlju s prostorijama većih dimenzija. Zbog ograničenosti mogućeg iskopa (na sjevernoj strani brežuljak je presječen željezničkom prugom Virovitica – Daruvar) otkriven je samo dio zemunice u dužini od 20 m i širini 15 m. Zemunica je imala oblik okrenutog slova »T« sa širokim južnim i centralnim prostorom te istočnim, sjevernim i zapadnim krakovima. U istočnom dijelu centralnog zemuničkog prostora formiran je hodnik dužine 5 m, širine 1,5 m. Hodnik je povezivao južni, niži dio zemunice sa sjevernim višim dijelom (visinska razlika 11 m). Iz središnjeg dijela hodnika ulazilo se preko jedne stepenice u istočni krak zemunice, dok se preko tri stepenice ulazio u sjeverni krak, koji je opet preko platforme u centralnom dijelu bio povezan sa zapadnim krakom zemunice (T. 1:e). Vanjski rub velike zemunice okomito je odsječen, dok su rubovi manjih prostorija i radnih prostora (T. 1:c) formirani stepeničasto (banak). Izgleda da u centralnom dijelu zemunice i njezinim krakovima nije bilo jame za otpatke, nego samo u južnom dijelu gdje je u jami 10 koja je bila s okomitim stijenkama (dubina 1,20 m) nađeno mnogo nabacanih ulomaka keramike. U južnom prostoru zemunice otkriveno je i veliko ognjište – kružnog oblika promjera 1,5 m, debljine 30 cm – formirano u jednoj niši uz istočni rub zemunice (T. 1:b). Ispred ognjišta prema sredini zemunice bio je formiran ječdar zaravnjen prostor širine 5 m, koji je izgleda bio središnji dio donjega kata na dubini od 1,60 m od današnjeg nivoa terena, tj. 1,40 m od ruba zemunice. U južnom, donjem dijelu zemunice, nasuprot ognjištu na zapadnoj strani, bila je jedna mala niša pored koje su otkriveni tragovi kolaca promjera 5 cm, koji su najvjerojatnije bili pomoćni nosači krovne konstrukcije. U toj zapadnoj niši nađeni su ostaci ljudskih kostiju donjeg dijela nogu u skvrčenom položaju. U sjevernom centralnom dijelu zemunice (gornji kat) i njezinom sjevernom kraku (T. 1:c) otkrivene su na više mjesta rupe od debljih okomitih greda, koje su držale nadzemnu krovnu konstrukciju. U zapadnom kraku velike zemunice grupirane su četiri pliće jame, a među njima je veoma interesantan »kanal« dužine 3,10 i širine 0,25 m bez ulomaka keramike. Identičan »kanal« otkriven je zapadno od ovog, a drugi »kanal« smješten je u prostore izvan velike zemunice. Namjena ovih objekata još je nepoznata, iako su do sada otkriveni na nekoliko starčevačkih nalazišta u sjevernoj Hrvatskoj. Na lokalitetu Cernička Šagovina² ti »kanali« samo se spominju u dnevniku, dok nedostaje dokumentacija o njima. Na starčevačkom lokalitetu kod Zadubravlja³ identični »kanali« otkriveni su u zemunici 6 i 10. Na lokaciji »Tržnica« u Vinkovcima⁴ u južnoj zoni pronađen je »kanal« u velikoj zemunici, a također na lokalitetu u Kneževim Vinogradima dva »kanala« bila su uz rub zemunice sa sopotskim i starčevačkim materijalom⁵. Pretpostavke o namjeni tih prostora za sada su dvojake: ili su u

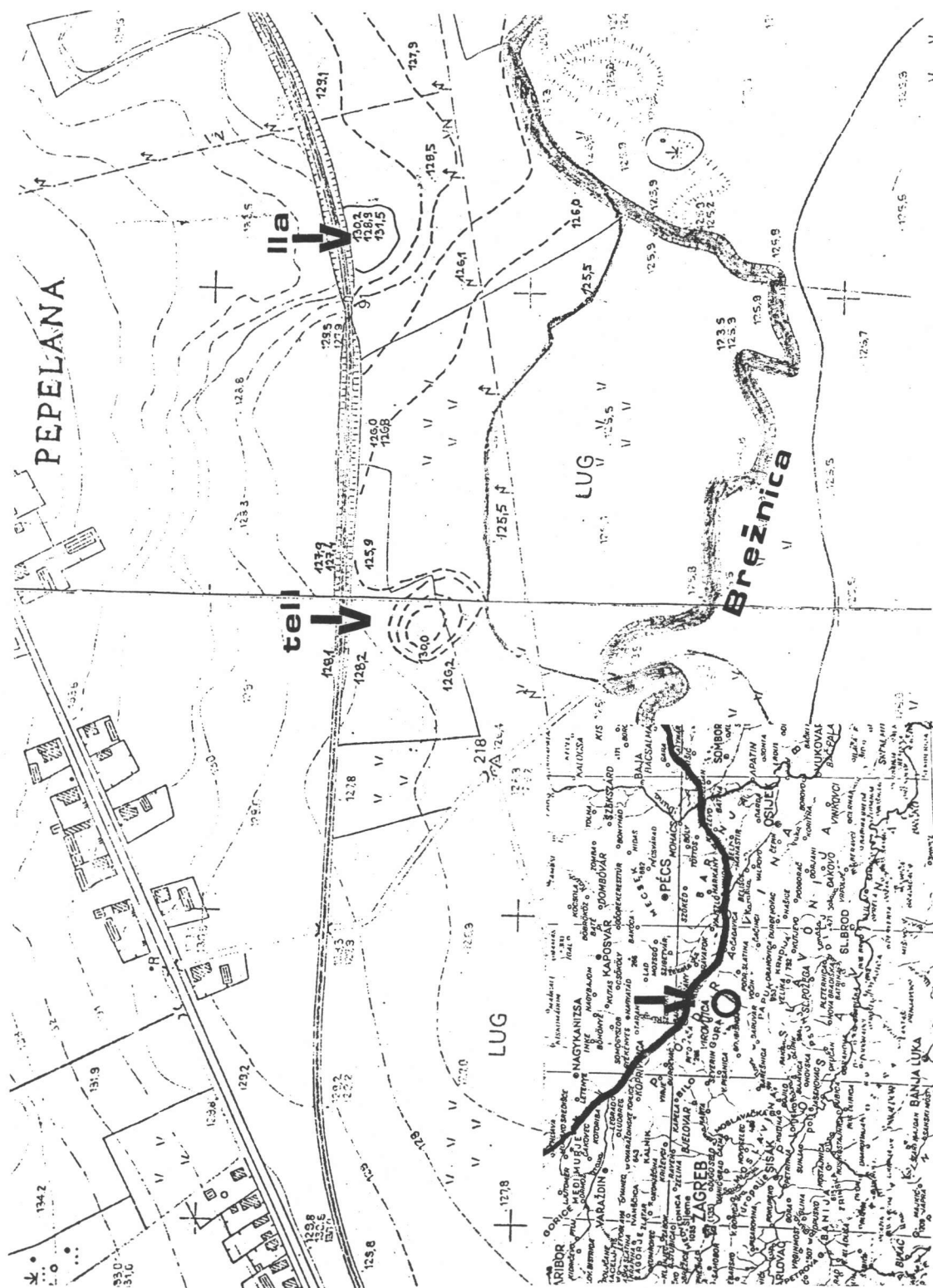
2. Radovima rukovodio mr. Aleksandar Durman s Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a članovi ekipe bili su: Ž. Troščan, J. Malinski, R. Makjanić i Ž. Brnić. Zahvaljujem se kolegi Durmanu što mi je omogućio uvid u terensku dokumentaciju.

3. Lokalitet Zadubravlje istražuje se u okviru zaštite arheoloških lokaliteta na južnoj trasi autoceste Zagreb – Beograd. Radovi su započeli 1989. g. a nastavljaju se 1990. g. Voditeljica radova je au-

torica u suradnji sa kustosima Muzeja Brodskog Posavlja – Slavonski Brod prof. J. Miškiv i prof. J. Lozukom.

4. S. Dimitrijević: *Rezultati arheoloških iskopavanja na području vinkovačkog muzeja od 1957–1965. g.*, Vinkovci, 1966, str. 39–42. (dalje: S. Dimitrijević 1966)

5. J. Šimić: *Kneževi Vinogradi O. Š. M. Pijade, Arheološki pregled 28/1987*, Ljubljana, 1989, str. 40.

Slika 1

tim »kanalima« bile kultne jame⁶, ili su tu bili vertikalni tkalački stanovi⁷. Iskopom zemunica u Zadubravlju skloniji smo pretpostavci da su »kanali« služili kao kultne jame, jer su nađeni samo u zemunicama koje su locirane uz ulaz u centralno svetište naselja. U tim zemunicama nisu nađena kućna ognjišta pa su se one vjerojatno služile samo za povremene kultne obrede.⁸ U svim »kanalima« – kulturnim jamama nađeni su ostaci pougljenjenog drveta i rupa od okomitih kolaca, što kazuje o okomito postavljenom drvenom kolju. Interesantan je i položaj »kanala« unutar objekata jer su uvijek smješteni uz rub (zid) zemunice a nikada u njezinom središnjem dijelu. U sjeveroistočnom dijelu terena u Pepelanama na ravnom platou, izvan sjevernog kraka zemunice, otkrivene su dvije plitke jame (T. 1:d) dubine 20 cm, u horizontalnoj projekciji bubrežastog oblika. Kao analogiju tim jamama možemo navesti gotovo identične jame iz lokaliteta Gornji Brezovljani – sopotske kulture⁹ za koje S. Dimitrijević navodi da su bile radni prostori. U Pepelanama su na tom ravnom prostoru, sjeveroistočno uz veliku zemunicu u neposrednoj blizini bubrežastih jama, nađeni nizovi rupa od gusto poredanih kolaca (T. 1:d) što asocira na nizove držača za ribarske mreže ili za sušenje mesa, riba, voća povrća i sl. Za sada je veoma teško odrediti njihovu namjenu, no ovaj podatak nam ostaje kao jedan u nizu još neriješenih pitanja načina života starčevačkih naselja u sjevernoj Hrvatskoj.

Starčevačku keramiku u Pepelanama možemo podijeliti u četiri grupe: grubu, prelaznu, finu monokromnu i slikanu. Ukupan broj ulomaka keramike koji su i statistički obrađeni bio je 1.500 komada: od toga gruboj keramici pripada 1050 ulomaka (70%), prelaznoj pripada 330 ulomaka (22%), finoj monokromnoj 54 ulomaka (3,6%) i slikanoj 66 ulomaka (4,4%). Keramika u Pepelanama pokazuje veliku raznovrsnost ukrašavanja.

a) GRUBA KERAMIKA izvedena je istim tehnološkim postupkom kao prelazna i fina. Gotovo svi ulomci imaju dvobojan presjek (jezgra crna ili siva a vanjska i unutrašnja strana svijetlosmeđa, smeđecrvena ili smeđesiva). Keramika ima primjese pljeve a neki ulomci uz pljevu imaju i manji postotak pijeska. Oblici posuda su uglavnom poluloptasti sa zadebljanim dnom, zatim zdjele (kupe) na niskoj nozi i lonci. Ukrašavanje na gruboj keramici možemo razvrstati u nekoliko grupa:

– Kanelirani barbotin (T. 2) javlja se u nekoliko varijanti sa širokim ili užim namazima na poluloptastim a rjeđe na blago bikoničnom posudu većih dimenzija¹⁰. Na posudama kojima je sačuvan obod formiran je kanelirani barbotin od ruba posude prema trbuhu, a obod je ukrašen otiscima prsta¹¹ (T. 2:1). Na nekim se ulomcima javlja kanelirani barbotin u kombinaciji s dekorativnim kaneliranim barbotinom¹² (T. 3:4,7).

6. J. Vladar – J. Lichardus: Erforschung der Frühneolithischen Siedlungen in Branč, *Slovenska archeologia* XVI–2, 1968, Nitra-Hrad, 1968, str. 273–283.

7. Ostaci vertikalnih tkalačkih stanova nađeni su u brončanodobnim kućama, u identično oblikovanim jamama »kanalima«. Katalog: *Bronasto doba na slovenskem* 18. – 8. st. pr. n. št. Narodni muzej Ljubljana, 1987, str. 55, 62.

8. K. Minichreiter: Starčevačko naselje kod Zadubravlja, *Obavijesti HAD* 2/1990, Zagreb, 1990, str. 23–25 (dalje: K. Minichreiter 1990)

9. S. Dimitrijević: Neolit u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, *HAD*, sv. 2, Zagreb, 1978, str. 81–83, sl. 16 (dalje: S. Dimitrijević 1978)

10. S. Dimitrijević: Sjeverna zona, u knj.: *Praistorija jugoslavenskih zemalja II* (Neolit), Sarajevo, 1979, sl. 14/1–4 (dalje: S. Dimitrijević 1979)

11. S. Dimitrijević: *Neolit i eneolit u Slavoniji*, Vukovar, 1969, T. 2/1,5; T. 4/4 (dalje: S. Dimitrijević 1969)

12. o. c. T. t/1

Drške na posudama s kaneliranim barbotinom dugmetaste su, i to jednostavne bez reljefa¹³ (T. 2:4), s koncentričnim udubljenim krugovima¹⁴ (T. 2:3), sa dva polumjesečasta okomita žlijeba u kombinaciji s plastičnom trakom s otiscima prsta (T. 2:6), s tri polumjesečasta vodoravna žlijeba (T. 6:14,15) i s motivom borove grančice¹⁵ (T. 6:17). Osim dugmetastih drški na posudama se javljaju dvostruke bradavice¹⁶ (T. 2:9), trostruke bradavice¹⁷ (T. 6:20) i drške poput jezička¹⁸ (T. 6:21). Dvostruke su i trostruke bradavice najvjerojatnije služile za pridržavanje užeta ili kožnih traka o koje je posude bilo vješano. Na određenoj vrsti posuda kanelirani barbotin je samo u donjem dijelu trbuha, dok je gornji dio posude gladak bez ukrasa (T. 3:1,2). Kanelirani barbotin se javlja i u kombinaciji s reljefnom trakom s otiscima prsta, i to s okomitom trakom (T. 2:7) ili s trakom poput girlande (T. 5:7).

– Dekorativni kanelirani barbotin javlja se na posudu također u više varijanti i izveden je kao i kanelirani barbotin na više različitih načina (T. 3). Dekorativni kanelirani barbotin javlja se u kombinaciji sa glatkim gornjim površinama posuda¹⁹ (T. 3:1-3), zatim kao polukružne²⁰ (T. 3:6,9) ili cik-cak površine²¹ (T. 3:9,10). Obod posude s dekorativnim kaneliranim barbotinom također je ukrašen otiscima prsta (T. 3:12,13), a na truhu se javljaju vodoravne trake s otiscima prsta²² (T. 3:11), ili udubljene jamice izvedene prstom u nizu (T. 3:12). Drške uz dekorativni kanelirani barbotin su male, dugmetaste, s rupicama na sredini²³ (T. 3:1) ili dvostruke bradavice (T. 3:6).

– Pravi barbotin javlja se na brojnim posudama uglavnom većih trbušastih lonaca s laganim »S« profilom (T. 4:1), zatim poluloptastim zdjelama²⁴ (T. 4:2) i malim čašicama (T. 4:3). Na nekim posudama s pravim barbotinom obod je ukrašen otiscima prsta (T. 4:5) a drške su veoma male u obliku dvostrukih bradavica (T. 4:1), jedne bradavice ili dugmetaste drške sa dva okomito utisnuta žlijeba (T. 6:11) i trakom s otiscima prsta.

– Plastični naljepci na posudama također su česti ukras (T. 4:4-11). Različito su izvedeni, i to u obliku: amorfni bradavica²⁵ (T. 4:4,5), valjkastih naljepaka (T. 4:6), polukružnih naljepaka²⁶ (T. 4:8,9) ili pravilnih bradavica u paralelnim redovima²⁷ (T. 4:7,10,11).

– Grubo posude ukrašene je prevlačenjem snopom grančica²⁸ (T. 5:1,2,5), doduše u malom postotku, i to na posudama većih dimenzija. Obodi tih posuda ukrašeni su otiscima prsta a na truhu imaju velike trostruke bradavice.

13. S. Dimitrijević: Problem stupnjevanja starčevačke kulture, *Materijali X, Simpozij praistorijske sekcije SADIJ*, Subotica, 1972, Beograd 1974, T. VII/2 (dalje: S. Dimitrijević 1974)

14. I. Kutzian: *The Körös culture*, Budapest, 1944, T. XXXVIII/3 (dalje: I. Kutzian 1944)

15. Za ovaj tip ukrasa na dugmetastoj drški nema analogija.

16. S. Dimitrijević, 1979, T. XVII/4

17. S. Karmanski: *Donja Branjevina*, Odžaci, 1979, T. LXIV/3 (dalje: S. Karmanski 1979)

18. Ove drške javljaju se u kombinaciji s dvostrukim bradavicama jer su služile kao držači za vješanje posuda.

19. S. Dimitrijević 1969, T. 21/4; T. 16/12;

S. Dimitrijević 1979, sl. 14/11

20. S. Dimitrijević 1969, T. 10/1;

S. Dimitrijević 1979, T. XXIII/1

21. S. Dimitrijević 1979, T. XLIV/8

22. o. c. T. XXIII/1, 2

23. o. c. T. XVIII/3, 4

24. o. c. sl. 14/3

25. o. c. T. XVII/4

26. o. c. T. XLIV/6

27. I. Kutzian 1944, T. X/3; XII/4; XV/10; XX/1b; XXIX/2; XLIX/5; LI/18

28. S. Dimitrijević 1974, T. IX/13

– Malo manje zastupljen ukras na posudu su reljefne trake s otiscima prsta koje su izvedene vodoravno, okomito, kao girlande ili u pravokutnim kompozicijama²⁹ (T. 5:3,4,7,8).

– Ukrašavanje tehnikom *impresso* (utiskivanje nekim predmetom) javlja se na malom broju primjeraka keramike³⁰ (T. 5:11), dok je *pseudoimpresso* (utiskivanje prstom ili noktom) češći motiv³¹ (T. 5:9,10,13,14,15,16). Na posudi se javljaju u kombinaciji tri različite vrste ukrašavanja: obod s otiscima prsta, prevlačenje snopom grančica i štipanje sa dva prsta.³² Na posudama se javljaju i zarezi noktom³³ (T. 5:10), kao i urezivanje³⁴ (T. 5/18,19) i žljebljenje³⁵ (T. 5:17).

– Dugmetaste drške na posudama raznoliko su oblikovane i ukrašene. Najjednostavnije su glatke površine³⁶ (T. 6:6), zatim s utisnutom jamicom u sredini³⁷ (T. 6:4,5), s jednim utisnutim krugom³⁸ (T. 6:2), sa dva utisnuta koncentrična kruga³⁹ (T. 6:3), s utisnutim krugovima poput puža (T. 6:1), s koncentričnim krugom i jamicom u sredini (T. 6:7), zatim sa dva utisnuta polumjeseca (T. 6:11), tri vodoravna utisnuta polumjeseca (T. 6:12,14,15), dva vodoravna polumjeseca (T. 6:13) i stiliziranom jelovom grančicom (T. 6:17).

– Ručke su malobrojne, uglavnom masivne i vodoravne⁴⁰ (T. 6/18), dok su dna na posudama ravna ili malo naglašena na stopu (T. 2:8).

– Interesantni su primjerci grubog posuda – zdjele na četiri nožice⁴¹ (sl. 3:2), tipični kerešoidni oblik kao i velike zdjele na niskoj prstenastoj nozi neravne površine s obodom ukrašenim otiscima prsta⁴² (sl. 3:1,3).

b) PRELAZNA KERAMIKA obuhvaća posude: loptaste⁴³ (T. 7:7), poluloptaste⁴⁴ (T. 7:1) i blago bikonične zdjele⁴⁵ (T. 7:5,8,9), zatim kupe i zdjele na nozi⁴⁶ (T. 6:10,12), plitke zdjele (T. 7:11) i lončiče-čase (T. 7:1,3). Boja varira od oker do smeđe s mnogo međunijansi, a površina je često prevučena tankim slojem – pseudoslipom.

c) FINA KERAMIKA obuhvaća mnoštvo slikanih ulomaka. Oblikom to su poluloptaste i jedva primjetno bikonične posude s bradavičastim aplikacijama na prijelazu vrata u trbuh. Pravolinijski motivi su u različitim kombinacijama: dvije vodoravne linije ispod oboda (T. 8) na koje se preko trbuha nadovezuju snopovi od po tri linije (T. 8:2), četiri linije (T. 8:3), devet linija (T. 8:1), snopovi kosih rascjepkanih linija (T. 8:7), snopovi linija sa visećim trokutima (T. 8:8) i cijela površina trbuha ispunjena okomitim linijama (T. 8:4,6). U drugoj kombinaciji bojanih ukrasa su tri vodoravne linije ispod oboda (T. 9:1–5,8) na koje se nadovezuju snopovi od po dvije linije, tri linije (T. 9:5), te pet i više linija (T. 9:1,4). U kombinaciji kosih linija na trbuhu javljaju se po tri snopa, formirana na jednoj poluloptastoj posudi, i viseći trokuti (T. 9:8). Na tri ulomka javlja se i motiv mreže, pa je tako na dva ulomka mreža uz obod (T. 9:7) a na jednome mreža ispunjava viseći izduženi trokut – klin (T. 9:6). Sva slikana keramika bojana je u pravilu crvenom ili tamnosmeđom bojom na crvenoj ili svijetlosmeđoj podlozi.

29. o. c. T. VII/1; XI/9, 11

K. Minichreiter: Starčevačka kultura na području Brodskog Posavlja, referat na znanstvenom skupu Hrvatskog arheološkog društva u Slavanskom Brodu (u tisku)

30. S. Dimitrijević 1974, T. VII/15

31. o. c. T. XVIII/4, 6; T. XIX/4

32. o. c. T. XI/1

33. o. c. T. I/9; T. II/27

34. S. Dimitrijević 1974, T. XIX/1

S. Dimitrijević 1979, T. XVIII/4, XLIII/3

35. S. Dimitrijević 1979, T. XVIII/5

36. S. Dimitrijević 1974, T. VII/2; T. XIV/7

37. S. Dimitrijević 1979, T. XVIII/3a, 4

38. o. c. T. XVII/6

39. o. c. T. XLIV/1

40. o. c. T. XVII/3–7

41. I. Kutzian 1944, T. XXXIII/6, 8, 9

42. analogni oblici S. Dimitrijević 1969, T. 9/5

i S. Dimitrijević 1979, sl. 14/13

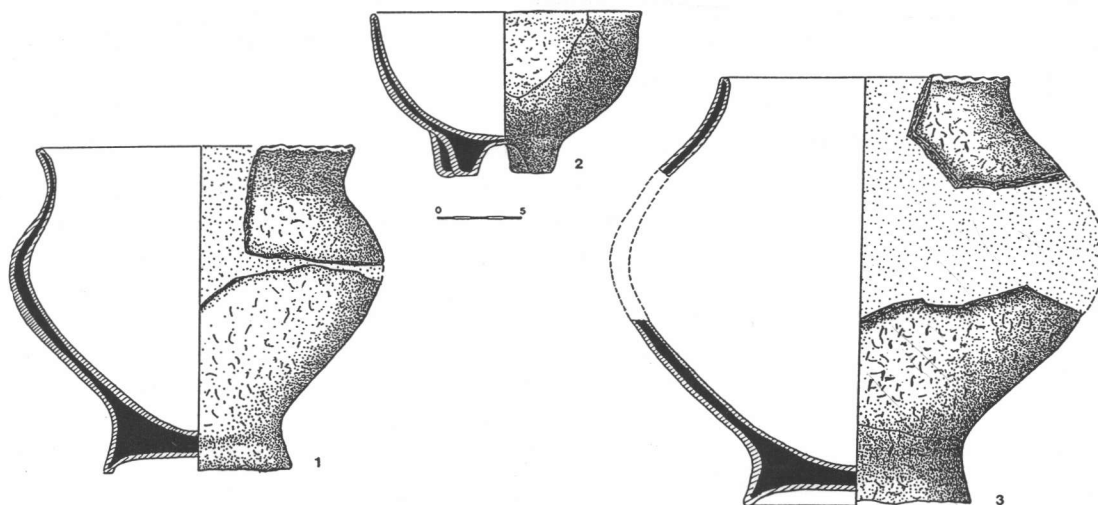
43. S. Dimitrijević 1979, sl. 14/8, 11

44. o. c. sl. 14/18

45. o. c. sl. 14

46. o. c. sl. 14/9, 13

Slika 3

Među keramičkim materijalom nađeni su pršljenovi-utezi: okrugli, ovalni, diskoidni i stožasti a interesantan je nalaz kalema ukrašenog kaneliranim barbotinom.

Unutar velike zemunice u sjevernom kraku nađen je i dio glinenog žrtvenika – koji je za sada jedinstven primjerak u cijeloj Hrvatskoj (sl. 4). Sačuvana je samo polovica srednjeg dijela koji na sredini ima veliki otvor, uzdignut iznad postolja. Iako je sačuvana samo jedna četvrtina žrtvenika, uočljiva je njegova sličnost sa žrtvenicima iz ranog neolitika u sjevernoj Makedoniji – lokalitet Cerje kod Skopja⁴⁷ – i dijelovima žrtvenika na starčevačkom lokalitetu »Donja Branjevina« kod Deronja (Podunavlje – Bačka).⁴⁸ Pretpostavljamo da je na četvrtastom postolju bila statua božice majke – praroditeljice kojoj je dvostruka urezana linija na ledima označavala ukras na odjeći.

Litički materijal je u Pepelanama dobro zastupljen. Kamene alatke variraju oblicima tako da među mikrolitima nalazimo sječiva, strugala, nožice, pile trokutastog i trapezoidnog presjeka veličine od 5 mm do 10 cm. Za razliku od mikrolita, jezgre i glačane kamene sjekire malobrojne su što je uobičajeno stanje kamenih izradevina na svim starčevačkim nalazištima u sjevernoj Hrvatskoj.⁴⁹

Iskopom starčevačkog horizonta u Pepelanama mijenja se predodžba o razvoju starčevačke kulture na području Slavonije. Iako je prošlo skoro stotinu godina od prvog otkrića starčevačkih nalaza u Hrvatskoj (Vukovar, 1894. g.),⁵⁰ o samom razvoju te kulture zna se veoma malo. Do 1968. g. starčevački nalazi bili su poznati samo u istočnom dijelu Slavonije, pa se smatralo da je to najzapadnija granica starčevačkog kulturnog prostora. Otkrićem starčevačkih nalaza u Ždralovima kod Bjelovara (1968. g.)⁵¹ pomaknuta je granica njezinog rasprostiranja gotovo 200 km prema zapadu. S obzirom na

47. M. Bilbija: Cerje, neolitsko naselje, *Arheološki pregled* 26/1985, Ljubljana, 1986, str. 36, sl. 4.

48. Uvidom u arheološku zbirku u Odžacima uočili smo analogne dijelove žrtvenika sa likom velike božice majke (šake s prstima na postolju).

49. Litički nalazi bit će obrađeni u posebnom radu, nakon završetka istraživanja starčevačkog nalazišta u Zadubravlju kod Slavonskog Broda – trasa autoceste Zagreb – Beograd).

50. S. Dimitrijević 1969, str. 12

51. o. c. str. 16

veoma skromne nalaze u Ždralovima bez slikane keramike⁵², S. Dimitrijević ih uvrštava u degenerativnu – finalnu fazu razvoja te kulture⁵³. Iskopom velikog starčevačkog naselja na nekoliko lokacija u Vinkovcima (1976–1978. g.)⁵⁴ dopunjena su saznanja na osnovu kojih S. Dimitrijević razrađuje kronološku tabelu za sjevernu Hrvatsku i dijeli tu kulturu na šest stupnjeva: pretklasičnu (monohrom i linear A), ranoklasičnu (linear B i girlandoid) i kasnoklasičnu (spiraloid A i B)⁵⁵. Na osnovu vinkovačkih nalaza nije se promijenila razvojna slika starčevačke kulture nego se još učvrstilo mišljenje o prodoru njezinih klasičnih faza u istočni dio Slavonije. Površinski nalazi koji su otkriveni na »Igraču« Bukovlje kod Slavenskog Broda (srednja Slavonija)⁵⁶ mijenjaju sliku razvoja starčevačke kulture u Slavoniji. Iako relativno malobrojni, S. Dimitrijević ih uvrštava u pretklasičnu (pretbarbotinsku fazu – linear A stupanj) a to su opredjeljenje poslije potvrdili istovrsni nalazi na velikom starčevačkom naselju kod Zadubravlja⁵⁷ (15 km istočno od »Igrača« Bukovlje), koje je, nažalost, istraženo nakon njegove smrti. Brodski materijal pokazuje da je starčevačka kultura prodrla u srednju Slavoniju već u svojoj ranoj – pretklasičnoj fazi – linear A.

Značajnom pomaku u spoznaji o formiranju naselja starčevačke kulture u najzapadnijim dijelovima Slavonije pridonio je materijal iz Pepelana koji pokazuje da su se naselja tu razvila već na prijelazu ranih u kasne klasične faze razvoja. Do sada se smatralo (zbog neistraženosti) da se na tom području nalaze samo periferna naselja – regionalni tip Ždralovi – finalna faza⁵⁸ i da klasična starčevačka kultura nije prodrla do ovih prostora. Keramički materijal iz Pepelana s ukrašavanjem grubog posuđa kaneliranim (manje dekorativnim kaneliranim) barbotinom kao i tehnikom *pseudoimpresso* te lagano tek naznačeno bikonično oblikovanje prelaznog i finog posuđa ukazuje na pripadanje tog materijala vremenu razvoja spiraloid A stupnja u istočnoj Slavoniji. Međutim, razlike su u slikanom posuđu koje je ukrašeno pravolinijskim motivima s posebnim kombinacijama uzoraka nepoznatim u istočnom dijelu Slavonije. Poradi tih specifičnosti može se materijal iz Pepelana izdvojiti kao stupanj linear C, koji se razvijao u zapadnoj Slavoniji za vrijeme trajanja spiraloid A stupnja (a možda i spiraloid B) u Baranji i istočnoj Slavoniji.

S obzirom na veliki teritorij rasprostranjenosti u centralno-balkanskom i južnopanonskom području za cijeli starčevački kulturni kompleks ne može se primijeniti jedinstvena kronologija. I danas je u upotrebi pet kronoloških sistema, koji su, svaki za sebe, primjenljivi za određeno geografsko područje: V. Miložić⁵⁹, D. Garašanić⁶⁰, S. Dimitrijević⁶¹, M. Garašanić⁶² i D. Srejić⁶³. Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj (Slavonija i Baranja) ima svoj specifičan razvoj, koji je S. Dimitrijević veoma us-

52. U Ždralovima nije nađena slikana keramika zbog malog iskopa.

53. S. Dimitrijević 1974, T. XXII

54. Radovima u Vinkovcima rukovodili: prof. I. Iskra – Janošić (Nama) dr. S. Dimitrijević (Hotel), dr. K. Minichreiter (Jugobanka, Zvijezda). Materijal dr. S. Dimitrijevića objavljen je djelomično.

55. S. Dimitrijević 1974, str. 68–70.

56. Neobjavljeni nalazi, vidi bilješku 29. K. Minichreiter

57. K. Minichreiter 1990, 23–25 i »Arheološki pregled« (u tisku)

58. Nakon otkrića Pepelana i Zadubravlja neodrživa je definicija ovog arheološkog materijala

kao regionalni tip Ždralovi – finalna faza starčevačke kulture.

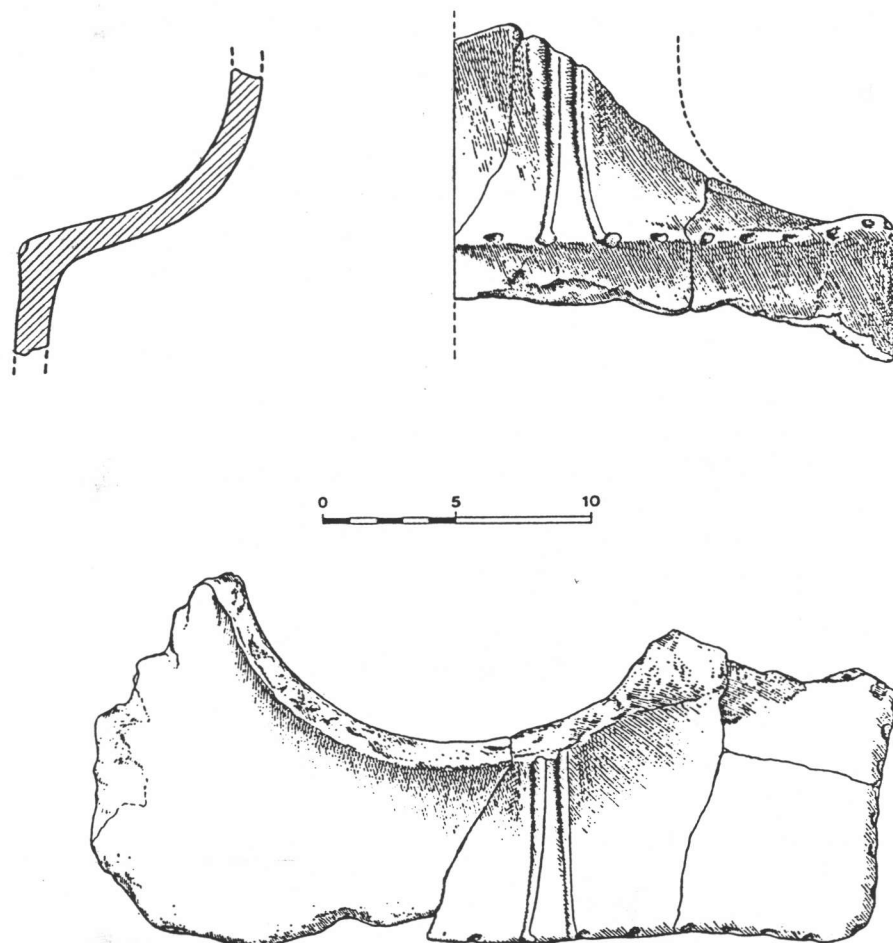
59. V. Miložić: Körös – Starčevo-Vinča, *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, str. 110–111.

60. D. Arandelović-Garašanić: *Starčevačka kultura*, Ljubljana, 1954, str. 131–141.

61. S. Dimitrijević 1974, str. 68–70.

62. M. Garašanić: *Genetische und chronologische Probleme des frühkeramischen Neolithikums auf dem mittleren Balkan*, *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et proto-historiques*. Tome premier, Beograd, 1971, 77. i dalje

63. D. Srejić: *Lepenski vir*, Beograd, 1969, 173–178.

Slika 4

pješno podijelio prema stilskim obilježjima kao osnovnim elementima za kronološki sistem. Najnovija otkrića starčevačkih naselja u sjevernoj Hrvatskoj (Kneževi Vinogradi, Vrpolje, Stari Perkovci, Gornja Vrba, Zadubravlje, Pepelane, Pčelić) potvrdila su kronološku podjelu S. Dimitrijevića, a naše imenovanje Pepelana u stupanj linear C uklapa se u njegovu kronologiju, za koju je i sam naglasio da se u pojedinim regijama može računati sa specifičnim i produženim životom nekih stupnjeva.⁶⁴

64. S. Dimitrijević 1974, str. 72.

OPIS TABLI
TAFELBESCHREIBUNG

Tabla 1 a-b

Tafel 1 a-b

- a: Starčevačko naselje u Pepelanama (strelica označava položaj IIa)
  - b: ognjište u donjem »katu« starčevačke zemunice
  - c: radne jame i gusti nizovi kolaca u SI dijelu zemunice
  - d: sjeverni dio zemunice s rupama od okomitih greda koje su držale krovnu konstrukciju
  - e: hodnik sa stepenicama i gornji kat zemunice
- a: Starčevo-Ansiedlung in Pepelane (der Pfeil bezeichnet die Lage II. a)
  - b: Herdstelle im unteren »Stockwerk« der Starčevo Erdhütte
  - c: Arbeitsgruben und dichte Pfahlreihen im nordöstlichen Teil der Erdhütte
  - d: nördlicher Teil der Erdhütte mit Löchern von senkrechten Balken welche die Dachkonstruktion stützten
  - e: Gang mit Stufen zum oberen Stockwerk der Erdhütte

Tabla 2

Tafel 2

- Gruba starčevačka keramika ukrašena kaneliranim barbotinom
- Grobe Starčevo-Keramik verziert mit kanneliertem Barbotin

Tabla 3

Tafel 3

- Gruba starčevačka keramika ukrašena dekorativnim kaneliranim barbotinom
- Grobe Starčevo-Keramik verziert mit dekorativem kannelierten Barbotin

Tabla 4

Tafel 4

- Gruba starčevačka keramika ukrašena: pravim barbotinom 1-3; plastičnim naljepcima 4-11
- Grobe Starčevo-Keramik verziert mit echtem Barbotin 1-3 und mit plastischen Appliken 4-11

Tabla 5

Tafel 5

- Gruba starčevačka keramika ukrašena: prevlačenjem snopom grančica 1, 2, 5; plastičnom trakom sa otiscima prsta 3, 4, 6, 7, 8; impresso tehnikom 11; pseudoimpresso tehnikom 9, 10, 13, 14, 15, 16, zarezima noktom 10, urezivanjem 18, 19; žljebljenjem 17.
- Grobe Starčevo-Keramik verziert mit: Striche ausgeführt mit einem Bündel von Zweigen 1, 2, 5; einem plastischen Band mit Fingerabdrücken 3, 4, 6, 7, 8; Impresso-Technik 11; Pseudoimpresso-Technik 9, 10, 13, 14, 15, 16, Eindrücken von Fingernägeln 10, Einschnitten 18, 19 und mit Rillen 17.

Tabla 6

Tafel 6

Gruba starčevačka keramika: dugmetaste drške 1–17; dvostruke bradavice 19; vodoravna ručka 18; trostruka bradavica 20; drška u obliku jezička 21
Grobe Starčevo-Keramik: knopfartige Griffe 1–17; doppelte Buckel 19; wage-rechter Griff 18; dreifache Buckel 20; Griff in Zungenform 21

Tabla 7

Tafel 7

Prelazna starčevačka keramika
Übergangskeramik von Starčevo

Tabla 8

Tafel 8

Fina slikana starčevačka keramika
Feine, bemalte Starčevo-Keramik

Tabla 9

Tafel 9

Fina slikana starčevačka keramika
Feine, bemalte Starčevo-Keramik

ILUSTRACIJE U TEKSTU
TEXTABBILDUNGEN

Slika 1

Abbildung 1

Geodetski plan lokaliteta Pepelane kod Virovitice – položaj IIa
Die Lage der Fundstätte Pepelane bei Virovitica

Slika 2

Abbildung 2

Situacioni plan zemunice na lokaciji IIa u Pepelanama
Situationsplan der ausgegrabenen Erdhütte an der Fundstelle IIa in Pepelane

Slika 3

Abbildung 3

Primjerci grubog posuda
Beispiele grober Keramik

Slika 4

Abbildung 4

Dio glinenog žrtvenika – postolje u kojemu je vjerojatno bila figura božice majke-pra-
poroditeljice
Teil eines tönernen Altars – Postament auf dem wahrscheinlich die Figure der Urmut-
tergottheit stand.

ZUSAMMENFASSUNG

EINE ANSIEDLUNG DER STARČEVO-KULTUR IN PEPELANE BEI VIROVITICA

Pepelane befindet sich im westlichen Teil Slawoniens an die 20 km südöstlich von Virovitica (Abb. 1). Im Verlauf des Jahres 1985 wurde entlang der Trasse der Gasleitung ein großer Teil einer geräumigen Starčevo Absiedlung erforscht¹ die eine Fläche von circa 1.00 x 800 Meter umfaßt. Der archäologische Komplex setzt sich aus einem großen Tell (90 x 90 m, Höhe 4 m) und zwei langgestreckten Hügeln zusammen (Fundstelle IIa.), die sich allmählich gegen die Ufer des Flusses Brežnica senken. Im Tell wurden 9 Wohnhorizonte entdeckt: Starčevo, Sopot-Brezovljani, Malo Korenovo, Seče (3 Horizonte) und Retz-Gajary (3 Horizonte). An der Fundstelle IIa. wurde eine große Erdhütte der Starčevo-Kultur entdeckt, die zweistöckig ist (»Erdgeschoß« und »Stockwerk«), weil das Terrain leicht abschüssig ist. Die Erdhütte war 20 m lang und 15 m breit. Sie enthielt obere und untere Räume die durch einen Gang mit drei Stufen verbunden waren (T. 1:e; Abb. 2). Im Inneren wurde eine Herdstelle gefunden (T. 1:b), ferner Löcher von vertikalen Balken – Trägern der Dachkonstruktion (T. 1:d), Arbeitsräume und Abfallgruben. Im westlichen Teil der großen Erdhütte wurde ein »Kanal« von 3,10 x 0,25 m Länge und 20 cm Tiefe gefunden, ohne Überresten von Keramik. Die Zweckbestimmung dieses Objektes ist noch immer unbekannt, obwohl man solche Kanäle bis jetzt an einigen Fundorten der Starčevo-Kultur in Nordkroatien gefunden hat: Cernička Šagovina², Zadubravlje,³ Vinkovci⁴ und Kneževi Vinogradi (Baranja)⁵. Bis jetzt gibt es zwei Vermutungen über die Bestimmung dieser Räume: entweder befanden sich in den »Kanälen« kultische Gruben⁶, oder sie dienten zur Aufstellung vertikaler Webstühle.⁷ Nach der Ausgrabung der Erdhütte in Zadubravlje bei Slavonski Brod (Autostraße Zagreb – Beograd) neigen wir zu der Annahme, daß die »Kanäle« als kultische Gruben gedient haben, weil sie nur in solchen Erdhöhlen gefunden wurden, die am Eingang in das zentrale Heiligtum der Ansiedlung lagen. In diesen Erdhöhlen wurden keine häuslichen Herdstellen gefunden, so daß sie wahrscheinlich nur für zeitweilige Kulthandlungen gedient haben.⁸ Im nordöstlichen Teil des Terrains, auf einem flachen Plateau außerhalb des nördlichen Flügels der Erdhütte wurden zwei flache Gruben von 20 cm Tiefe gefunden (T. 1:d), die in der horizontalen Projektion nierenförmig sind⁹, und südlich von ihnen Reihen von Löchern von dicht gesetzten Pfosten (T. 1:d) die vielleicht auf ein Gerüst für Fischernetze oder für getrocknetes Fleisch, Fische, Obst und Gemüse u. a. hinweisen.

Die Starčevo-Keramik in Pepelane kann man in vier Gruppen einteilen: grobe Keramik, Übergangskeramik und feine monochrome und bemalte Keramik. Die Gesamtzahl der statistisch erfaßten Fragmente ist 1.500 Stück, davon 1050 grobe Keramik (70%), 330 Übergangskeramik (22%), 54 feine (3,6%) und 66 bemalte Keramikfragmente (4,4%).

a) Die *grobe* Keramik hat Beimischungen von Spreu und einige Stücke haben dazu auch noch einen kleineren Prozentsatz Sand. Die Gefäße sind von halbkugelförmiger Form mit verdicktem Boden, oder es sind Schüsseln (Humpen) mit niedrigem Fuß und Töpfe. Die Verzierungen sind verschiedenartig: kannellierter Barbotin¹⁰⁻¹³ (T. 2), dekorativer kannellierter Barbotin¹⁹⁻²¹ (T. 3), echter Barbotin²⁴ (T. 4), plastische Appliken²⁵⁻²⁷ (T. 4), Striche mit einem Bündel von Zweigen²⁸ (T. 5:1, 2, 5), plastische Bänder mit

Fingerabdrücken²⁹ (T. 5:3, 4, 7, 8), Impresso Technik³⁰ (T. 5:11), Pseudo-impreso³¹ (T. 5:9, 10, 13, 14–16), Eindrücke von Fingernägeln³³ (T. 5:10), Einschnitte³⁴ (T. 5:18, 19) und Rillen³⁵ (T. 5:17). Die knopfartigen Griffe sind auf verschiedene Arten verziert^{36–39} (T. 6:1–15, 17), während die seltenen Henkel meistens massiv und wagerecht sind⁴⁰ (T. 6:18). Auf den Gefäßen kommen auch Buckel vor: doppelte¹⁶ (T. 2:9) und dreifache¹⁷ (T. 6:20), sowie zungenförmige Griffe¹⁸ (6:21).

Interessant sind die Exemplare von *grober Keramik* – Schüsseln mit 4 Füßen⁴³ (Abb. 3:2), eine typische Körös Form, sowie große Schüsseln mit niedrigem, ringförmigen Fuß mit unebener Oberfläche und Fingerabdrücken auf dem Rand⁴² (Abb. 3:1,3).

b) Die *Übergangsgefäße* sind kugelförmige⁴³ (T. 7:7), halbkugelförmige⁴⁴ (T. 7:1) und leicht bikonische Schüsseln⁴⁵ (T. 7:5, 8, 9), ferner Humpen und Schüsseln mit einem Fuß⁴⁶ (T. 6:10, 12), flache Schüsseln⁴⁵ (T. 7:11) und kleine Töpfe bzw. Gläser (T. 7:1, 3).

c) In der Gruppe der *feinen Keramik* wurde eine große Anzahl von bemalten Fragmenten gefunden. Die Gefäße sind halbkugelförmig und kaum merklich bikonisch, mit buckelartigen Applikationen am Übergang des Halses in den Bauch. Die gemalten Motive sind geradlinig, in Kombination mit zwei (T. 8) oder drei (T. 9) geraden Linien unter dem Rand. Die ganze bemalte Keramik ist mit roter oder dunkelbrauner Farbe auf rotem oder lichtbraunen Grund bemalt.

Zwischen dem keramischen Material wurden Wirbel – Gewichte gefunden: runde, ovale, diskusförmige und kegelförmige, und interessant ist der Fund einer Spule mit kanneliertem Barbotin.

Innerhalb des nördlichen Teils der großen Erdhütte wurde ein Teil eines tönernen Altars gefunden – ein bis jetzt einzigartiger Fund in ganz Kroatien (Abb. 4). Die nächsten Analogien finden wir auf den Starčevo-Fundstellen »Donja Branjevina« bei Deronja (Donaubene-Bačka)⁴⁸ und Cerje bei Skoplje (Makedonien)⁴⁷. Wir nehmen an, daß die Statue auf dem Postament die Muttergottheit darstellt, die Urmutter. Die doppelte eingeschnittene Linie auf ihrem Rücken ist ein Schmuckmotiv ihres Gewandes.

Steinernes Material ist in Pepelane stark vertreten. Das steinerne Werkzeug tritt in verschiedenen Formen auf, so daß man unter den Mikrolithen Scheiden, Schaber, kleine Messer und Sägen von dreieckigem und trapezoiden Durchmesser und 5mm bis 10 cm Größe findet. Zum Unterschied von den Mikrolithen sind Nukleusse und steinerne Beile selten, was für die ganze steinerne Produktion aller Fundstellen der Starčevo-Kultur in Nordkroatien der Fall ist.⁴⁹ Durch die Ausgrabung des Starčevo-Horizontes in Pepelane ändert sich das Bild der Entwicklung der Starčevo-Kultur auf dem Gebiet Slawoniens. Obwohl fast hundert Jahre seit der Entdeckung der ersten Starčevo-Funde in Kroatien vergangen sind (Vukovar 1894)⁵⁰, weiß man über die Entwicklung dieser Kultur nur sehr wenig. Bis 1968 kannte man Funde der Starčevo-Kultur nur aus Ostslawonien, so daß man annahm, daß das die westlichste Grenze des Kulturraums der Starčevo-Kultur ist. Durch die Entdeckung von Starčevo-Funden in Ždralovi bei Bjelovar (1968)⁵¹ wurde die Grenze ihrer Ausbreitung fast 200 km gegen Westen verschoben. In Anbetracht der sehr bescheidenen Funde in Ždralovi, ohne bemalte Keramik,⁵² wies sie Stojan Dimitrijević der degenerativen Finalphase der Entwicklung dieser Kultur zu.⁵³ Durch die Ausgrabung einer großen Starčevo-Ansiedlung an einigen Fundstellen in Vinkovci (1976–1978)⁵⁴ wurden die Erkenntnisse ergänzt, aufgrund de-

ren S. Dimitrijević die chronologische Tabelle für Kroatien anfertigte und die Kultur in 6 Stufen einteilte: die vorklassische (Monochrom und Linear A), die frühklassische (Linear B und Girlandoid) und die spätklassische (Spiraloid A und B)⁵⁵. Aufgrund der Funde von Vinkovci hat sich das Bild der Entwicklung der Starčevo-Kultur nicht verändert, sondern nur die Annahme bestätigt, daß ihre klassischen Phasen in den Ostteil Slawoniens vorgedrungen sind. Oberflächenfunde, die auf »Igrač« in Bukovlje bei Slavonski Brod (Mittelslawonien)⁵⁶ gefunden wurden verändern jedoch das Bild der Entwicklung der Starčevo-Kultur in Slawonien. Obzwar nicht sehr zahlreich vertreten, hat sie S. Dimitrijević in die vorklassische (vorbarbotinische Phase – Stufe Linear A) eingeteilt, und das wurde später durch gleichartige Funde in der großen Starčevo Ansiedlung bei Zadubravlje bestätigt⁵⁷ (15 km östlich von »Igrač« Bukovlje), die leider erst nach seinem Tode erforscht wurde. Das Material aus Slavonski Brod zeigt, daß die Starčevo-Kultur schon in ihrer frühen – vorklassischen Phase – Linear A nach Mittelslawonien vorgedrungen ist.

Wichtige neue Erkenntnisse über die Entstehung von Ansiedlungen der Starčevo-Kultur in den westlichsten Teilen Slawoniens erbrachte das Material aus Pepelane, das zeigt, daß sich die Ansiedlungen hier schon am Übergang der frühen in die klassischen Phasen der Entwicklung entwickelt haben. Bis jetzt nahm man an (infolge der mangelnden Erforschung), daß auf diesem Gebiet nur periphere Ansiedlungen vorkommen – der regionale Typ Ždralovi – Finalphase⁵⁸, und daß die klassische Starčevo-Kultur nicht in diese Gegenden vorgedrungen ist. Das keramische Material aus Pepelane, dessen grobe Formen mit kanneliertem Barbotin und in der Impressotechnik verziert sind, und die leicht bikonische Form bei der feinen und Übergangskeramik weisen darauf hin, daß dieser Material der Zeit der Spiraloid A Stufe Ostslawoniens angehört. Unterschiede treten jedoch bei den bemalten Gefäßen auf die mit geradlinigen Motiven verziert sind, welche besondere Musterkombinationen aufweisen die im östlichen Teil Slawoniens unbekannt sind. Wegen dieser besonderen Merkmale kann man das Material aus Pepelane der Stufe Linear C zuweisen, die sich in Westslawonien entwickelt hat, und zwar zur Zeit der Spiraloid A Stufe (vielleicht auch Spiraloid B) in Baranja und in Ostslawonien.

In Anbetracht des großen Territoriums im Gebiet des mittleren Balkans und im Südpannoniens auf dem sich die Starčevo-Kultur ausgebreitet hatte, kann man hier keine einheitliche Chronologie anwenden. Auch heute gibt es 5 chronologische Systeme, von denen jedes auf ein bestimmtes geographisches Gebiet anwendbar ist: V. Miložić⁵⁹, D. Garašanin⁶⁰, S. Dimitrijević⁶¹, M. Garašanin⁶² und D. Srejić⁶³. Die Starčevo-Kultur in Nordkroatien (Slawonien und Baranja) durchlief eine spezifische Entwicklung, die S. Dimitrijević sehr erfolgreich nach den stilistischen Merkmalen als Grundelement in ein chronologisches System eingeteilt hat. Die neuesten Entdeckungen von Ansiedlungen der Starčevo-Kultur in Nordkroatien (Kneževi Vinogradi, Vrpolje, Stari Perkovci, Gornja Vrba, Zadubravlje, Pepelane, Pčelić) bestätigen die chronologische Einteilung von S. Dimitrijević, und unsere Zuteilung von Pepelane in die Linear C Stufe fügt sich in seine Chronologie ein, für die er selbst betont hat, daß man in einigen Regionen mit einem spezifischen und verlängerten Bestehen einiger Phasen rechnen muß.⁶⁴

Primljeno 12. VI. 1990.

Prihvaćeno 20. IX. 1990.

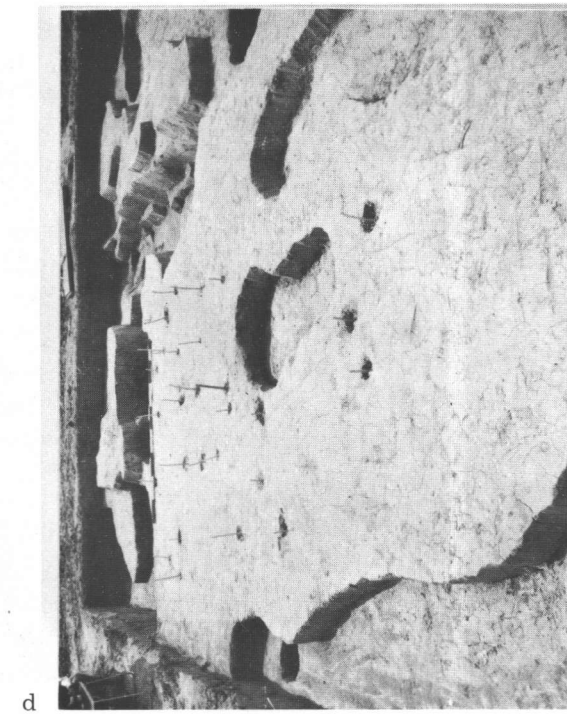
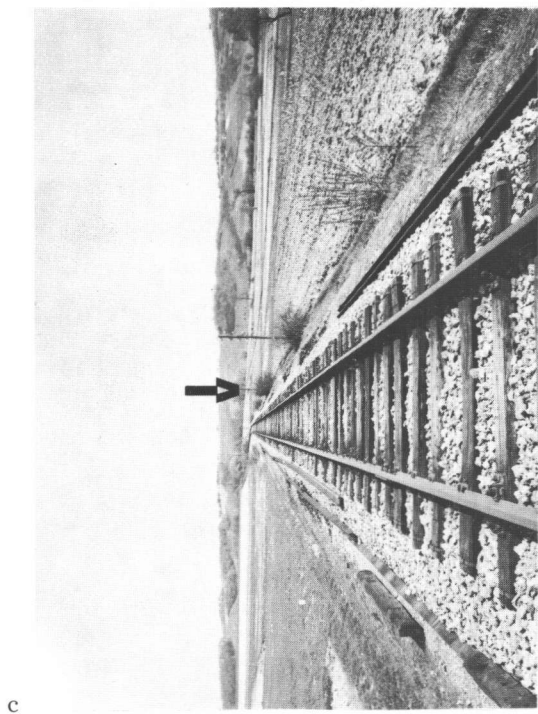
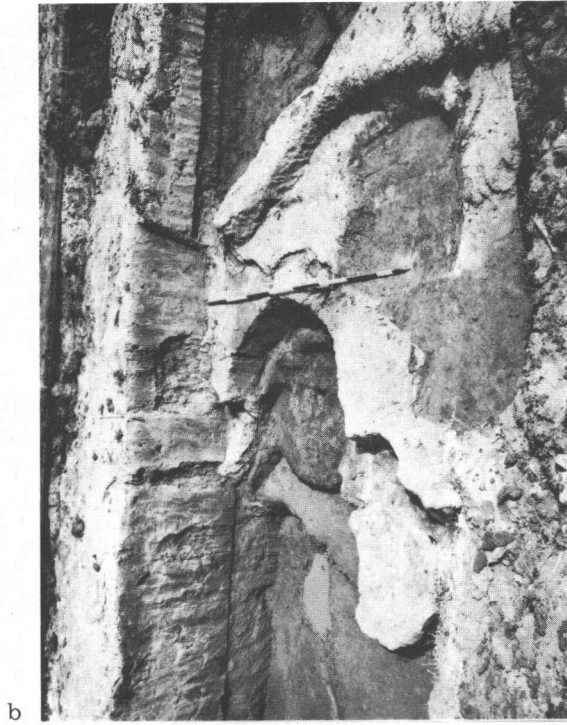
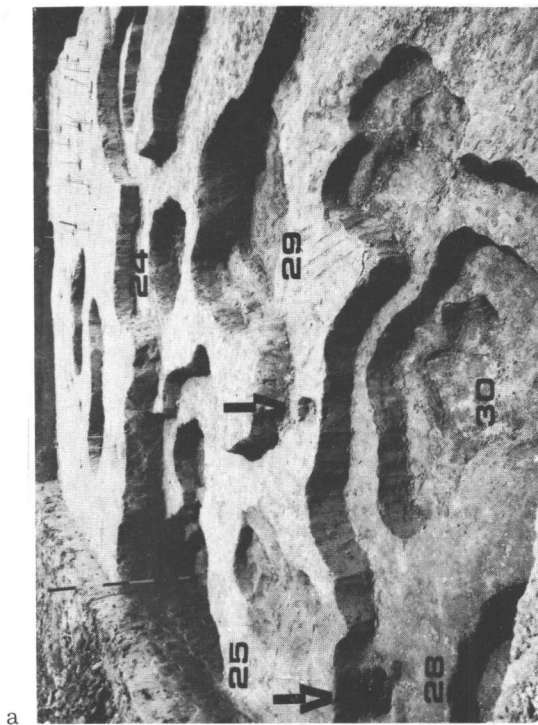

Tabla 1

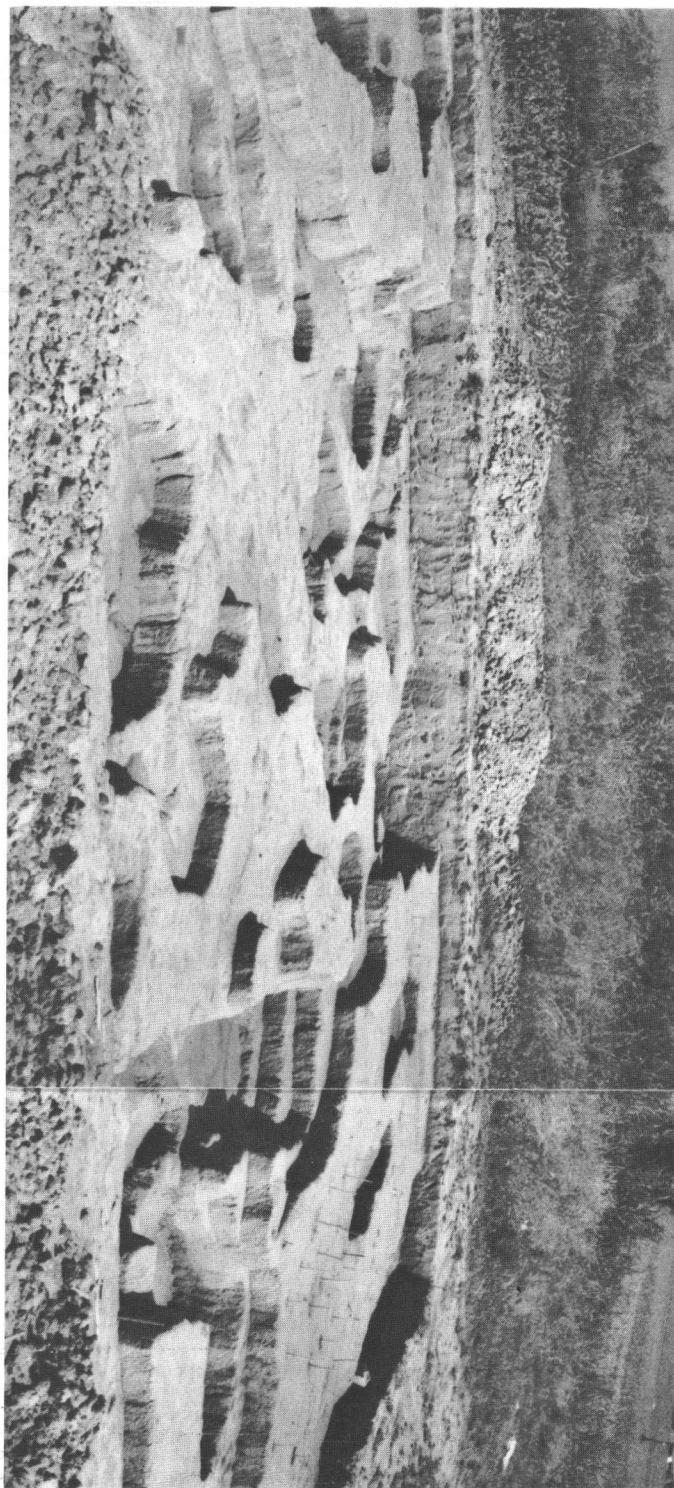

Tabla 1 e

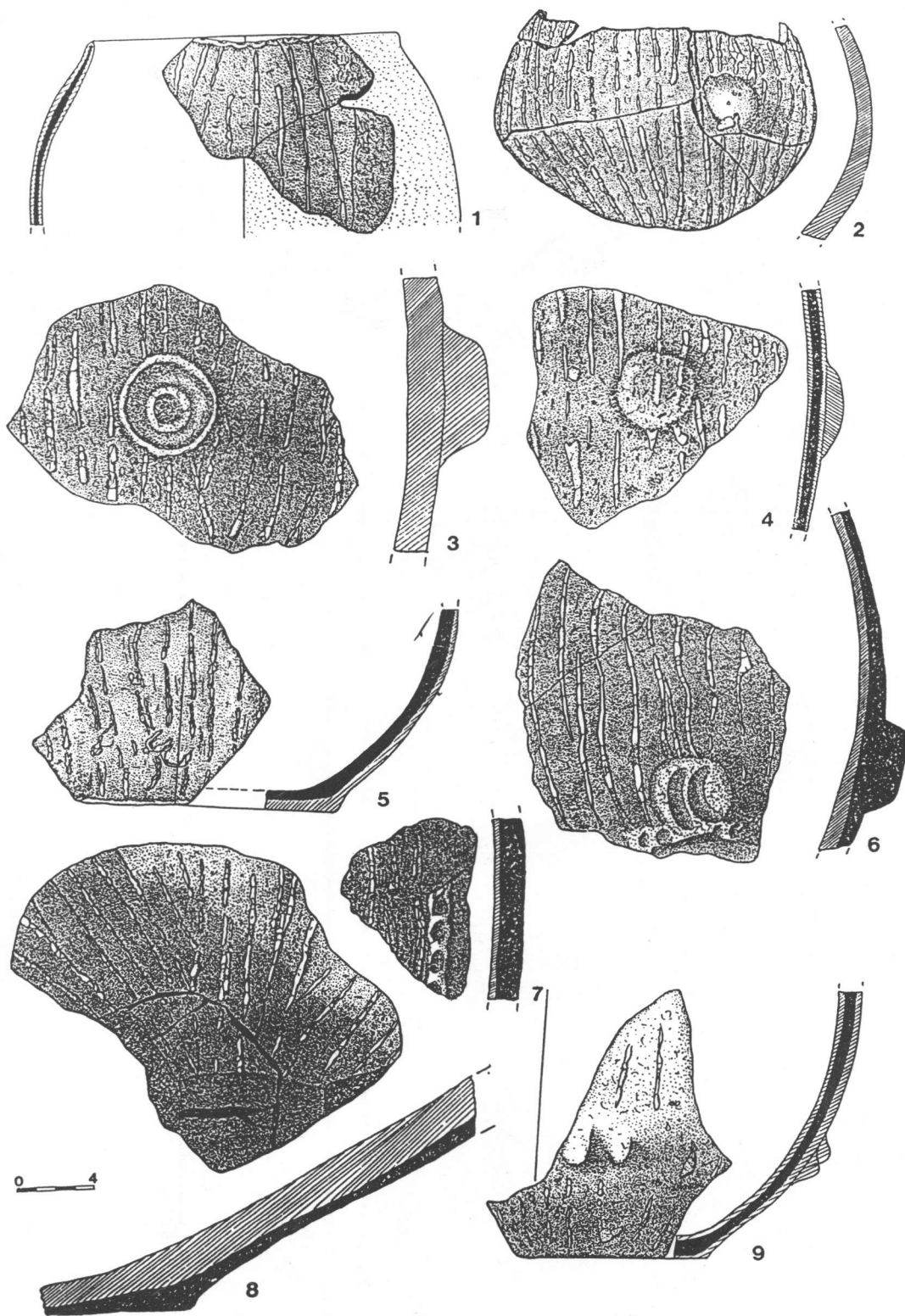

Tabla 2

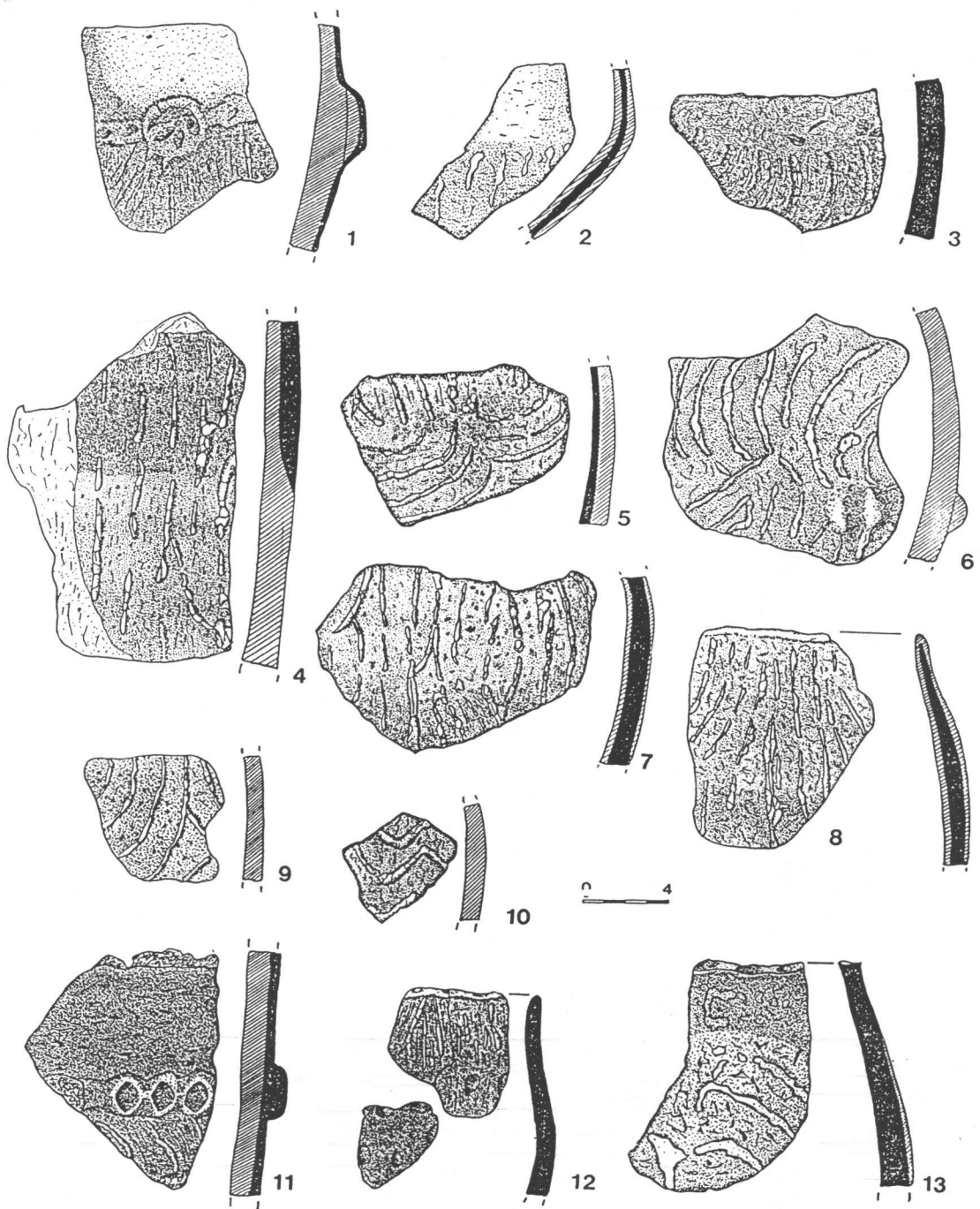

Tabla 3

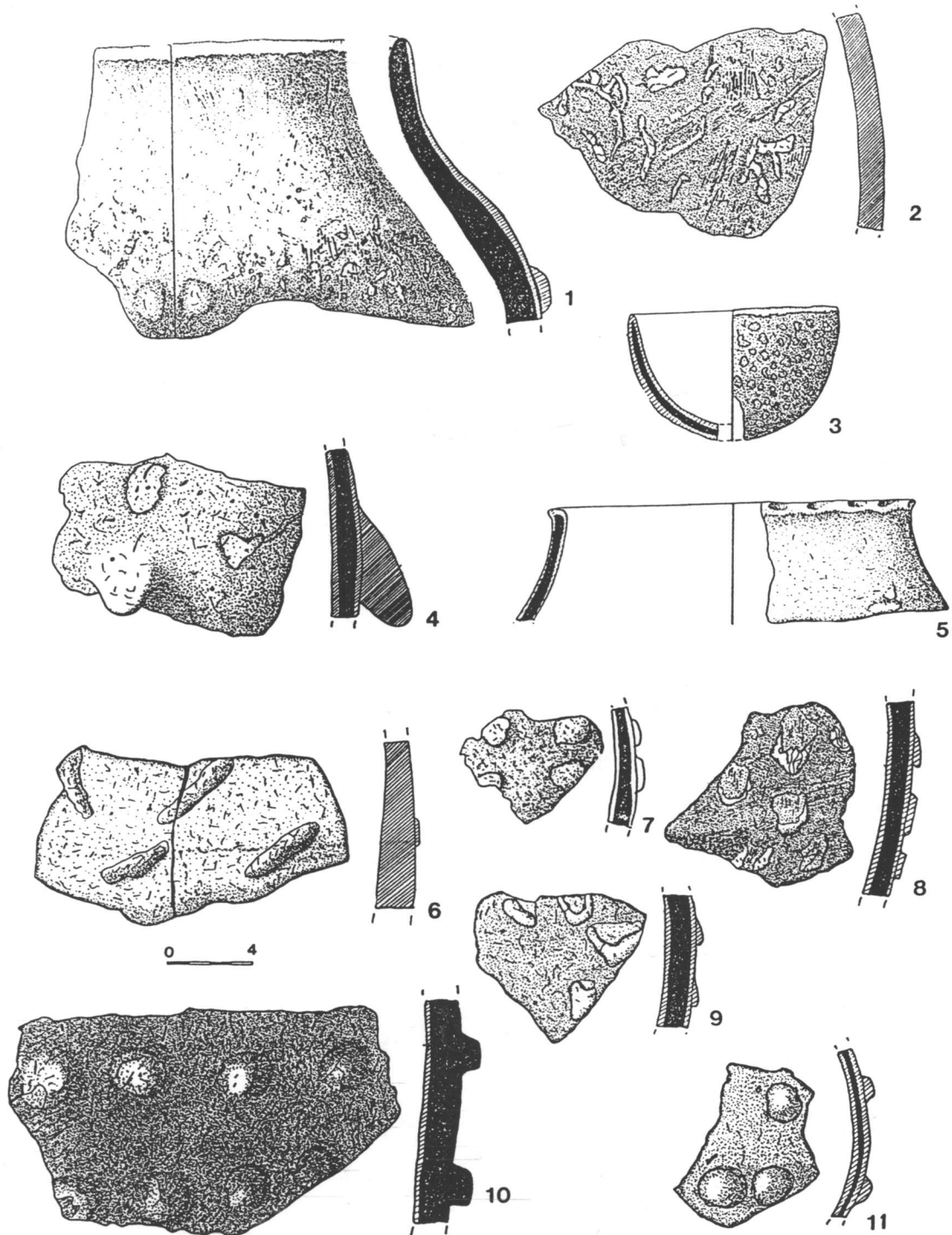

Tabla 4

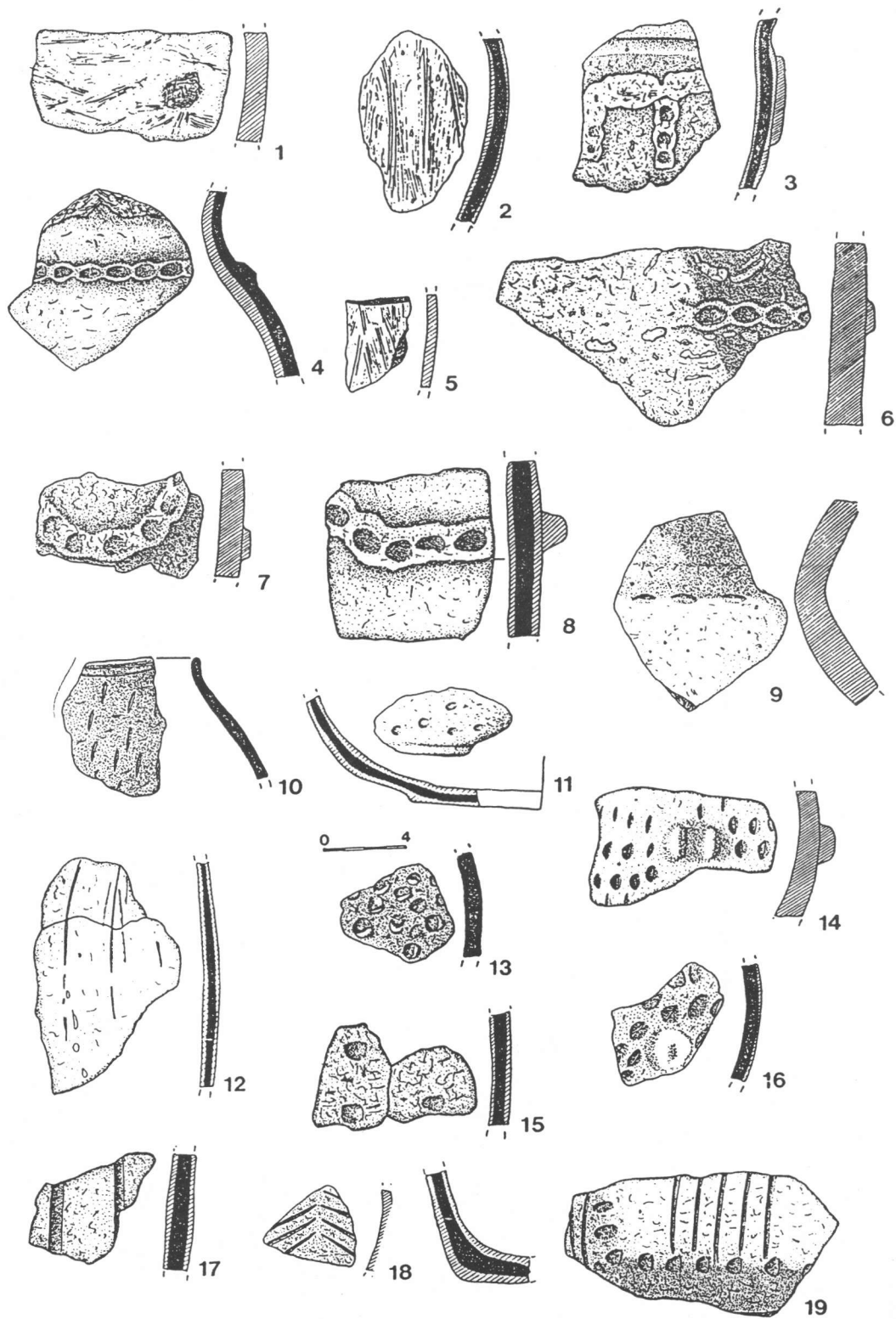

Tabla 5

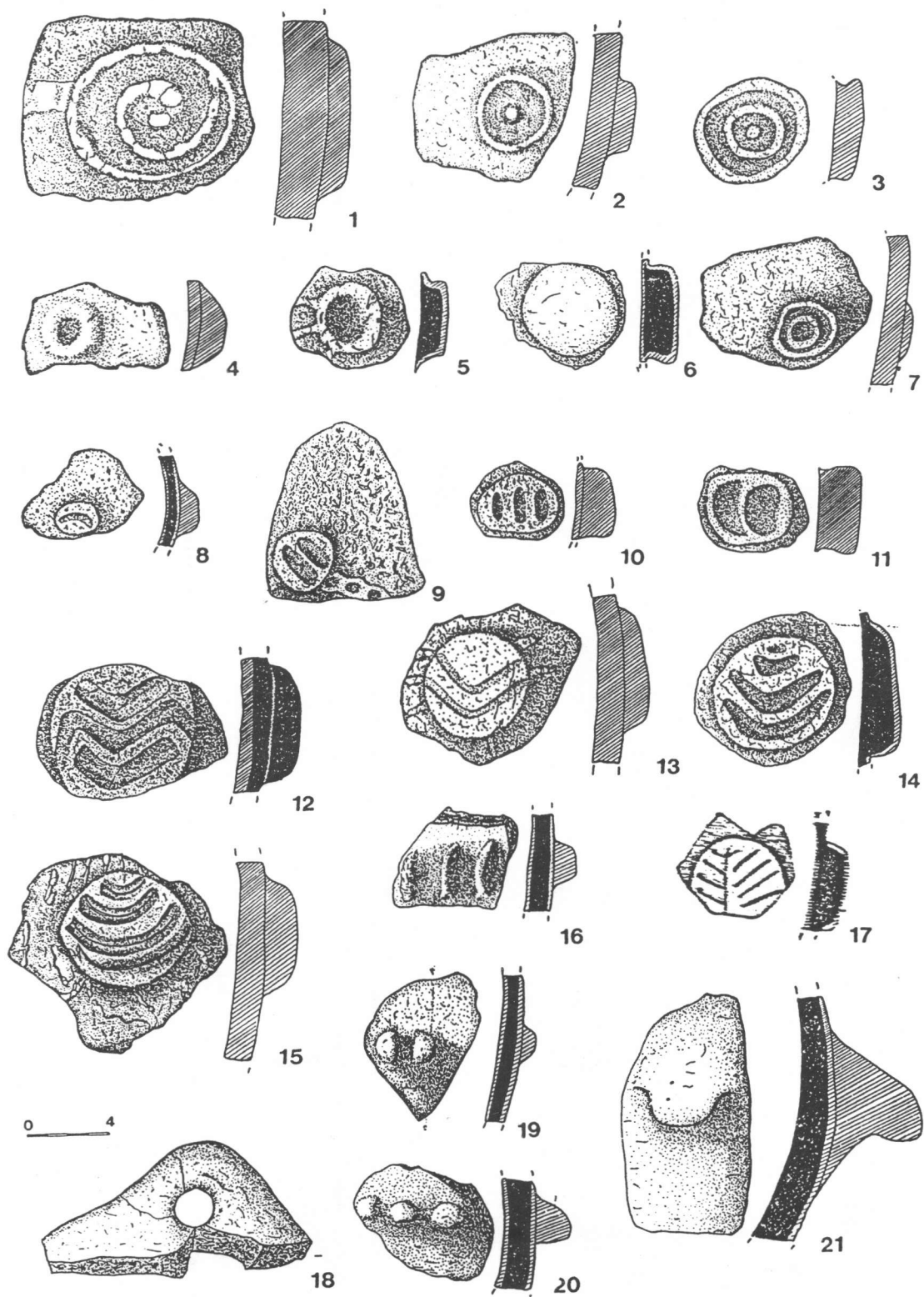

Tabla 6

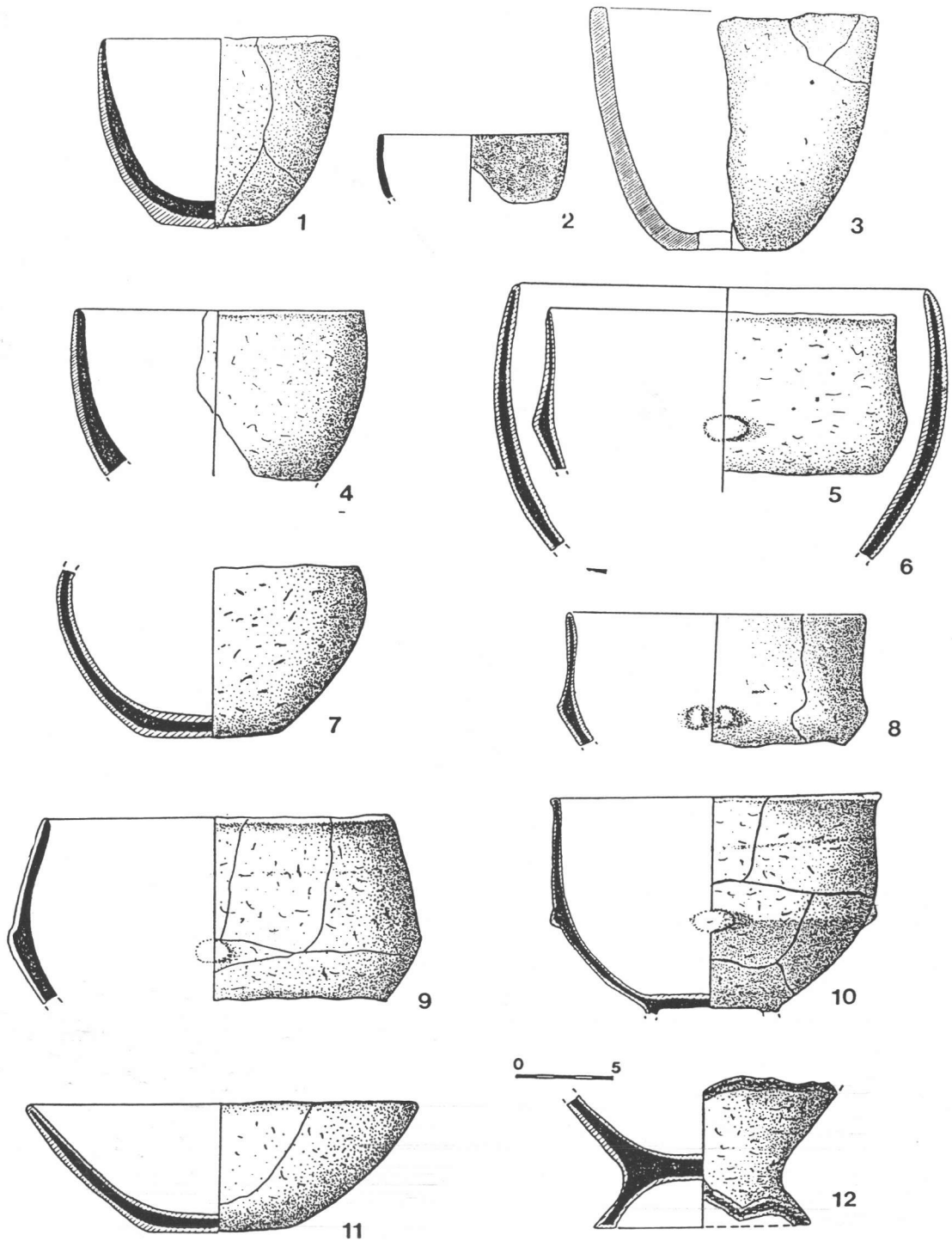

Tabla 7

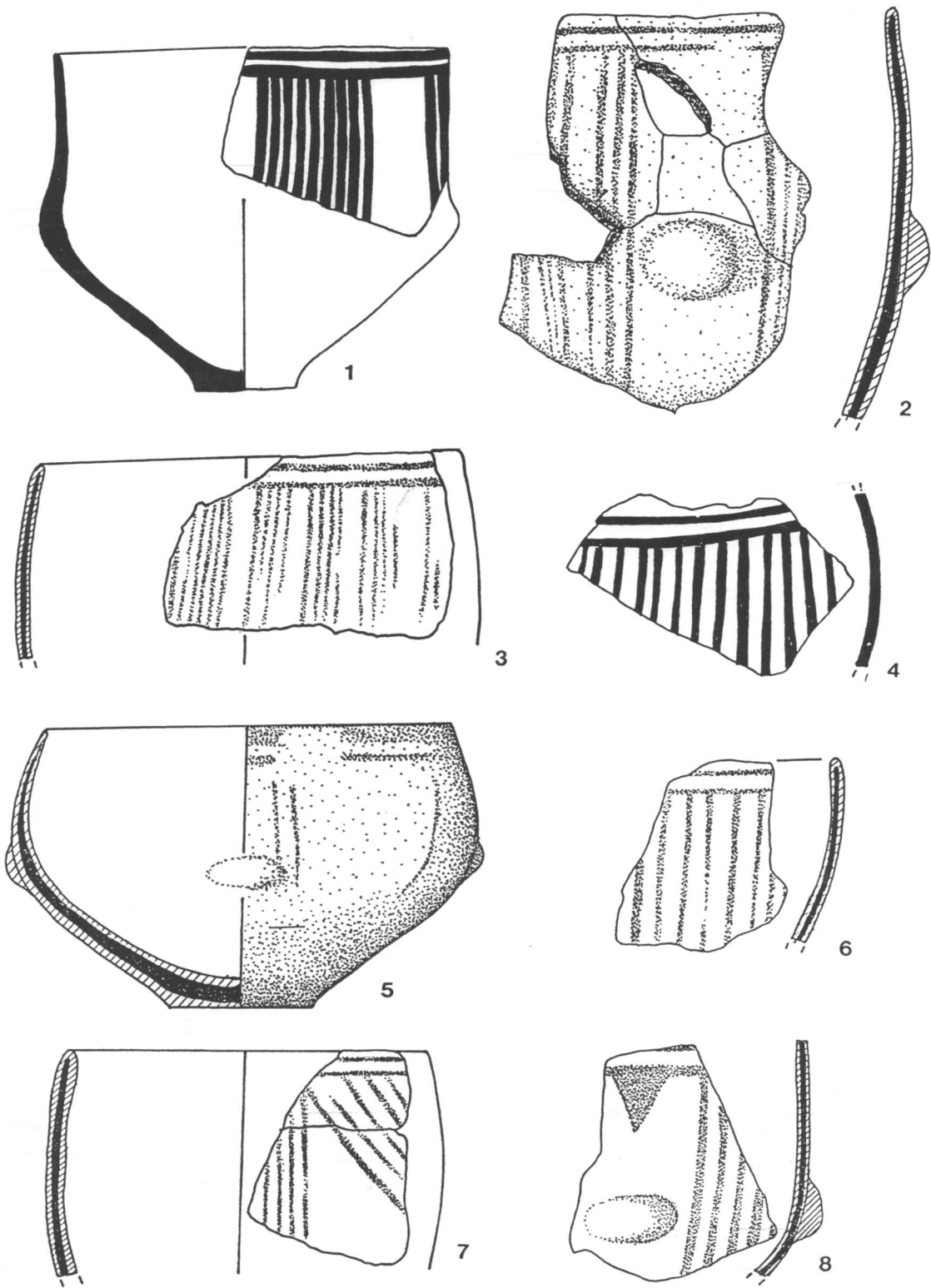

Tabla 8

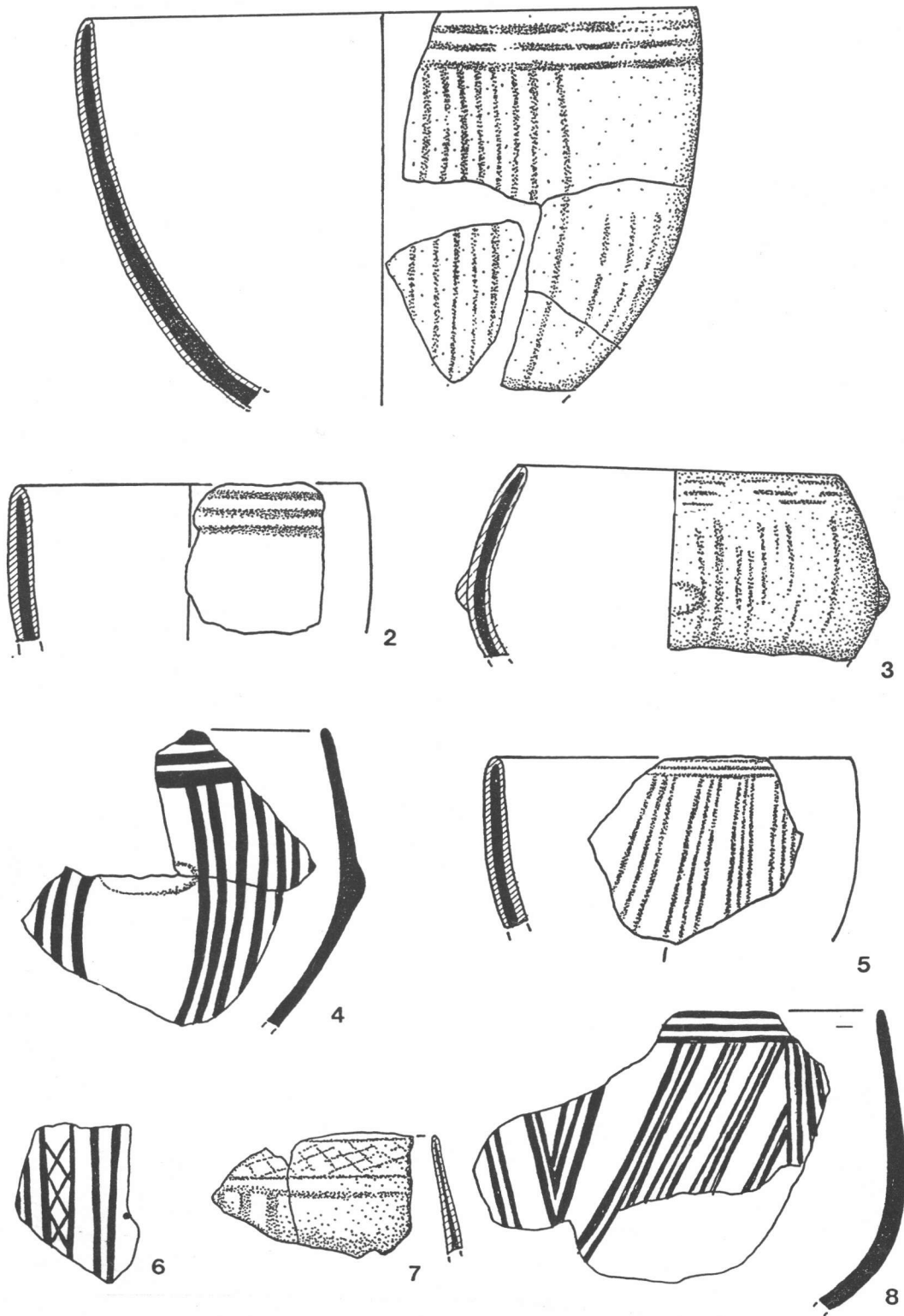
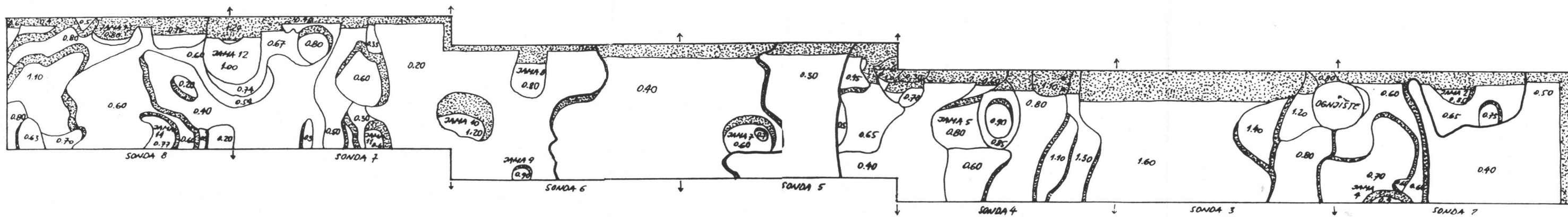
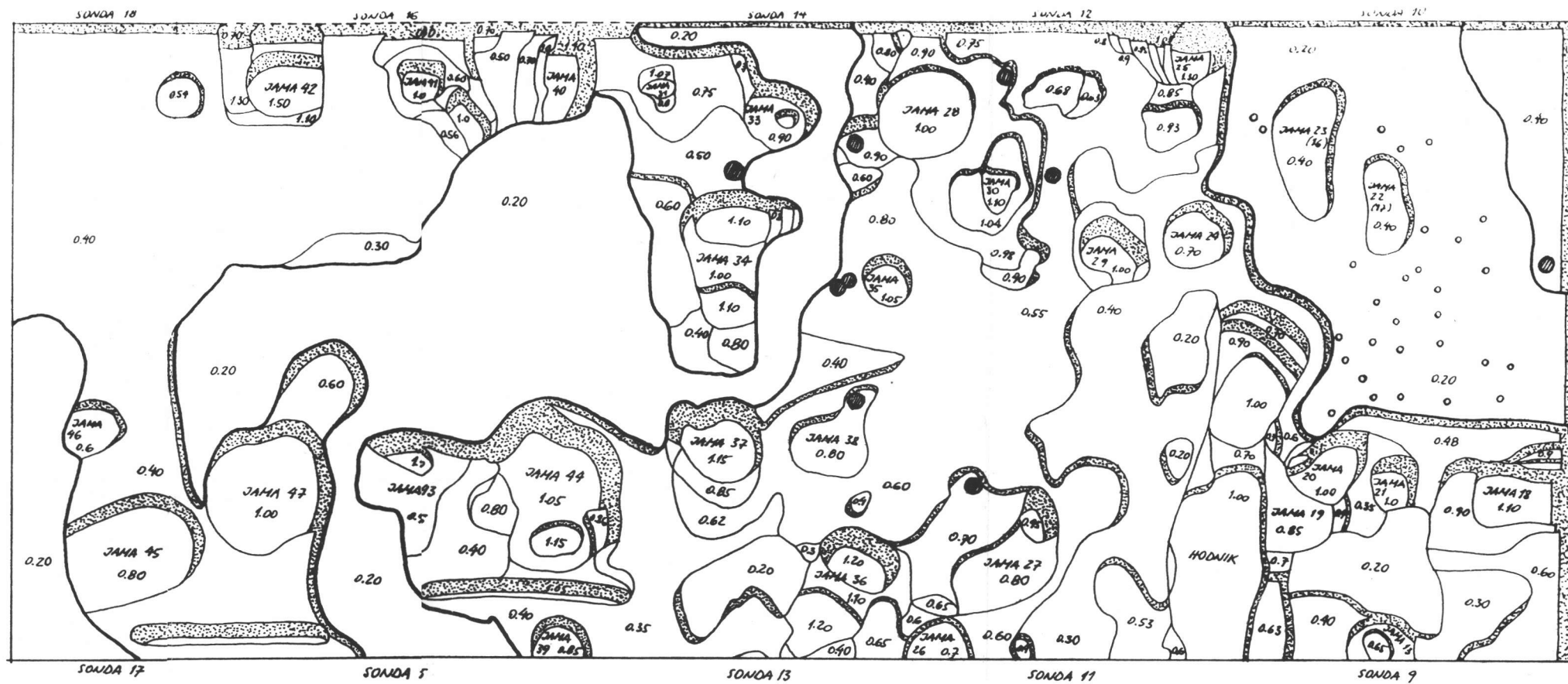
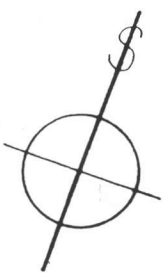

Tabla 9

SITUACIONI PLAN
ZEMUNICA U PEPELANAMA

Situacioni plan zemunice na lokaciji Ila u Pepeplanama
Situationsplan der ausgegrabenen Erdhütte an der Fundstelle Ila in Pepeplane

REVIZIJA (arheologija) (CS-288)

DUBRAVKA BALEN-LETUNIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Zrinskog 19
41000 Zagreb

PERLE S TRI LICA PRONAĐENE NA PODRUČJU LIKE

UDK 903.5:73.023.4 (497.13) »-02/-01«

Izvorni znanstveni rad

U japodskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu, među mnoštvom - kako oblikom, tako i materijalom — različitih perla ističu se primjerci iz rađeni od staklene paste, cilindričnog plašta s prikazom tri plastično oblikovana lica. Autorica u radu daje sumaran prikaz porijekla, rasprostiranja i upotrebe perla ove vrste, a ukazuje također i na njihova moguća simbolička značenja. Za primjerke nađene u Lici smatra da su proizvod radionica s Ponta, a na osnovi nalaza istih ili vrlo sličnih perli s područja Crnomorskog primorja te istočne i srednje Europe, kao i analizom groba 127 nekropole I iz Kompolja, u kojem je priložena i perla sa tri lica, datira ih u 3-2. st. pr. Kr.

O perlama izrađenim od stakla ili staklene paste s prikazima međusobno vrlo različitih lica (*Gesichtesperlen* ili *Maskenperlen*) - nazivaju ih još karikaturama, groteskama ili licima s grimasama - dosta je pisano. Obrađivane su uglavnom, izuzme li se svega nekoliko zasebnih radova, u okviru građe s lokaliteta na kojima su i nađene¹. Najpotpuniji popis perla takve vrste dala je u svom radu Th. E. Haevernick, koja je u obradi glavnu pažnju posvetila njihovim stilskim obilježjima, pa ih prema tim kriterijima razvrstava u 31 grupu, dok se u kronološka razmatranja gotovo i ne upušta². Prema njenoj podjeli cilindrične perle sa po dva, najčešće tri, ali i četiri lica (*Rbhrenperlen*), obuhvaćene su grupom 6, u koju uvrštava i primjerke s područja Like³. Kako podaci o njima nisu detaljni, ovom ćemo ih prilikom nadopuniti, a popisu dodati i perlu iz groba

1. N. Venclová, Sklenšné maskovité koraľy a jejich deriváty ve Střední Evropě, *Archeologické rozhledy*, XXVI/6, 1974, 593, sqq., s navedenom literaturou.

2. Th. E. Haevernick, Gesichtesperlen, *Madridrer Mitteilungen*, 18, 1977, 152 sqq.

127 nekropole I u Kompolju⁴. Od ukupno šest primjeraka - 4 iz Kompolja i 2 iz Prozora — samo jedna potječe iz zatvorenih nalaza, dok su sve ostale iz razorenih grobova. Izvan područja Like poznata nam je još samo perla iz Donje Doline u sjevernoj Bosni, pa je valja spomenuti, tim prije što nije uvrštena u popis navedene autorice, premda je već prije objavljena⁵.

Grupom 6, koja ima posvemašnje simplificirane tipološke odrednice, obuhvaćene su sve perle većeg ili manjeg cilindričnog plašta s prikazom dva, tri ili četiri plastično oblikovana lica. Valja, međutim, istaknuti da selica takvih perla znatno stilski razlikuju, te se stoga unutar ove grupe posve jasno mogu izdvojiti barem dva tipa. Prvom tipu pripadaju perle kojima su lica prikazana realistički, gotovo portretno, s naglašenim detaljima od plastično oblikovana nosa, bademastih očiju iznad kojih su vrlo naglašene i neznatno rastavljene obrve, dok su usta prikazana kružićem ili horizontalnom linijom, pa sve do bujne brade i kose iz koje proviruju usne školjke⁶. Drugom tipu, u koji se svim detaljima uklapaju i perle iz Kompolja, Prozora i Donje Doline, pripadaju primjerci posvema stiliziranih lica, na kojima dominiraju oči izvedene u obliku krugova s točkom u sredini, dok im je nos nalik većoj izduženoj kapljici. Lica su im odvojena dužom vertikalnom linijom, kojom su se, prema svemu sudeći, željele prikazati uši, a kosa i brada naznačene su sa po jednim ili po dva reda plastičnih kvržica nanizanih oko gornjeg i donjeg ruba perle. U većini primjera, lica su lišena detalja, samo su ponekad prikazane obrve, neznatno rastavljene i lagano ukošene ili spojene pri korijenu nosa⁷. Plašt im je obojen plavom, najčešće tamnoplavom, a lica pretežno žutom, bijelom ili zelenom bojom. Na perlama sa tri lica, dva su gotovo redovito obojena istom bojom, a treće je različite boje, osim malobrojnih izuzetaka u kojih su sva tri lica obojena istom bojom, ili je, pak, svako od njih obojeno nekom drugom bojom. Za razliku od prvog tipa, koji je ujedno i mnogo manje zastupljen, drugi je tip perla ne samo brojno već i

4. Pločasta naočarasta fibula iz groba 127, premda signirana i dokumentirana crtežom kao i Brunšmidovim dnevnikom, uvrštena je i objavljena kao inventar groba 124 iste nekropole, cf., R. Drechsler - Bižić, *Les tombes des lapodes Préhistoriques a Kompolje*, *Inventaria archaeologica*, 9, 1966, V 88:2. Kod druge objave ovog groba inventar ne odgovara opisu nalaza iz Brunšmidova dnevnika, cf., C. Dobiat, H. Matthaus, B. Raftery, J. Henderson, *Glasperlen der Vorrömischen Eisenzeit II, Marburger Studien zur Vor-und Frühgeschichte*, 9, 1987, 107, 1582. Kako bi se izbjegle daljnje greške donosimo doslovan prijepis opisa groba 127 iz Brunšmidova dnevnika: 127 (112) *U 0,30 dubine pod naslagom kamenja hrpa kostiju. Prilozi: velika dupla ploča sa pokidanom željeznom iglom, veoma veliko jantarovo zrno na željeznoj žici, nepotpuno manje i treće manje ovalno gore probušeno; zrno od staklene emajlne mase sa 3 lica sa drške jednoga noža?, ulomci željezna noža. U 0,50 dubljine ispod kostiju 2 pojasne pločice, jedna skrpana od dva komada sa ulomcima limenih kajiševih okova, a dru-*

ga cijela sa 6 cijelih takovih okova, slomljena bronsana kvačica od pojasa, slomljena bronsana ukrasna igla sa 2 okrugle glavice, 1 saltaleone. Jasno je vidljivo da je riječ o dva ukopa, odnosno groba - starijem na dubini od 0,50 m s nabrojenim prilozi- ma i mlađem na dubini od 0,30 m koji radi zrna sa tri lica obrađujemo u ovom radu.

5. Z. Marić, *Donja Dolina, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. XIX, 1964, T. XXIII : 45.

6. Th. E. Haevernick, o. c, T. 42:417.

7. Th. E. Haevernick, o. c, T. 42:416, 446; fig. 3:380, 379.

i rasprostranjen (karta) na vrlo širokom geografskom prostoru⁸. Smatra se da su takve perle, kao i sve ostale s motivima ljudskog lica, feničkog porijekla⁹; upravo ih je stoga mnogo registrirano na lokalitetima Sredozemlja, s najvećom koncentracijom nalaza u Kartagi, te oko Crnomorskog primorja, gdje su perle te vrste isto tako, vrlo česte. Područje istočne i srednje Europe također obiluje nalazima perla sa tri lica, a među njima je, osim primjeraka koji su posve nalik perlama s navedenih područja, mnogo veći broj onih na kojima se uočavaju neka tipološka odstupanja. Najčešće su to visina i opseg plašta, tj. neki su primjerci znatno izduženiji i vitkiji, a ponekad im nedostaju na donjem rubu nizovi kvržica kojima se obično naznačavala brada. Na vitkijim perlama smanjena je površina plašta, pa lica više nisu međusobno odijeljena i zasebno prikazana, već ih naznačavaju - ovisno koliko se lica željelo prikazati - sa tri nosa i tri oka ili četiri nosa i četiri oka, tako da svako oko jednoga lica istovremeno pripada i oku susjed-

8. Karta rasprostiranja napravljena je po popisu T. E. Haevernick, o. c, 200 sqq., i nadopunjena novim nalazima.

Naznačeni su slijedeći lokaliteti:

1. Ibiza: Th. E. Haevernick, o. c, 200 (384).
2. Kartaga: Th. E. Haevernick, o. c, 200 (378-383).
3. Eryce: Th. E. Haevernick, o. c, 200 (387).
4. Paestum: Th. E. Haevernick, o. c, 200 (388).
5. Cumae: Th. E. Haevernick, o. c, 201 (390).
6. Antium: Th. E. Haevernick, o. c, 201 (391).
7. Orvieto: preuzeto s reprodukcije.
8. Prozor: S. Ljubić, *Popis arheološkoga odjela Nar. zem. muzeja u Zagrebu*, I, 1889, T. XXVIII:207, 208.
9. Kompolje: R. Drechsler - Bižić, Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955-1956. godine, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. II, 1961, T. XIII:3.
10. Donja Dolina, Z. Marić, o. c, T. XXIII:45.
11. Vac: M. Szabó, A keleti Kelta művészet (Eastern Celtic Art), katalog izložbe, Szekeşfehervar 1974, 41, 67 (156). - Th. E. Haevernick, o. c, 201 (384).
12. Mistrin o Hodonin, T. E. Haevernick, o. c, 201 (396).
13. Domanowice: Th. E. Haevernick, o. c, 201 (392).
14. Munkacz: Th. E. Haevernick, o. c, 201 (395).
15. Atel - Bratey: Th. E. Haevernick o. c, 201 (397).
16. Bunesti: V. V. Bazarciuc, Cetatea geto - dacica de la Bunesti, jud. Vaslui, *Studii si cercetari de istorie veche si arheologie*, 34/3, 1983, 269, fig. 21:2-4, 6.
17. Fintinele - Livada: I. H. Crisan, Mormintul Celtic de la Fintinele - Livade, *Studii si cercetari de istorie veche si arheologie* 26/1, 1975, fig. 3:4.
18. Zimnicea: A. D. Alexandrescu, La necropole de Zimnicea, *Dacia n. s.* XXIV, 1980, fig. 52:8.
19. Thessalonike: Th. E. Haevernick, o. c., 202 (405).
20. Olynthos: Th. E. Haevernick, o. c, 202 (405).
21. Mesembria: Th. E. Haevernick, o. c, 201 (398).
22. Mangalia: C. Preda - E. Barladeanu, Sapaturile arheologice de Salvare din zona Santierului na-

val de la Mangalia, *Pontica*, XII, 1979, fig. 1:1.

23. Olbia: Th. E. Haevernick, o. c, 204 sq., (434-441).

24. Hersoneška oblast: Th. E. Haevernick, o. c, 202 (409).

25. Krim: Th. E. Haevernick, o. c, 204 (428).

26. Ilčovo: Th. E. Haevernick, o. c, 202 (410).

27. Pantikapaion: Th. E. Haevernick, o. c, 203 (425).

28. Kerč: Th. E. Haevernick, o. c, 203 sq., 424 (426-427).

29. Maikop: Th. E. Haevernick, o. c, 204 (432).

30. Giza: Th. E. Haevernick, o. c, 202 (407).

31. Al Mina: Th. E. Haevernick, o. c, 202 (406).

32. Častje: Th. E. Haevernick, o. c, 202 (408).

33. Kanev: Th. E. Haevernick, o. c, 203 (411).

34. Karavodeuaš: Th. E. Haevernick, o. c, 203 (412,413).

35. Kavkaz: Th. E. Haevernick, o. c, 203 (414-417).

36. Kazbek: Th. E. Haevernick, o. c, 203 (418-422).

37. Kuban: Th. E. Haevernick, o. c, 204 (430).

38. Kurginskaja: Th. E. Haevernick, o. c, 204 (431).

39. Lugovo: E. I. Krupnov, Novye danye po arheologii severnogo Kavkaza, *Sovjetskaja arheologija*, 3, 1957, fig. 5:20.

40. Mastjugino: Th. E. Haevernick, o. c, 204 (433).

41. Oureki: Th. E. Haevernick, o. c, 205 (443).

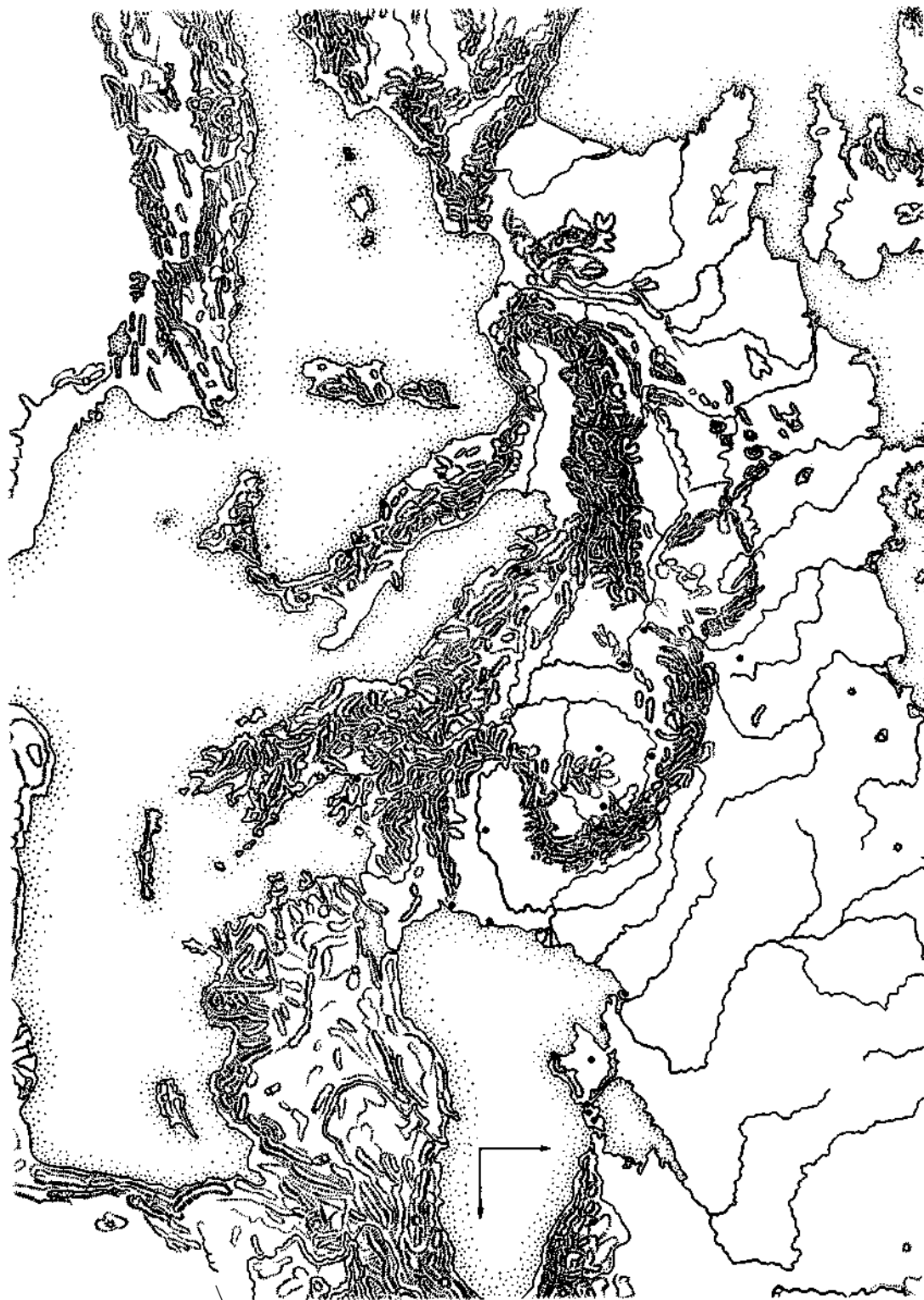
42. Samtavro: Th. E. Haevernick, o. c, 205 (443).

43. Stanica Mihajlovskaja: Tajanstveni Kuban, katalog izložbe, Zagreb 1990, 90 (107).

44. Stepan - Zminda: Th. E. Haevernick, o. c, 203 (423).

45. Nepoznato nalazište: Th. E. Haevernick, o. c, 205 sqq., (444-462).

9. N. Venclová, o. c, 592 s navedenom literaturom. - A. Stipčević, Kultni simboli kod Ilira, *Centar za balkanološka ispitivanja ANU BiH*, LIV/10, 1981, 135, sq., s navedenom literaturom.

Slika 1

nog lica¹⁰. Primjerci koji se više-manje izdvajaju od uobičajenih tipoloških odlika perla te vrste izrađeni su najvjerojatnije u nekoj od radionica lociranih na donjem toku Dunava ili u Karpatskoj kotlini, a očito je da su izrađivane prema uzorima radionica sa Crnomorskog primorja.

Analogije primjeraka pronađenih na našim lokalitetima nalazimo na sva tri navedena područja, i posve je evidentno i prema stilskim i prema tehničkim detaljima da one nisu proizvod domaćih japodskih radionica, već da su na njihovo područje prenesene trgovinom. Roba sa Sredozemlja uglavnom je dopremana najkraćim i najuhodanijim putovima uz obale Jadrana, a zatim je sporednim putovima kolala dalje u unutrašnjost, pa tako i na područje Japoda. Činjenica da taj tip perla, barem za sada, nije registriran ni jednim primjerkom na istočnoj ni na zapadnoj obali Jadrana nameće zaključak da su one prenesene drugim, a ne spomenutim putovima¹¹. Za razliku od jadranske obale, na donjem i srednjem toku Dunava niz je lokaliteta na kojima su nađene i perle te vrste, što nam daje pravo na pretpostavku da su i naši primjerci izrađeni u nekoj od radionica lociranih na Pontu, te da su odatle prenesene isto tako dobro poznatim i korištenim trgovačkim putovima, koji prate glavnu riječnu prometnicu Dunav - Sava. Na tom potezu znatno ih je nađeno na nalazištima s keltskim materijalom, premda one nisu keltske provenijencije, pa je moguće pretpostaviti, iako za to nemamo čvrstih dokaza, da su na japodski prostor prenesene posredstvom Kelta, koji su bili jedna od posljednjih karika trgovačkog lanca Pont - Dunav - Sava. Rijekom Savom jedina perla sa tri lica izvan područja Like nađena je u Donjoj Dolini na Savi - i njenim pritocima roba je kolala prema unutrašnjosti, pa je tako pristizala i na japodski prostor, a perle iz Prozora i Kopolja na tom putu za sada su najzapadnije registrirani primjerci. Oslonac za ovu pretpostavku - koju, dakako, treba uzeti s rezervom - nalazimo jedino u keltskoj religiji i umjetnosti. Naime, imaju li se u vidu policefalna božanstva i demoni, napose troglava, koja u religiji i umjetnosti Kelta zauzimaju važno mjesto, tad je posve moguće da su i zrna sa tri lica, koja umnogome asociraju na njihova božanstva, bili roba koju su kupovali, a najvjerojatnije i njome trgovali¹².

Što se njihovih datacija tiče, takve su perle na Sredozemlju i Crnomorskom primorju, koliko se to može zaključiti iz nama dostupne literature, pronađene uglavnom s materijalom iz 4. i 3. stoljeća, dok su primjerci s područja istočne i srednje Europe datirani u razdoblje koje obuhvaća kraj 4. odnosno početak 3. stoljeća pa sve do 1. stoljeća prije Kr. Pri datiranju nameću se stanovite teškoće, jer naši primjerci potječu uglavnom iz razorenih grobova ili su pronađeni zajedno s materijalom koji nije karakterističan za uži vremenski period, kao što je to perla iz groba 127 (T. 1:1; 2:2) nekropole I u Kopolju. Naime, prema Brunšmidovu dnevniku, u grobu je osim perle sa tri lica bila i veća pločasta naočarasta fibula (pektoral), zatim željezni nožić te jedno veliko i

10. Zrna iz lokaliteta Atel-Bratei, Bunesti, Fintinele-Livada, Mangalia, Zimnicea, Vae, vidi notu 8.

11. Na istočnoj obali Jadrana registrirano je samo jedno zrno s prikazom ljudskog lica, koje je nađeno u Sv. Luciji, ali ne pripada ni području ni zrnima grupe 6 koju ovdje obrađujemo, već grupi

8 po podjeli Th. E. Haevernick. Prema stilskim karakteristikama zrno je import sa Sredozemlja, *ci*, Th. E. Haevernick, o. c, fig. 5:468, 207 (468).

12. M. Garašnin, Skulptura troglava iz Vačana kod Bribira, *Starinar*, n. s. XI, 1961, 65 sqq. - P. Mac Cana, *Celtic Mythology*, 1973, 48 sqq. - R. Pernoud, *Les Gaulois*, Seuil 1979, 35 sqq.

dva manja zrna jantara¹³. Od navedenih predmeta iz te velike nekropole uspjeli smo izdvojiti samo one sa sačuvanim signaturama, a iz navedenog groba nedostaje veliko i malo zrno jantara, koje se nije moglo izlučiti iz velikog broja prema opisu istih ili njima sličnih zrna. Od željeznog nožića (T. 2:3), koji je oštećen, ostao je sačuvan samo dio oštrice, nedostatne za precizniju tipološko-kronološku analizu. Isto tako, zrno od jantara nalik leći (T. 2:4) ne pripada nalazima relevantnim za precizniju dataciju, jer se one na japodskom području mogu pratiti tijekom starijega i mlađeg željeznog doba u cijelosti, nanizane na ogrlice ili na lukove fibula. Oslonac za dataciju groba donekle nam pruža samo pločasta naočarasta fibula (T. 2:1), koja je specifičan nakit japodskog područja. S obzirom na tehniku izvedbe, pripadala bi posljednjem, odnosno najmlađem tipu naočarastih fibula, kojih se dugotrajan i osebujan razvojni slijed može pratiti od razdoblja kasnoga brončanog pa sve do potkraj mlađega željeznog doba. Za taj tip fibula karakteristično je ponajprije to da su im diskosi i središnja pločica u obliku osmice s kracima zasebno lijevani, a potom su s prednje i stražnje strane međusobno spojeni zakovicama. Neke od njih mnogo su veće, nego što je to primjereno fibulama, pa ih stoga s pravom smatraju nekom vrstom pektoralala, odnosno ukrasom za prsa. Pojavu tog tipa fibula R. Drechsler datira u Ha D1 stupanj s trajanjem tijekom idućeg Ha D2 stupnja, kad su i najčešće u upotrebi. Potvrdu da su korištene i van navedenih vremenskih okvira nalazi u fibuli iz Vinice, koja je visila kao privjesak, prema njezinom sudu, na ranolatenskoj fibuli¹⁴. Ista ih autorica, u okviru periodizacije japodske grupe, svrstava među vodeće oblike faze 5 sa sporadičnom pojavom tih fibula i u sljedećoj fazi 6, pa bi prema tome one bile u upotrebi *in continuo* od 5. pa sve do 2. stoljeća prije n. e.¹⁵. Valja istaknuti da su fibule tog tipa, bolje rečeno - pektoralali, među koje treba uvrstiti i primjerak iz groba 127, relativno malobrojno zastupljeni, a osim toga većina njih potječe iz razorenih grobova. Iz pouzdane grobne cjeline, osim našeg, poznat nam je još samo pektoral nađen prilikom prijašnjih istraživanja nekropole u Prozoru¹⁶. U tom izrazito bogato opremljenu grobu, osim pektoralala, nađeni su i dijelovi nošnje i nakit koji ga pouzdano datira u razdoblje srednjeg latena. Naime, u grobu je nađena i fibula s kuglicom na unatrag savijenoj nožici pričvršćenoj za luk zakovicom. Na igli fibule visio je trapezoidni privjesak s antitetično postavljenim konjskim glavama i nizovima lančića s privjescima nalik zvončićima. Fibula i privjesak pripadaju nakitnim oblicima karakterističnim za srednji laten japodskog prostora, s analogijama u Lici, Pounju i Beloj krajini¹⁷. Poradi pomanjkanja zatvorenih cjelina nije moguće pouzdano

13. Vidi notu 4.

14. R. Drechsler - Bižić, Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. VII-VII, 1972-73, 18 sq., nota 52.

15. R. Drechsler - Bižić, Japodska grupa, Praistorija jugoslavenskih zemalja, V, Sarajevo, 1987, 410sqq.

16. Š. Ljubić, o. c. 106, T. XV, 130, T. XXI:107.

17. Š. Ljubić, o. c. T. XXI: 107, 108. - Z. Marić, Japodske nekropole u dolini Une, *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. XXIII, 1968, 27. — B. Raunig, Japodska nekropola na crkvinu u Golubiću,

Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. XXIII, 1968, T. 1:9, T. V:7. - S. Gabrovec, Srednjolatsensko obdobje v Sloveniji, *Arheološki vestnik*, XVII, 1966, 185, T. 15:3, 5, 6.

odrediti razdoblje u kojemu se pločaste naočaraste fibule navedenih karakteristika - zasebno lijevani diskosi i središnja pločica međusobno spojeni zakovicama, koje su inače inventar japodskih grobova mladih stupnjeva starijega željeznog doba¹⁸ - transformiraju u nakit za prsa, odnosno pektorale, zadržavajući pritom posve isti oblik i tehničke detalje, a dobivajući samo na dimenzijama. Kako se to može zaključiti prema nalazima iz groba u Prozoru, nošeni su u srednjem latenu, a realno je za pretpostaviti da su u upotrebi bili još neko vrijeme i u kasnom latenu, kao i znatan dio srednjolaten-skih nakitnih oblika s toga područja. Kako i za većinu perla sa tri lica, osim groba 127 iz Kompolja, nije poznato uz kakav su popratni materijal bile priložene u grobove, isto tako teško ih je decidirano datirati. Uzevši u obzir inventar kompoljskog groba, pojavu i trajanje takvih i njima sličnih perla na području istočne i srednje Evrope, smatramo da ih valja datirati u razdoblje srednjeg latena, tj. u 3-2. stoljeće prije Kr. Posve određivu gornju i donju granicu, odnosno sam početak pojave kao i kraj upotrebe perla te vrste na japodskom prostoru, mogu definirati tek novi zatvoreni nalazi.

Naposljetku, ostaje da se pojašni - koliko je to moguće - njihova namjena i simboličko značenje. Takve su perle većinom nošene na ogrlicama, što je dakako iziskivalo i poseban način nizanja kako bi lica bila viljiva. Osim na ogrlicama, nošene su, prema mišljenju Š. Ljubica, tako da su bile nataknute na željezne palice (možda neka vrsta skepra?), a potvrde toj pretpostavci nalazio je u tragovima željeza zamjetljivog po stijenkama rupa na perlama iz Prozora¹⁹. Za primjerak iz groba 127 J. Brunšmid je naveo, premda pod znakom pitanja, da je nađen na dršci noža. No bez obzira na to kako su perle bile nošene, one su, nedvojbeno, uz ukrasnu imale i specijalnu namjenu vezanu uz kult ili magiju. Na to ukazuju mnogobrojni elementi, počevši od principa tricefalnosti pa sve do odabira boja kojim su lica i plašt perla obojeni. Većina autora drži da su takvim perlama pridavana apotropejska svojstva, tj. da su nošena protiv uroka, zlih sila i raznoraznih nedaća²⁰. Za razliku od tog općepoznatog i usvojenog mišljenja, P. Laviosa-Zambotti prikazuje lica na perlama poistovjećuje s »božanstvom koji vlada dnevnim i noćnim svijetom i koji sve vidi«²¹. Policefalna božanstva i demoni, pa tako i ona trojka ili troglava u panteonu različitih naroda Starog svijeta nisu rijetkost²²; stoga je napokon moguće pretpostaviti da je na perlama prikazano neko od poznatih božanstava, ali neprepoznatljivo u tako stiliziranoj izvedbi. Posve je evidentno da su i lica perla obojena prema stanovitim pravilima - dva su iste, a treće je različite boje - pa stoga odabir kao i kombinacije boja nisu slučajne. Boje su u različitim religijskim ili magijskim obredima oduvijek imale važnu ulogu i svaka od njih određeno simboličko značenje²³. I u ovom primjeru svaka od njih - plava, žuta, bijela, zelena - ima određenu poruku i simboliku, ali kako je s vremenom mijenjala simbolika boja koja je k tome u

18. R. Drechsler - Bižić, Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. VI-VII, 1972-73, T. XIII:5, 7, T. XIV:12, T. XV:2, 3, T. XVII:6. - L. Bakarić, Grob 154 iz Kompolja, *Vjesnik Arheološkog muzejau Zagrebu*, 3. s. XXII, 1989, T. 2:6.

19. S. Ljubić, o. c., 146.

20. J. Dechelette, *Manuel d'archeologie préhistorique Céltique et galloromaine*, II/3, 1914, 1318

sq. - N. Venclova, o. c., 593. - A. Stipčević, o. c., 135 sq., s navedenom literaturom.

21. Podatak preuzela od A. Stipčevića, vidi notu 9.

22. Trikephalos; c1, *Paulv's Real - Encyklopedie XIII*, 1939, 146 s navedenom literaturom. - Vidi notu 12.

23. J. Chevalier - A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb, 1987, 54 sqq.

različitih naroda zadobivala različito značenje, za većinu od njih danas nije moguće pouzdano odrediti osnovni smisao poruke, odnosno njihovu simboliku. Osim boja, i brojevi su u simboličkom sustavu imali određeno mjesto. Broj tri - u ovom primjeru apostrofiran prikazom triju lica - jedan je od svetih i tajnovitih brojeva, te je u mnogih naroda sve do danas imao osobito značenje - u obredu prinošenja žrtve, ili u inim obredima u vezi s magijom i mističnim radnjama²⁴. Uzmemo li se u obzir svi ti elementi - ikonografska sličnost s božanstvima i demonima iz mitologija različitih naroda, simbolika boja i brojeva - o perlama s prikazima lica, odnosno o njihovu simboličkom značenju i namjeni, moglo bi se stvoriti bezbroj kombinacija, no sve bi one bile lišene realnih argumenata i kretale bi se u okvirima pretpostavki i nagađanja. Upravo stoga da izbjegnemo maštovite teorije, koje istini za volju koji put i nisu naodmet, priklonili bismo se mišljenju onih autora koji ovako oblikovane perle svrstavaju među amulete sa svojstvima zaštite od uroka ili nedaća.

Naši primjerci, kako smo to istaknuli, nisu proizvod domaćih radionica, već su na područje Japoda prispjeli trgovinom. Neizbježno se stoga, ponajprije, nameće pitanje jesu li one i za Japode bile predmet za koji odgovor treba tražiti na razini simbola ili su poradi osebujna oblika i kolorističkog učinka služile isključivo kao atraktivan ukras. Uvažavajući se zapažanja Š. Ljubica da su perle iz Prozora bile nataknete na željezne palice ili J. Brunšmida da je perla možda bila na dršci noža²⁵, što im negira profanu namjenu, tad se ne može posve isključiti mogućnost da su one i za Japode imale neko od simboličkih značenja. Zašto su ih oni nosili i kakva su im svojstva pridavali - danas je gotovo nemoguće odrediti. Kad bismo i posve pouzdano znali što su perle predstavljale i čemu su služile na području na kojemu su i ponikle, to još ne znači da su u drugih naroda, pa tako i u Japoda, imale isto simboličko značenje. Naime, nerijetko se mijenjala prvobitna simbolika predmeta prenesenih iz stranih sredina tijekom vremena i na druge kulturne prostore. Perle sa tri lica u tom pogledu nisu izuzetak, to više što u kulturnoj simbolici Ilira, tako i Japoda, postoji mnoštvo simbola - sfinga, pegaz, grifon - preuzetih iz različitih kultura, simbolika kojih nam ostaje nepoznanicom²⁶. Bez obzira na neka neodgovorena pitanja, perle su same po sebi rječit dokaz trgovačkih doticaja i prodiranja materijalne i duhovne kulture iz drugih sredina na taj prostor, ali makoliko se tijekom mlađeg željeznog doba u cijelosti mogu uočiti različiti utjecaji, u japodskoj kulturi i nadalje autohtona tradicija ostaje dominantnom.

24. A. Stipčević, o. c, 150 sqq.

25. Ne bi trebalo zanemariti činjenicu da je drška bila ukrašena perlom izrađenom od lomljivog materijala; stoga se čini da nož nije bio namijenjen svakodnevnoj upotrebi, već nekoj posebnoj, vezanoj možda za kult ili magiju. Za nj nemamo izravnih analogija, ali je prema svojoj osnovnoj idejnoj koncepciji veoma nalik keltskim noževima i mačevima kojima su drške ukrašene prikazom bilo jedne ili više ljudskih glava, ci.; N. Majnarić-Pandžić, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu, Acta musei Cibalensis*, 2, Vinkovci, 1970, 29, T. XVIII:3. - L. Zachar, *Keltske umenie na Slovensku*, Bratislava 1987, T. 194-196.

26. A. Stipčević, o. c, 129 sqq.

*Crteže na T. 1:1-2; 2:1-4 izradila je A. Fortuna, a na T. 1:3-6 S. Čerkez. Najljepše im zahvaljujem.

OPIS I SADRŽAJ TABLI
VERZEICHNIS DER TAFELN

Tabla 1

Tafel 1

1 Kompolje grob 127 (Grab 127); 2 Kompolje iz uništenog groba (vernichtetes Grab); 3 Prozor iz uništenog groba (vernichtetes Grab); 4 Kompolje iz uništenog groba (vernichtetes Grab); 5 Kompolje iz uništenog groba (vernichtetes Grab); 6 Prozor iz uništenog groba (vernichtetes Grab). M 1:1.

Tabla 2

Tafel 2

1-4 Kompolje grob 127 (Grab 127). fig. 1 M 1:2; fig 2-4 M 1:1.

Karta 1

Karte 1

Karta rasprostiranja napravljena prema popisu Th. E. Haevernick i nadopunjena novim nalazima (vidi bilješku 8.).

Verbreitungskarte nach Th. E. Haevernick mit neuen Fundstellen (Anmerkung 8.).

ZUSAMMENFASSUNG
PERLEN MIT DREI GESICHTERN AUS DEM GEBIET DER LIKA

Das vollständigste Verzeichnis der Gesichtsperven hat in ihrem Beitrag Th. E. Haevernick zusammengestellt, indem sie sie nach ihren Merkmalen in 31 Gruppen eingeteilt hat.² Nach dieser Einteilung sind die zylindrischen Perlen mit zwei, drei oder vier Gesichtern in der Gruppe 6 - Röhrenperlen zusammenfaßt, zu denen sie auch einige Perlen aus der Lika zählt.³ Von 6 Perlen - 4 aus Kompolje und 2 aus Prozor - stammen alle aus zerstörten Gräbern, mit Ausnahme der Perle aus Grab 127 des Gräberfelds I. aus Kompolje.⁴ Man nimmt an, daß diese Perlen, wie auch alle anderen Perlen mit menschlichen Gesichtern, phönizischen Ursprungs sind,⁹ weshalb auch so viele von ihnen an Fundorten des Mittelmeeres und der Küste des Schwarzen Meeres gefunden wurden, wo sie sehr häufig sind. Das Gebiet von Ost und Mitteleuropa ist ebenfalls reich an Perlen dieser Art,⁸ unter welchen es neben solchen, die völlig denjenigen aus den erwähnten Gebieten gleichen, eine viel größere Anzahl von Perlen mit gewissen typologischen Abweichungen gibt.¹⁰ Solche Perlen sind wahrscheinlich in einer der lokalen Werkstätten angefertigt worden, die sich im Karpatenkessel oder am Unterlauf der Donau befanden und nach Vorbildern vom Pontus arbeiteten. Analogien für unsere Gesichtsperven finden wir in allen drei erwähnten Verbreitungsgebieten, und es ist völlig evident, daß sie nicht das Produkt einheimischer Werkstätten sind. An der Ost- und Westküste der Adria ist dieser Typ von Gesichtsperven mit keinem einzigen Exemplar vertreten, weshalb sich uns der Schluß aufdrängt, daß sie den japodischen Raum nicht über die Handelswege aus dem Mittelmeerraum gelangt sind.¹¹ Zum Unterschied von der Küste der Adria liegen am unteren und mittleren Lauf der Donau eine Reihe von Fundorten mit Perlen dieser Art, woraus wir mit Recht folgern, daß unsere Exemplare in einer der pontischen Werkstätten angefertigt worden sind, von wo sie über die gut

bekannten Verkehrswege entlang der Hauptverkehrsader Donau-Save zu uns gelangt sind. Auf dieser Linie wurde eine bedeutende Anzahl von Perlen zusammen mit keltischem Material gefunden, und es ist möglich, daß sie durch die Vermittlung der Kelten in den japodischen Raum gelangt sind. In diesem Fall wären die Kelten eines der letzten Glieder der Handelskette Pontus-Donau-Save. Einen Anhaltspunkt für diese Annahme finden wir nur in der keltischen Religion und Kunst. Wenn man nämlich die polykephalen Gottheiten, besonders den dreiköpfigen Gott in Betracht zieht, die in der Religion und Kunst der Kelten einen bedeutenden Platz einnehmen, dann erscheint es möglich, daß die Perlen mit drei Gesichtern, die sehr stark an ihre Gottheiten erinnern, eine Ware waren die sie kauften, und mit der sie möglicherweise auch handelten.¹²

Die einzige Perle aus einer intakten Fundstelle gehört dem Grab 127 des Gräberfeldes I. in Kompolje (T. 1:1, 2:2) an. Einen Anhaltspunkt für die Datierung des Grabes bietet eine Fibula (T. 2:1) die eine für den japodischen Raum spezifische Schmuckform darstellt. Was die Technik ihrer Ausführung anbelangt, so würde sie dem jüngsten Typ der Brillenfibeln angehören, deren langdauernde Entwicklungslinie man von der späten Bronzezeit bis gegen das Ende der jüngeren Eisenzeit verfolgen kann.^{14,15} Einige dieser Fibeln sind, wie auch unser Exemplar, von größeren Dimensionen als es sonst bei Fibeln üblich ist, weshalb man sie für ein Pectorale hält, beziehungsweise für eine Fibel welche die Brust schmückte. Man trug sie im mittleren Latène, was Funde aus einem Grab aus Prozor bestätigen,¹⁶ als real erscheint jedoch auch die Vermutung, daß sie einige Zeit auch im späten Latène in Gebrauch waren, wie auch der größte Teil des mittellateneischen Schmucks im japodischen Raum. Weil es keine intakten Funde gibt ist der Zeitraum in dem sich die Fibeln dieses Typs zu Brustfibeln (Pectoralen) transformiert haben - wobei sie dieselbe Form und dieselben technischen Details beibehielten und nur die Dimensionen sich vergrößerten — nur schwer mit Bestimmtheit festzustellen. Für die Perlen aus diesem Gebiet ist auch schwer feststellbar, wann man begann, beziehungsweise aufhörte sie zu gebrauchen, weil uns nicht bekannt ist welchem Material in den Gräbern sie beigegeben worden waren. Wenn man das Inventar des Grabes in Kompolje und die intakten Funde mit Perlen in Ost- und Mitteleuropa in Betracht zieht, dann sind wir der Meinung, daß man sie in die Zeit des mittleren Latènes datieren muß, beziehungsweise in das 3.-2. Jahrhundert vor Chr.

Zuletzt müssen wir noch versuchen, sofern das möglich ist, ihren Zweck und ihre symbolische Bedeutung zu ergründen. Sie wurden hauptsächlich als Halsbänder getragen. Š. Ljubić ist der Ansicht, daß sie auf eiserne Stäbe aufgezogen worden sind, während J. Brunšmid für die Perle aus Kompolje anführt, daß sie sich auf dem Griff eines Messers befand.^{19,4} Wie immer sie auch getragen worden sind, alles an ihnen - von dem Prinzip der Dreiköpfigkeit bis zur Wahl der Farben - weist darauf hin, daß sie neben der schmückenden auch eine spezielle Funktion hatten, die mit einem Kult oder einer Magie in Verbindung stand. Man nimmt an, daß Perlen dieser Art eine apothropäische Wirkung hatten,²⁰ ebenso aber auch, daß die Gesichter auf den Perlen eine Gottheit darstellen, die über die Tages- und Nachtwelt herrscht.²¹

Da es sich bei unseren Perlen nicht um Erzeugnisse einheimischer Werkstätten handelt, stellt sich die Frage, ob sie auch für die Japoden Gegenstände waren, die symbolische Bedeutung hatten, oder ob sie nur als dekoratives Schmuckstück dienten.

Wenn man die Angabe in Betracht zieht, daß die Perlen auf Stäbe aufgesteckt waren (vielleicht als eine Art Zepter) oder am Griff eines Messers angebracht waren, dann hatten sie eine bestimmte symbolische Bedeutung, die jetzt nicht mehr feststellbar ist. Es kommt nämlich häufig vor, daß Gegenständen die aus einem anderen Milieu stammen im Verlauf der Zeit in einer neuen kulturellen Umgebung die ursprüngliche Symbolik abhanden kommt oder verändert wird. In dieser Beziehung war das japodische Gebiet keine Ausnahme, denn die Kultsymbolik der Japoden kennt viele Symbole - Sphinx, Pegasus, Greif — die aus verschiedenen Kulturen übernommen worden sind, und deren Symbolismus uns unbekannt bleibt.²⁶ Ohne Rücksicht auf diese Fragen, die unbeantwortet bleiben, sind die Perlen an sich ein Beweis von Handelsbeziehungen und der Aufnahme materieller und geistiger Kulturgüter aus anderen Kulturkreisen. So sehr man jedoch die ganze jüngere Eisenzeit hindurch auf diesem Gebiet in der japodischen Kultur verschiedenartige Einflüsse bemerken kann, dominant blieb auch weiterhin die autochthone Tradition.

Priljeno 18. VIII. 1990.

Prihvaćeno 20. IX. 1990.

Tabla 1

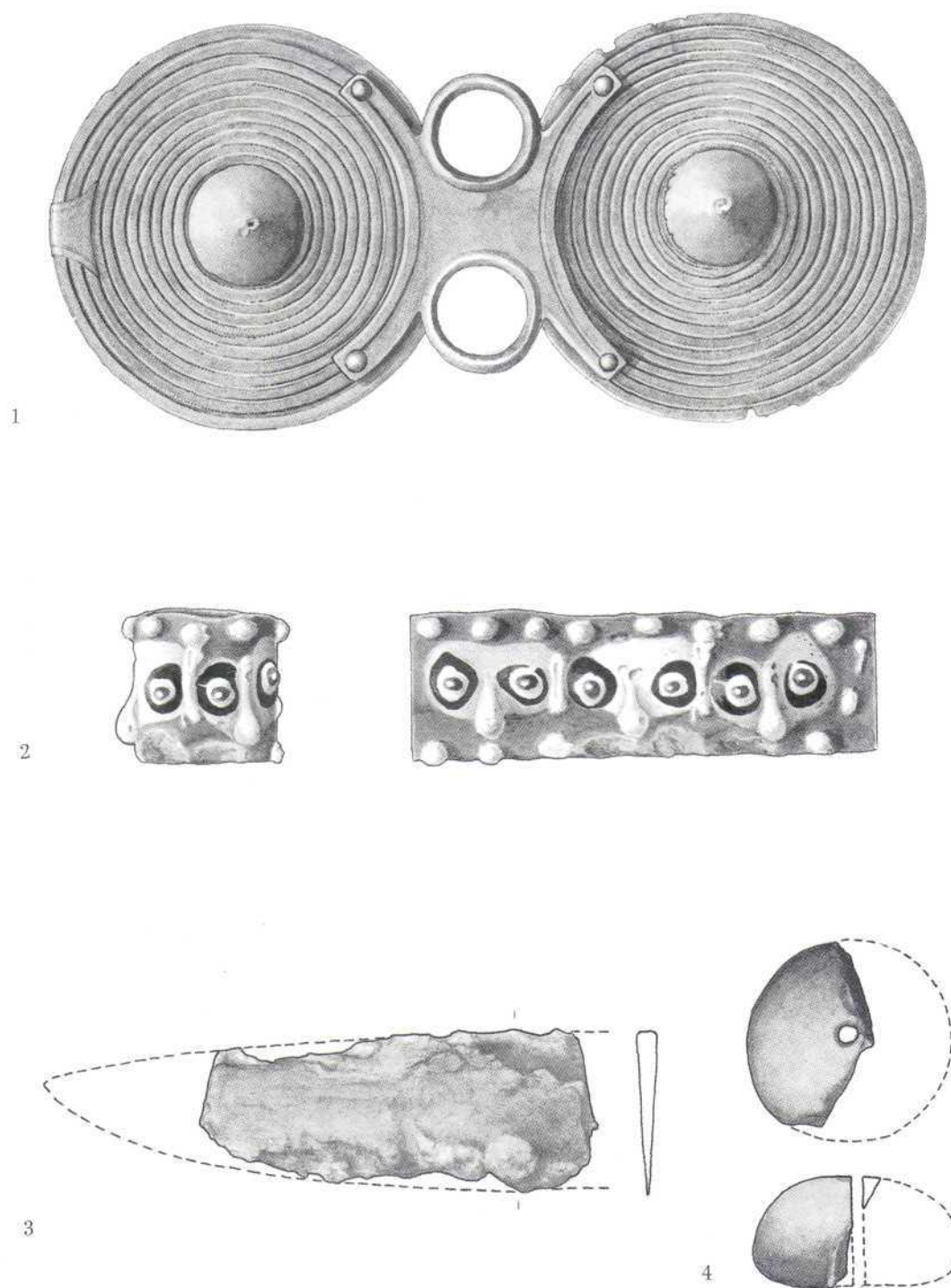

Tabla 2

NIVES MAJNARIĆ-PANDŽIĆ

*Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet u Zagrebu
D. Salaja 3
41000 Zagreb*

NOVI NALAZ POJASNE KOPČE TIPA LAMINCI IZ SISKA

UDK 903.2:739.5 »-00« (497.13)

Izvorni znanstveni rad

U članku se objavljuje slučajni nalaz pojasne kopče tipa Laminci. Ponovo se raspravlja o tom tipu rasprostranjenom u sjevernoj Jugoslaviji, nadopunjuju se zaključci M. Babeša, raspravlja o odnosu prema nalazu iz Jarka u Srijemu, te o kronologiji kopči i njihovoj pripadnosti nošnji kasnolatskog stanovništva na području između Dunava, jugoistočnoalpskog preprostora i sjevernog Balkana sa središtem u Posavini.

Prije desetak godina nađena je u Sisku, s jedinim podatkom »kod Silosa«, izvrsno sačuvana kopča tipa Laminci koja je upravo temom ovog teksta.¹ Bez tragova patine, kao i ostali sisački nalazi koji su potkraj prošlog stoljeća prispjeli u Arheološki muzej u Zagreb s podatkom »iz jaružanja Kupe sa strane Segestice«, potječe i ova nova kopča gotovo posve sigurno iz vode. Međutim, njezin malo bliži nalazišni podatak smješta je na sam vrh Pogorelca, jer je upravo nasuprot njemu podignut na lijevoj obali Kupe današnji monumentalni silos. Kopča o kojoj će dalje biti riječi drugi je nalaz pojasne laminačke kopče, jer se jedna neobjavljena čuva odavno u AMZ, također izjaružana iz Kupe te zajedno s drugim latenskim fibulama i ostalim nalazima oružja i nošnje iz Siska predstavlja ostavštinu protohistorijske Segestike.²

Kopča koju ovdje objavljujem (T. 1 i 2) izrađena je poput svih laminačkih kopči od željezne ovalne ploče s kukicom za zakapčanje na prednjoj strani, prevučene oblogom od brončanog lima s gornje strane. Lim, izrezan prema dimenzijama željezne pod-

*Crtež je izradio Krešimir Rončević, na čemu mi najsrdačnije zahvaljujem.

1. Kopča je u vlasništvu Davora Purića iz Zagreba, koji mi ju je ljubezno stavio na raspolaganje za objavu, na čemu mu najljepše zahvaljujem.

2. N. Majnarić-Pandžić, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, Vinkovci, 1970, 65, T. XXX, 2, 7-8; T. LV, 1-6; T. LVI, 7.

3. Č. Truhelka, Prehistoričko grobište u Donjim Lamincima, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 13, Sarajevo, 1901, 16 i d. s detaljnim opisom tehnike izrade.

loge, pričvršćen je sa 8 većih kalotastih glatkih brončanih zakovica (jedna malo manjih dimenzija), a dodatni, cjevasto oblikovan i preko rubova željezne podloge previnuti lim učvršćuje oblogu na duljim stranama. Uzduž limene obloge iskucano središnje pojačanje, ujedno dio ukrasa, sastoji se od dva paralelna obla rebra koja zatvaraju izduženo pačetvorinasto polje; sredinom tog polja teče rebro trokutastog presjeka, danas popucalo po dužini. Ukas brončane obloge čine: uz dulje rubove plitkim ubodima izvedene girlandice, a na kraćim stranama četiri, odnosno pet plastičnih koncentričnih kružića obrubljenih i međusobno tangentalno spojenih istim ubodima. Prednji kraj limene obloge završava troprutom plastičnom trakom. Iz željezne podloge na prednjoj je strani iskovana kukica za zatvaranje pojasa, a na stražnjoj je strani ploča raskovana i previnuta u jezičasti držač. U njemu leži spojnica od željezne žice koja drži okov samog pojasa, izrađen prema istom principu obavijanja željezne jezgre brončanim limom. Brončana je obloga tu nemarno i s velikim porubom prevučena i pričvršćena zakovicama. Osim velikih kalotastih - primarno četiri - zakovica i tu su iskucana tri plastična koncentrična kružića, dvopruti i tropruti plastični porub i po jedna dvopruta plastična girlanda. Vidljive su stare reparature na ploči kopče izvedene kao raskovane željezne spojnice za koje su odozgo, kao i za sve ostale zakovice, s gornje strane izbušene rupice. Dužina pojasne kopče s trnom 22,5 cm, ukupna dužina s okovom 28 cm, širina ploče 12,4 cm, širina okova 6,5 cm, dužina 5 cm.

U Sisku je, kako sam već spomenula, ranije nađena najveća dosad poznata laminirana pojasna kopča (veličina same ploče, jer nije sačuvan i okov za pojas, iznosi 25 na 18 cm). Također izvađena jaružanjem iz Kupe, ta je ploča sačuvala brončanu oblogu zlaćane boje, pa je poradi toga prije u literaturi krivo navođena kao platirana zlatnim limom.⁴ Ta je pojasna kopča posve plosnata, dok je naša iz blizine Silosa lagano našušćena. Prema konstrukciji, vidu ukrašavanja brončane obloge, a osobito zbog istovjetno iskucanog okvirnog i pačetvorinasto izduženog pojačanja posred ploče, obje su sisačke kopče toliko srodne da ih treba pripisati istoj radionici. Inače se obje sisačke pojasne kopče razlikuju stilom ukrasa od pojasnih kopči nađenih u Lamincima, o čemu će još biti riječi.

Sintezno i najopširnije dosada o kopčama tipa Laminci pisao je M. Babeš.⁵ Obradio ih je u okviru šireg razmatranja o kasnolatskim pojasnim pločastim kopčama jugoistočne Evrope u koje je uključio i rumunjske i ukrajinske nalaze. Kartirao je sve njemu poznate nalaze i pripisao ih dvjema različitim nošnjama: dakogetske na području Rumunjske i keltsko-ilirskoj u Jugoslaviji. S obzirom na konstrukciju za pričvršćivanje pločaste kopče s okovom za kožnati pojas, razlikuje Babeš tip I i II: prvi sa šarnirskom konstrukcijom, a drugi s jednostavnijim načinom spajanja pomoću jednostavne željezne žičane petlje provučene kroz jezičasti raskovani preklop šireg kraja pojasne kopče. M. Babeš smatra da sve pafte⁶ iz Jugoslavije pripadaju tipu Laminci, pa među njima navodi i znameniti nalaz iz Jarka u Srijemu.⁷ Međutim, smatram da jaračka pojasna kopča ne bi mogla biti ovdje uvrštena. Nema, naime, za laminirani tip uobičajen

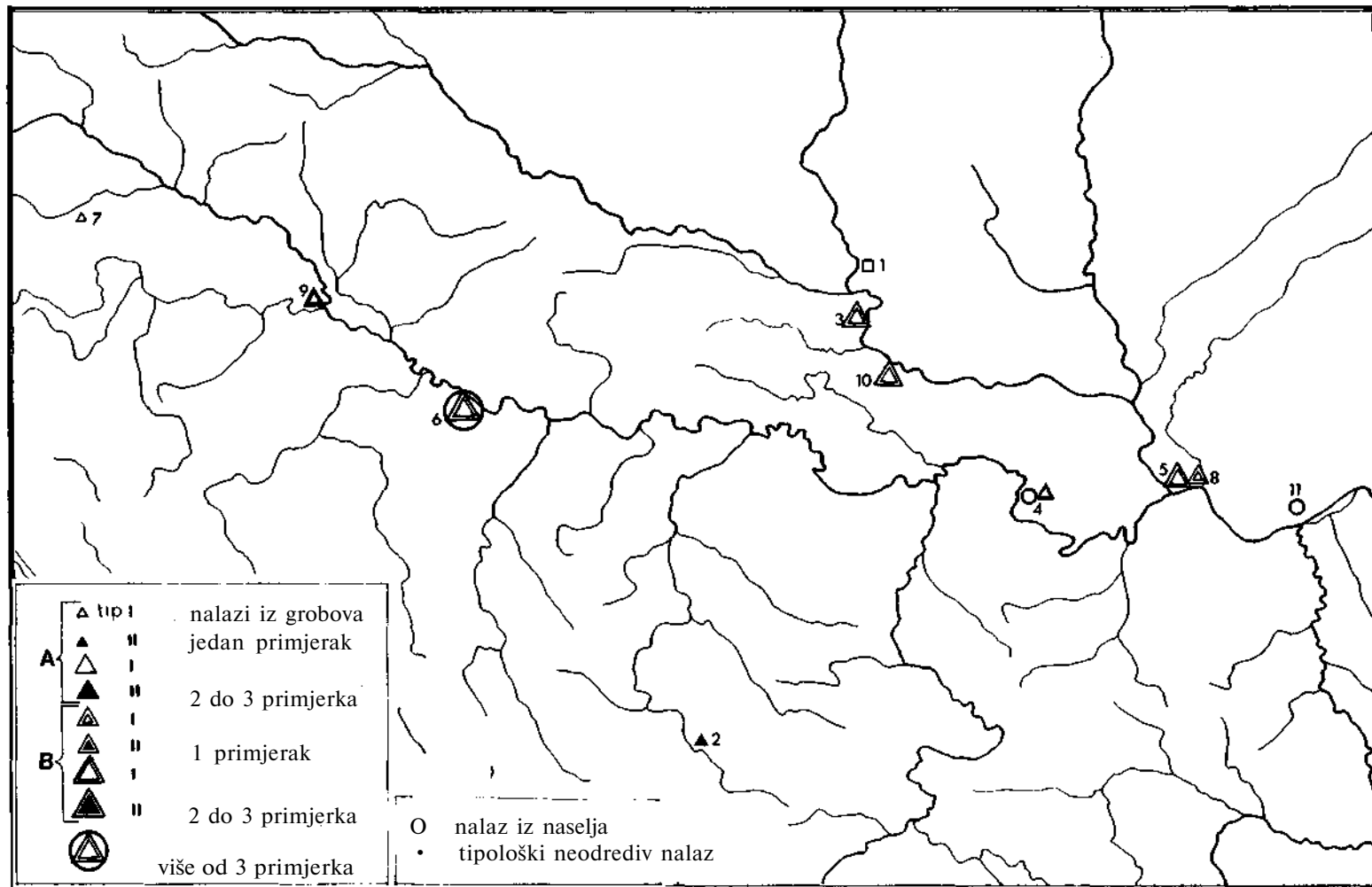
4. N. Majnarić-Pandžić, Kasnolatski keltski grobovi iz Sotina, *Vjesnik AMZ*, VI-VII, Zagreb, 1972-73, 65, nota 39.

5. M. Babeš., *Paftalele Latene tirzii din sudostul Europei*, *ȘCIV* 34/3, 1983, 196-221.

6. Naziv pafte za ove specifično oblikovane pojasne kopče spomenuo je prvi C. Truhelka u objavi

nalaza iz Laminaca (nota 3), a isti je naziv prihvatio J. Todorović u relevantnim tekstovima; ovdje se tim terminom, koji odgovara i nazivu u rumunjskom jeziku, služimo kao jezičnom varijacijom,

7. J. Brunšmid, Srebrni nakit latenskoga doba iz Jarka kod Mitrovice, *Vjesnik HAD*, VI, Zagreb, 1902, 84 i d.

Karta rasprostranjenosti pojasnih kopči tipa Laminci u južnoj Panoniji

jenu konstrukciju, tj. osnovnu ploču od debljeg željeznog lima obloženu brončanim ukrasnim limom, već je vješto iskucana od komada debljeg srebrnog lima, bez ikakve podloge. Dok su sve ostale laminačke kopče ravne, jaračka je skladno i naglašeno naučena. Doduše, stilski, oblikom i osnovnom koncepcijom, ali i pojedinim detaljima ukrasa odgovara laminačkim paftama, a ujedno im je i suvremena, kako svjedoče u Jarku uz nju nađene srebrne astragalne kasnolatenske fibule (tipa Jarak). Za jaračku pojasnu kopču zasada nemamo analogija, a nalaz u cijelosti svakako predstavlja luksuznu garnituru i blizak je đlačkoj nošnji.⁸ Gotovo je posve sigurno riječ o grobnom nalazu, jer J. Brunšmid spominje s istog mjesta i ulomke brončanog posuđa (dno tokarene kaserole i dršku simpuluma), pa bi se tako jarački nalaz mogao povezati sa slično opremljenim kasnolatenskim grobovima iz Karaburme ili Zmajevca u Sotinu.⁹ Svakako treba potcrtati da su pojasna kopča koju ovdje objavljujem, kao i druga neobjavljena iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, koncepcijom ukrasa na brončanoj oblozi vrlo srodne jaračkoj kopči. Nevjesto i znatno skromnije ponovljena je na sisačkim primjercima osnovna kompozicija s jaračke kopče: rebrasto pojačanje duž sredine i uz rubove razmještene polukulataste zakovice. Kod jaračke, i sisačke pojasne kopče nemaju šarnirsku konstrukciju za pričvršćivanje pojasnog okova, nego jednostavni preklop za provlačenje metalne spojnice.

Babeš. navodi da su u Jugoslaviji nađene samo pafta njegovog tipa I, tj. sa šarnirskom konstrukcijom,¹⁰ ali upravo naši primjerci iz Siska to opovrgavaju, jer prema konstrukciji pričvršćivanja za pojas pripadaju Babegovom tipu II, kao i jaračka pojasna kopča. Nažalost, brojni su jugoslavenski primjerci neobjavljeni a dio ih je i oštećen, pa se pripadnost tipu s obzirom na pričvršćivanje na remen ne može, ili ju je teže odrediti.¹¹ Babeš. je dalje podijelio laminačke kopče u varijantu A, izduženo ovalnu, u pravom smislu tip Laminci, i varijantu B, izduženo četvrtastog, katkad lagano trapezoidnog oblika, kakva se susreće u grobljima Skordiska.¹² Varijanta A rasprostranjena je južnije, uz Savu, i bila bi dio tamošnje domaće latenizirane nošnje; pripadala bi dakle panonsko-ilirskom stanovništvu. Babeš. je inače prihvatio Todorovićeve i moju hipotezu da je riječ o autohtonom porijeklu laminačkih pafta i njihovoj povezanosti s autohtonom panonsko-ilirskom tradicijom, odakle je kao varirani oblik, tj. Babegova varijanta B preuzeta i u kasnolatensku nošnju Skordiska.¹³ Međutim, u prilog autohtonom porijeklu kopči nisu se u posljednjih 20 godina pojavili novi argumenti.

Na groblju Skordiska u Karaburmi nađene su u kasnolatenskim grobnim cjelinama tri pojasne kopče tog tipa: u grobovima 14, 39 i 110.¹⁴ Pokušamo li te grobne inventare odrediti kao pripadajuće muškim ili ženskim ukopima, nailazimo na stano-vite teškoće. Karaburma je, naime, obilježena u svim fazama svog trajanja izrazitim ratničkim grobovima — oninja s još ranolatenskim obilježjem, zatim izrazitim srednjo-

8. R. Rašajski, *Đlačka srebrna ostava iz Kovina, Rad vojvođanskih muzeja*, 10, Novi Sad, 1961, 7 i d. uvjerljivo je astragalne fibule odredio kao predstavnik đlačke kasnolatenske nošnje. Donosi i njegovu kartu rasprostranjenosti, *ibid.* str. 15, ali na njoj začudo ne bilježi nalaz iz Jarka.

9. J. Brunšmid, o. c. - J. Todorović, *Praistorijska Karaburma I*, Beograd, 1972, T. III, XXVII-XIX, XXXII. - N. Majnarić-Pandžić, o. c. T. I-III.

10. M. Babeš, o. c. 220, Fig. 10.

11. *ibidem*, na Babešovoj karti rasprostranjenosti većina jugoslavenskih nalaza označena je kao nesigurna prema tipu i kontekstu, što ćemo nastojat popuniti u priloženoj karti i popisu nalazišta.

12. M. Babeš, o. c. 210-212. - Riječ je o grobljima Skordiska na Karaburmi i u Sotinu - Zmajevcu te o Dalju.

13. M. Babeš, o. c. 211, nota 28. - J. Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Beograd, 1968, 62. — N. Majnarić-Pandžić, o. c. 65.

14. J. Todorović, *Praistorijska Karaburma*, I, T. V, XV i XXXII.

latenskim i napokon kasnolatenskim bojnim garniturama. Ukupno je registrirano 30 izrazitih ratničkih grobnih inventara. Ženski su grobovi znatno teže određivi, pogotovo kada su grobu pridodani jedino prilozi keramičkog i brončanog posuda. Naše se pojasne kopče nalaze u sva tri primjera u grobovima koji sadrže posude, fibule, narukvice i nožić. U grobu 110 priložena je astragalna fibula s analogijom u kovinskoj srebrenoj ostavi.¹⁵ Uz paftu Babešove varijante B priložena je visoka jajolika kasnolatenska urna, terina, željezna narukvica prebačenih krajeva, željezni nožić i držak simpuluma Pescate tipa. U grobu 39 bogati prilozi keramičkog posuda (uz terinu dvije zdjele, jedna djelomično u funkciji recipijenta za paljevinu pokojnika, kasnolatenski grublji lonac) te brončane fibule i uska pačetvorinasta pojasna kopča. U grobu 14, opet uz paftu karakteristične kasnolatenske željezne narukvice s raskovanim proširenjem na kolutu te proširenim i prebačenim krajevima, otkriveni su ulomci još jedne spiralne brončane narukvice ili vitice za kosu, zdjelica i mali ukrašen nožić. Sva bi tri groba trebala prema sastavu inventara biti ženska, a tome nikako ne proturječe prilozi malih noževa, kako svjedoči sigurno ženski kasnolatenski grob 15 s astragalnim pojasom tipa Beograd i vjerojatno isto ženski grob 18 sa tri narukvice, dvije zdjele i nožićem.¹⁶ S obzirom na to da na Karaburmi nisu provedene antropološke analize ostataka spaljenih pokojnika, to će sigurnost interpretacije navedenih grobova kao ženskih ostati nedokazana do novih nalaza i analiza.¹⁷

U kasnolatenskim grobovima na Zmajevcu u Sotinu nađene su dvije pojasne kopče tipa Laminci, obje varijante B. Jedna od koje je sačuvana samo brončana oplata potječe iz razorenih grobova, a druga, vrlo oštećena, ali s ostacima konstrukcije na šarnir iz bogatog groba I.¹⁸ Taj bi se grob, s ostacima spaljenih kostiju pokopanih u brončanom vedru, mogao interpretirati kao dvojni grob, prema prijedlogu D. Božica koji laminačke kopče vidi također kao dijelove ženske nošnje.¹⁹

Kao što smo imali ispravak za Babegovu tvrdnju da se na području Jugoslavije susreće samo njegov tip I kopči tipa Laminci i pokazali da se susreće u nekoliko navrata i njegov tip II, tako imamo i opaske o rasprostranjenosti, odnosno pripadnosti varijanta. Već u samim Lamincima zapažamo zapravo obje Babegove varijante: trbušasto ovalnu²⁰ i izduženu kakva se bliži četvrtastom obliku.²¹ No svim laminačkim primjercima (ukupno 10, a reproducirano 7) zajednički je ukras lukova ili girlandi te istaknutih kalotastih ukrasa. Miješanje obiju varijanti, a ne njihovu strogu odvojenost, zapažamo i inače: tako na sigurnom području Skordiska, na naselju na Gomolavi, nalazimo opet jednu pravu varijantu A²², što govori u prilog tome da su obje varijante bile poznate na cijelom području, s time da je u nošnji na području Skordiska bio izrazitiji ukus za varijantu B. Nažalost, predmnijevana pojasna kopča sa Židovara²³ u takvom je stanju

15. ibidem, T. XXXII, grob 110, si. 5. - R. Rašajski, o. c. T. I, 1 i 4.

16. J. Todorović, o. c. T. VII, 1-5, T. VII, 1-5.

17. D. Božić, Kasnolatenski astragalni pojasevi tipa Beograd, *Starinar* 32, Beograd, 1981, 47 i d. - Idem, Relativna kronologija mlađe željezne dobe u jugoslovanskom Podonavju, *Arheološki vestnik* 32, Ljubljana 1981, 322, nota 112 ne sumnja u pripadnost kopči tipa Laminci ženskoj nošnji.

18. N. Majnarić-Pandžić, o. c. T. I, 9 i T. V, 6.

19. D. Božić se, oslanjajući se na iskustva iz srednje Evrope i nova saznanja dobivena iz antro-

poloških analiza spaljenih pokojnika iz sistematski otkopanog groblja u Dobovi, odlučio da i grob I iz Sotina protumači kao dvojni: vidi D. Božić, Relativna kronologija (nota 17), 321.

20. Č. Truhelka, o. c. T. I, 1-3 i T. II, 1.

21. ibidem, T. II, 2-3.

22. Š. Nad, Zaštitno iskopavanje na Gomolavi kod Hrtkovaca, *Rad vojvodanskih muzeja*, 9, Novi Sad, 1960, 112 i d., pl. XI, 9.

23. B. Gavela, *Keltski opidum Židovar*, Beograd, 1952, 19, si. 14.

da se o njoj ne može govoriti u pogledu tipološke valorizacije, a za kopču iz Apatina imamo jedini spomen kod Todorovića, također bez ikakve mogućnosti vrednovanja.²⁴

U Lamincima, kao i u drugim već spominjanim kasnolatenskim grobljima, poput Karaburme i Sotina, ističu se ratnički grobovi sa željeznim kopljima, noževima, okruglim umbom štita i ostrugama; ali i grobovi s brončanim rimskim posuđem te brojnim nakitom, brončanim i srebrnim: kasnolatenskim fibulama, među njima jednom varijantom srodnom astragalnim fibulama, kakve znamo iz Jarka i istočnije u Vojvodini²⁵; k tome, ističu se ulomci specifično pletenih srebrnih lančića tipičnih inače za đaćki transilvanski krug²⁶; slijede razni tipovi ranocarskih fibula, kao one sa dva dugmeta na luku (Garbschov tip A 237a), snažno profilirane i »T« fibule sa spiralnom konstrukcijom — sve oblici fibula dobro poznati i iz Siska.²⁷

Najjužniji dosad poznati nalaz laminačke kopče potječe s Balkana, iz Breze sjeverno od Sarajeva.²⁸ Tu je V. Paškvalin otkopao nekoliko kasnolatenskih paljevinskih grobova s osebujnom grobnom konstrukcijom. Među nalazima ističu se brojem željezna koplja i noževi, a u blizini groba 2 (s mogućnošću da mu pripada) otkrivena je i jedna pafta tipa Laminci.²⁹ Prilično je dobro sačuvana; sredinom brončane oplata teče uzdužni niz od četiri kalotaste zakovice ukrašene urezima na način sličan ukrašavanju na pojasnoj ploči u Jarku. Sačuvan je i ukras izveden kao plastični luk uz duži rub kopče. Ona inače konstrukcijom posve odgovara laminačkom tipu. Objava ove kasnolatenske nekropole, koja je najavljena u skoro vrijeme, objasniti će sredinu u kojoj je nošena ta pojasna kopča, zasad osamljeni balkanski nalaz.

U najsjetnijim nalazišnim okolnostima, tj. u sistematskim iskopavanjima, otkriven je najzapadniji nalaz pojasne kopče tipa Laminci u nas, u Novom mestu u Beletovom vrtu u grobu 180. Češće objavljivana, ta je kopča posvema nalik na laminačke primjerke i sigurno je ovisna o istim radionicama.³⁰ Uz nju su nađene dvije brončane fibule i tipični kasnolatenski latobičanski pokal te fragment narebrene trbušaste posude.³¹ Obje su fibule vrlo oštećene, ali na jednoj je vidljivo da predstavlja rani tip krilaste fibule (Almgren, tj. Garbsch A 238a), oblika poznatog od jugozapadne Panonije i južnih dijelova Norika do Gornje Italije.³² Takve su fibule poznate i iz Siska iz Augustova vremena.

Vidljivo je da u Jugoslaviji prevladavaju grobni nalazi pojasnih kopči tipa Laminci, od ukupno 25 primjeraka 22 su iz grobova, a dva ili tri iz naselja. U tom se

24. J. Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, str. 62.

25. J. Brunšmid, o. c. - R. Rašajski, o. c.

26. Č. Truhelka, o. c, 26, si. 31. - D. Popescu, *Objets de parure Gêto-Daces en argent, Dacia 7-8*, București, 1941, 183. i d. - K. Horedt, *Die Daker in Rumänien und ihre Silberarbeiten. Apulum, XII*, Alba Iulia, 1974, 60. i d., na str. 68-69 uspostavlja vremenski slijed pojedinih tipova kasnolatenskih fibula. Nažalost, zbog pomanjkanja zatvorenih cjelina, u nas je zasada takva podjela neizvediva.

27. Č. Truhelka, o. c. 24, si. 15-22.

28. V. Paškvalin, »Kamenjača«, Breza kod Sa-

rajeva - mlađeželjeznodobna i rimska desitijatska nekropola, *Arheol. pregled*, 17, Beograd, 1975, 57-62.

29. Zahvaljujem najbolje kolegi Paškvalinu što mi je dao osnovne podatke o nalazu i izgledu pojasne kopče iz Breze koja je inače neobjavljena.

30. T. Knez, *Keltske najdbe iz Novega mesta*, Novo Mesto, 1977, T. 13.

31. Najbolje zahvaljujem kolegi Knezu što mi je ljubezno stavio na raspolaganje crteže neobjavljenog groba 180 iz Beletovog vrta.

32. E. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien*, *Diss. Pann.* II, 19, Budapest, 1942, 82. - R. Košević, *Antičke fibule s područja Siska*, Zagreb, 1980, 20.

pogledu naši nalazi razlikuju od onih u Rumunjskoj, gdje je odnos primjeraka nađenih u naseljima i grobovima približno jednak.³³ Inače brojem od 25 nalaza područje sjeverne Jugoslavije prednjači pred Rumunjskom.³⁴

Babešovi zaključci i dalje se pokazuju točnima, s korekcijom da je i u nas rasprostranjen njegov tip II (bez šarnirske konstrukcije) te je, dakle, naše područje poznavalo obje konstrukcije zastupljene u Rumunjskoj. Time se teren u sjevernoj Jugoslaviji nameće kao zaista matično područje pojasnih kopči tipa Laminci nošenih u kasnolatenškoj nošnji kako panonsko-ilirskih etničkih grupa, tako i Skordiska. U prvih zaista preteže varijanta A, a u drugih varijanta B, ali smo vidjeli da su obje varijante poznate i na istočnom i na zapadnom području južne Panonije. Što se tiče ukrašavanja brončanih oplata na kopčama, možemo uočiti dvije osnovne koncepcije: onu s kombinacijom lukova, girlandi i kalotastih ispupčenja - sve u raznim varijacijama i sa željom da se ukrasi cijela površina - i drugu koncepciju kojoj pripadaju kopča iz Jarka, obje sisačke i ona iz Breze, gdje je ukras koncentriran na markiranje središnjeg rebra okruženog funkcionalnim, ali ukrašenim kalotastim zakovicama. Eventualni ukras girlandama, kao na našem sisačkom primjerku ili u Brezi, igra posve podređenu ulogu.

Obje sisačke kopče potječu najvjerojatnije iz grobova protohistorijske Segestike kojima pripisujemo i druge kasnolatenške nalaze izjaružane iz Kupe, pogotovo latenske fibule, ulomke oružja i pojasnih kopči.³⁵ Podatak da je naša kopča izvađena kod Silosa indicira da je groblje moglo ležati na vrhu pogorelačkoga »poluotoka«. Pogorelec, na koji se već odavno locira kasnohalštatsko i latensko naselje *Segestica*,³⁶ nije bio nikada sustavno istraživano, ali je prilično nalaza stiglo u Arheološki muzej u Zagreb i čeka na objavu. Etnički je kasnoaltensko stanovništvo Segestike u ovom času vrlo teško opredijeliti, ali može se pretpostaviti da su to bili *Colapiani* ili *Segestani*, koji su uz opće kasnolatenške oblike nakita, oružja i nošnje čuvali i neke svoje osobitosti, a u posljednjim desetljećima pr. Kr. sve više sudjelovali u trgovini sjeveroitalskom robom i bili ujedno njezini konzumenti.³⁷ Dakako da je pogodovao i geografski položaj Segestice na magistralnoj vojno-trgovačkoj prometnici koja je od Akvileje preko Emone vodila u Sirmij. Sigurno je da se velikim dijelom trasa te antičke ceste poklapa s predrimskim komunikacijama. Tok Save igrao je tu vitalnu ulogu, a vidimo da su se roba i kulturni utjecaji širili i u suprotnom pravcu, od istoka prema zapadu. U tom pogledu mogli bi se razumjeti luksuzni srebrni nakit, kao onaj u Jarku, brojni nalazi đaćke keramike u

33. M. Babeš, o. c., 219.

34. ibidem, 212, Fig. 10. - Grupu pojasnih kopči koje Babeš, pripisuje Bastarnima ovdje ostavljamo po strani.

35. Vidi bilješku 2.

36. J. Šašel, *PWRE Suppl.*, XIV, 723-724. - Na Pogorelcu je sondirao VI. Tkalčić i sumarno izvjestio u listu *Obzor* LIII iz 1912. g. br. 214 i 215, ali to se izvješće teško može koristiti za konkretne zaključke. - U AMZ se čuva ponešto halštatske i latenske keramike koja potječe s Pogorelca. - Prema latenskim nalazima može se zaključiti da je protohistorijsko naselje Segestica sigurno živjelo u srednjem i kasnom latenu.

37. O tome svjedoče dvije palmetaste pojasne

kopče, a sigurno je i dio rimskog brončanog posuda nađenog u Sisku nabavljen još u vrijeme življenja u kasnolatenškoj Segestici. - J. Werner, Aquileia-Velem-Hrazany, Palmettenförmige Gürtelschliessen aus pannonischen und boiischen Oppida, *Alt-Thüringen*, 6, 1962-63, 428 i d. Abb. 2, 9-10. - A. Radnóti, Die römischen Bronzegefäße von Pannonien, *Diss. Pann. Ser. II*, 6, Budapest, 1938. - V. Hoffiller, Antikne bronsane posude iz Hrvatske i Slavonije u Narodnom muzeju u Zagrebu, *Vjesnik HAD*, NS 7, 1903/1904, 98 i d. - I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, IV Rimska cesta Siscia - Sirmium i njena topografija, *Godišnjak CBI* 22, Sarajevo, 1984, 146-245.

Srijemu, posebice na Gomolavi³⁸, ali i srebrni pleteni lančići kao oni spomenuti iz Donjih Laminaca ili Psarjeva.³⁹ Općenito latenizirana nošnja na području sjeverne Jugoslavije obilježena je u kasnom latenu i buđenjem nekih starih autohtonih oblika⁴⁰, a najkasnije u Augustovoj epohi i živim organiziranim doticajima s italskim svijetom. U 1. st. pr. Kr. zbili su se, kako sam upravo napomenula, višestruki kontakti s đaćkim krugom. Stvorila se, ukratko, na tlu južne Panonije materijalna i duhovna kultura, nažalost još nedovoljno sagledana, šarolika i kompozitna koja je sa svoje strane utkala važne niti u tkivo ranoprovincijalne panonske civilizacije.

38. Vidi bilješku 7. - B. Jovanović, Značenje đaćke keramike na naseljima Skordiska u Podunavlju, *Starinar*, N. S. XXVIII-XXIX, Beograd, 1979, 9 i d. - B. Jovanović - M. Jovanović, *Gomolava, naselje mlađeg gvozdenog doba*, Novi Sad - Beograd, 1988. - R. Rašajski, o. c. 14. - M. Babeš, L'unité et la diffusion des Gêto-Daces a la lumière des documents archéologique. . . , *SCIV*, 30, 3, 1979, 327 i d., posebno 345, fig. 5.

39. Vidi bilješku 26. - Z. Vinski, Der Silberfund von Gornje Psarjevo, *VAHD*, LVI-LIX/2 (*Abramićev zbornik*, II), Split, 1959, 74. i d. T. VIII.

40. S. Gabrovec, Kronologija čelad negovskega tipa, *Situla*, 8, Ljubljana, 1965, 184. - D. Božič, *Kasno-latenski astragalni pojasevi tipa Beograd*. - M. Guštin, *Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, Ljubljana, 1984, 40.

POPIS NALAZIŠTA POJASNIH KOPČI TIPA LAMINCI

1. APATIN, Bačka, jedan primjerak; neobjavljen; čuva se u Gradskome muzeju u Somboru. Navodi J. Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Beograd, 1968. 62.
2. BREZA, Bosna, jedan primjerak iz kasnolatenskog groblja, grob 2(?); neobjavljen; čuva se u Zemaljskome muzeju u Sarajevu. Podaci o groblju V. Paškvalin, »Kamenjača«, Breza kod Sarajeva - mladeželjeznodobna i rimska desitijatska nekropola, *Arheološki pregled*, 17, 1975, 57-62.
3. DALJ, istočna Slavonija, dva primjerka iz nesustavno kopane latenske nekropole; neobjavljeno; čuva se u AMZ. Tip I, varijanta B.
4. GOMOLAVA kod Hrtkovaca, Srijem, jedan primjerak iz kasnolatenskog naselja; čuva se u Vojvodanskome muzeju u Novom Sadu. Š. Nad, Zaštitno iskopavanje na Gomolavi kod Hrtkovaca, *Rad vojvođanskih muzeja*, 9, 1960, 128, pl. 11/9. Tip I, varijanta A.
5. KARABURMA, Beograd, tri primjerka iz kasnolatenskih grobova sustavno kopane nekropole (grobovi 14, 39 i 110); čuvaju se u Muzeju grada Beograda. Tip I, varijanta B. J. Todorović, *Praistorijska Karaburna 7*, Beograd 1972.
6. LAMINCI DONJI, sjeverna Bosna, deset primjeraka iz razorenih kasnolatenskih grobova; čuvaju se u Zemaljskome muzeju u Sarajevu. Č. Truhelka, Prehistoričko grobište u Donjim Lamincima, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 13, 1901, 16 i d. T. I—II. Tip I, varijante A i B.
7. NOVO MESTO, Beletov vrt, Dolenjska, jedan primjerak iz groba 180 iz sustavno otkopane kasnolatenske i ranorimske nekropole; čuva se u Muzeju Dolenjske u Novome Mestu. T. Knez, *Keltske najdbe iz Novega mesta*, Novo Mesto, 1977, T. 13. Tip I (?), varijanta A.
8. ROSPI ĆUPRIJA, Beograd, jedan primjerak iz groba 33 iz sustavno otkopane kasnolatenske nekropole; čuva se u Muzeju grada Beograda. J. Todorović, *Inventaria archaeologica* (YU), fasc. 6, Bonn, 1963, Y 55, Tip I, varijanta B.

9. SISAK,* zapadna Hrvatska, dva primjerka izvađena iz Kupe pri vrhu Pogorelca (?). Iz razorenih grobova (?) Tip II, varijanta A. Neobjavljeni primjerak u AMZ, ovdje objavljeni u privatnom vlasništvu. Tip II, varijanta A.
10. SOTIN, Zmajevac, istočna Slavonija, dva primjerka iz nesustavno otkopanih kasnolatskih grobova; čuvaju se u AMZ. N. Majnarić-Pandžić, Kasnolatski keltski grobovi iz Sotina, *Vjesnik AMZ*, 6-7, 1972-73, T. I, 9 i T. V, 6. Tip I, varijanta B.
11. ŽIDOVAR, Banat, jedan primjerak iz kasnolatskog utvrđenog i sistematski iskapanog naselja; čuva se u zbirci Filozofskog fakulteta u Beogradu. B. Gavella, *Keltski opidum Židovar*, Beograd, 1952, 19, si. 14. Tip i varijanta neodredivi.

ZUSAMMENFASSUNG EIN NEUER GÜRTELSCHNALLENFUND VOM TYP LAMINCI AUS SISAK

Vor zehn Jahren wurde in Sisak, an einer Stelle die »beim Silos« bezeichnet ist, eine vorzüglich erhaltene Gürtelschnalle vom Typ Laminci gefunden (T. I–II). Ohne Spuren von Patina, wie alle Funde aus Sisak die um die Jahrhundertwende mit der Angabe »aus den Ausbaggerungen der Kupa bei Segestica« in das Archäologische Museum in Zagreb gelangten, stammt auch diese Gürtelschnalle mit größter Wahrscheinlichkeit aus dem Wasser. Die etwas nähere Fundortangabe loziert sie an die Spitze der Lokalität Pogorelec, denn gerade am gegenüberliegenden linken Ufer der Kupa erhebt sich der heutige monumentale Silos. Die hier publizierte Gürtelschnalle ist schon der zweite Fund einer Gürtelschnalle vom Typ Laminci aus Sisak. Diese zweite befindet sich noch unpubliziert im Archäologischen Museum in Zagreb, wurde ebenfalls vor langer Zeit aus dem Flußbett der Kupa ausgebaggert, und gehört zusammen mit anderen Latènefundun zum Nachlaß der protohistorischen Stadt Segestica.^{1,2}

Die hier publizierte Gürtelschnalle ist wie alle Schnallen vom Typ Laminci in der Form einer ovalen Eisenplatte mit Dorn gearbeitet, und auf der Oberseite mit Bronzeblech verkleidet. Diese Bronzeverkleidung ist mit acht größeren kalottenförmigen Nietnägeln (einer ist etwas kleiner) befestigt, sowie auch mit röhrenförmigem Blech, das über den Rand der Längsseiten gebogen ist. Die Verkleidung hat in der Mitte eine Erhebung die zugleich als Verzierung dient und aus zwei parallelen, abgerundeten Rippen besteht, die ein langgestrecktes, parallelogrammförmiges Feld abgrenzen; in der Mitte dieses Feldes verläuft eine im Querschnitt dreieckige Rippe, die heute der Länge nach gesprungen ist. Diese Verzierung sieht man auf der Zeichnung der Gürtelschnalle (T. II). Aus der eisernen Unterlage ist an der Vorderseite ein Haken geschmiedet, mit dem der Gürtel geschlossen wurde, und an der Rückseite wurde die Platte zu einem zungenförmigen Halter umgebogen. In ihm ist ein Bindeglied aus Eisendraht verankert, das den Beschlag des Gürtels festhält, und zwar nach demselben Prinzip der Umwindung des eisernen Kerns mit Bronzeblech. An der Gürtelschnalle bemerkt man frühere Ausbesserungen mit geschmiedeten eisernen Nähten. (Die Länge der Gürtelschnalle mit Dorn ist 22,5 cm, die gesamte Länge mit Beschlag ist 28 cm, die Breite der Platte 12,4 cm, die Breite des Beschlags 6,5 cm).

Die andere, noch unpublizierte Gürtelschnalle aus Sisak ist die größte der bisher gefundenen Gürtelschnallen vom Typ Laminci (die Dimensionen der Platte, deren Beschlag nicht gefunden wurde, sind 25x18 cm). Diese Platte, ebenfalls aus dem Wasser geborgen, hat ihre goldfarbene Bronzeverkleidung bewahrt. Aus diesem Grund wurde sie früher in der Literatur fälschlich als mit Goldblech plattierte Gürtelschnalle angeführt.⁴ Diese große Platte ist ganz flach, während unsere, in der Nähe des Silos gefundene, leicht gewölbt ist. Nach der Konstruktion, der Art der Verzierung der Bronzeverkleidung, besonders aber nach dem auf dieselbe Art getriebenen rechteckigen erhabenen Feld mit seiner Umrandung in der Mitte der Platte, sind sich die beiden Gürtelschnallen aus Sisak so verwandt, daß man sie derselben Werkstatt zuschreiben muß. Andererseits unterscheiden sich die beiden Gürtelschnallen aus Sisak durch den Stil ihrer Verzierung von den Gürtelschnallen, die an dem eponymen Fundort Laminci gefunden worden waren³, wovon noch später die Rede sein wird.

Wie bekannt, hat bis jetzt M. Babeş. am ausführlichsten über die Gürtelschnallen vom Typ Laminci berichtet.⁵ Er hat sie im Rahmen einer breiteren Betrachtung der plattenförmigen Gürtelschnallen der späten Latènezeit in Südosteuropa behandelt, in die er auch die rumänischen und ukrainischen Funde einbezogen hat. Er hat alle ihm bekannten Funde kartiert und sie zwei verschiedenen Trachten zugeschrieben: der dakotischen auf dem Gebiet Rumäniens und der kelto-illyrischen in Jugoslawien. Dabei kartiert er auf seiner Verbreitungskarte der Schnallen vom Typ Laminci auch den berühmten Fund aus Jarak in Syrmien.⁷ Wir sind jedoch der Ansicht, daß die Gürtelschnalle aus Jarak nicht hierher gehört. Sie hat nämlich nicht die für den Typ Laminci übliche Konstruktion, d. h. die Grundplatte aus dickerem Eisenblech, überzogen mit Bronzeblech als Verzierung, sondern ist geschickt aus einem dickerem Stück Silberblech ohne Grundlage getrieben. Während alle übrigen Schnallen vom Typ Laminci flach sind, ist diejenige aus Jarak betont gewölbt. Stilistisch, sowie durch ihre Form und das Grundkonzept der Verzierungen und einiger Details entspricht sie zwar dem Typ Laminci mit dem sie auch gleichzeitig ist. Für die Gürtelschnalle aus Jarak gibt es bis jetzt keine Analogien, und der ganze Fund - eine luxuriöse Schmuckgarnitur - steht der dakischen Tracht nahe.⁸ Fast mit Sicherheit handelt es sich um einen Grabfund, was auch schon J. Brunšmid's Meinung war, der an derselben Fundstelle auch Fragmente von Bronzegefäßen erwähnt. Auf diese Weise wäre das Grab aus Jarak mit ähnlich ausgestatteten Gräbern in Karaburma oder Zmajevac in Sotin verbunden.⁹ Interessant ist, daß die Gürtelschnalle aus Sisak stammende Gürtelschnalle durch das Konzept ihrer Ziermotive der Schnalle aus Jarak stark verwandt ist. Ungeschickt und viel bescheidener ist auf den Exemplaren aus Sisak die hier publiziert wird, ebenso wie die andere, ihr ähnliche und noch unpublizierte ebenfalls aus Sisak stammende Gürtelschnalle durch das Konzept ihrer Ziermotive der Schnalle aus Jarak stark verwandt ist. Ungeschickt und viel bescheidener ist auf den Exemplaren aus Sisak die grundlegende Komposition der Ziermotive auf der Gürtelschnalle von Jarak wiederholt worden: die rippenartige Verstärkung entlang der Mitte und die halbkugelförmigen Niete an den Rändern. Weder die Gürtelschnalle aus Jarak, noch diejenigen aus Sisak haben Scharniere für den Gürtelbeschlag sondern nur eine einfache Klappe zur Befestigung des Gürtelbeschlags. Dadurch gehören sie dem Babeş. Typ II. an. In diesem Sinne widerlegen die Gürtelschnallen aus Sisak Babeş. Meinung, daß in Jugoslawien nur Gürtel-

schnallen vom Typ I. gefunden worden waren.¹⁰ Leider ist ein großer Teil der Gürtelschnallen aus Jugoslawien noch unpubliziert, und ein Teil ist auch beschädigt, so daß die Zugehörigkeit zu einem bestimmten Typ aufgrund der Art der Befestigung an den Riemen nur schwer, oder überhaupt nicht zu bestimmen ist.¹¹

Babes. hat die Gürtelschnallen vom Typ Laminci eingeteilt in die Variante A, den Typ Laminci im wahren Sinne des Wortes, und in die Variante B, die man auf den Gräberfeldern der Skordisker vorfindet.¹² Die Variante A ist die südlichere, und war ein Teil der pannonisch-illyrischen Tracht. Die Annahme jugoslawischer Autoren, daß der Ursprung der Gürtelschnallen vom Typ Laminci in Verbindung mit der autochthonen pannonisch-illyrischen Tradition steht wurde von Babes, anerkannt, aber leider gibt es keine neuen Argumente zugunsten des autochthonen Ursprungs dieser Gürtelschnallen.¹³ Die Gürtelschnallen aus Gräbern der späten Latènezeit in Karaburma 14, 39 und 110, und gewissermaßen auch diejenigen aus Grab 1 in Sotin und Grab 180 in Beletov Vrt in Novo Mesto sind Gürtelschnallen der weiblichen Tracht.¹⁴⁺¹⁹

Nachdem wir die Behauptung von Babes., daß in Jugoslawien nur sein Typ I. vorkommt dadurch widerlegen konnten, daß wir auch Beispiele seines Typs II. vorgefunden haben, haben wir auch Einwände gegen seine Feststellungen zur Ausbreitung der Gürtelschnallen vom Typ Laminci, beziehungsweise ihrer Zugehörigkeit zu verschiedenen Varianten: der bauchig-ovalen²⁰ und der länglichen, die sich der quadratischen Form annähert.²¹ Ein gleichzeitiges Vorkommen beider Varianten und nicht eine strenge Teilung bemerken wir auch sonst. So finden wir auf dem Gebiet der Skordisker, in der Ansiedlung auf Gomolava, eine Gürtelschnalle der Variante A²², was dafür spricht, daß beide Varianten auf dem ganzen Gebiet bekannt waren, das jedoch in der Tracht der Skordisker die Gürtelschnallen vom Typ B überwiegen.

Der südlichste bis jetzt bekannte Fund einer Gürtelschnalle vom Typ Laminci stammt vom Balkan, aus Breza nördlich von Sarajevo.²⁸ Hier wurden einige Brandgräber der späten Latènezeit ausgegraben, die eine spezifische Konstruktionsform hatten. Unter den Funden zeichnen sich eiserne Lanzen und Messer durch ihre große Zahl aus, und in der Nähe von Grab 2, dem sie möglicherweise angehört hat, wurde eine Gürtelschnalle vom Typ Laminci gefunden. Sie ist ziemlich gut erhalten; in der Mitte der bronzenen Verkleidung verläuft der Länge nach eine Reihe von vier kalottenförmigen Nietnägeln, die auf dieselbe Art verziert sind wie die Gürtelschnalle aus Jarak.

Bei systematischen Grabungsarbeiten wurde der westlichste Fund einer Gürtelschnalle vom Typ Laminci entdeckt, und zwar in Novo Mesto (Slowenien) an der Fundstelle Beletov Vrt in Grab 180. Diese Gürtelschnalle ähnelt vollkommen den Gürtelschnallen aus Laminci selbst und ist sicher von den gleichen Werkstätten abhängig.³⁰ Neben ihr wurden zwei Bronzefibeln und ein für das späte Latènezeit typischer Pokal der Latobiker gefunden.³¹ Die Fibeln sind stark beschädigt, aber an einer bemerkt man noch, daß sie dem frühen Typ der geflügelten Fibeln Garbsch A 238a. angehört.

Es ist ersichtlich, daß in Jugoslawien Gürtelschnallen vom Typ Laminci hauptsächlich in Gräbern stammen, und nur zwei aus Ansiedlungen. In diesem Sinne unterscheiden sich unsere Funde von denjenigen in Rumänien, wo das Verhältnis der in Ansiedlungen und in Gräbern gefundenen Gürtelschnallen ungefähr gleich ist.³³ Ansonsten hat das nördliche Jugoslawien mit seinen 25 Gürtelschnallen der Vorrang vor Rumänien.³⁴

Babes.' Schlußfolgerungen erweisen sich auch weiterhin als zutreffend, mit der Anmerkung, daß sein Typ II. auch in Jugoslawien vorkommt und daraus folgt, daß unser

Gebiet beide Konstruktionen gekannt hat, ebenso wie Rumänien. Daraus folgt, daß Nordkroatien das Ursprungsgebiet der Gürtelschnallen vom Typ Laminci ist, die hier in der späten Latènezeit ein Bestandteil der Tracht der pannonisch-illyrischen ethnischen Gruppen, aber auch der Tracht der Skordisker waren. Was die Verzierung der Bronzeverkleidung der Gürtelschnallen betrifft, können wir zwei grundlegende Konzeptionen feststellen: jene mit verschiedenen Kombinationsvarianten von Bögen, Girlanden und kalottenartigen Ausbuchtungen welche die ganze Fläche überziehen, und die andere Art der Verzierung der die Gürtelschnalle aus Jarak, beide Exemplare aus Sisak und jene aus Breza angehören, wo die Verzierung auf die Rippe in der Mittelachse konzentriert ist, welche mit funktionellen, aber verzierten kalottenförmigen Nietnägeln umgeben ist. Die Verzierung mit Girlanden, wie sie bei unseren Gürtelschnallen aus Sisak und Breza vorkommt, spielt dabei eine ganz untergeordnete Rolle.

Beide Gürtelschnallen aus Sisak stammen höchstwahrscheinlich aus Gräbern des urgeschichtlichen Segestica, denen wir auch andere Funde der späten Latènezeit zuschreiben, die aus der Kupa ausgebagert wurden.³⁵ Die Angabe, daß unsere Gürtelschnalle beim Silos gefunden wurde, indiziert daß das Gräberfeld sich an der Spitze der »Halbinsel« Pogorelec befunden haben muß. Andererseits ist Pogorelec, wo man schon seit langem die späthallstädtische und latènezeitliche Ansiedlung Segestica lokalisiert hat, noch nie systematisch ausgegraben worden.³⁶ Ethnisch kann man die Einwohner von Segestica nur schwer mit Sicherheit bestimmen, man muß jedoch voraussetzen daß es Colapianer oder Segestaner waren, die neben den üblichen Formen von Schmuck, Tracht und Waffen des späten Latène auch einige Eigenarten bewahrt haben, und in den letzten Jahrzehnten vor Ch. immer stärker am Handel mit norditalienischer Waren teilnahmen, deren Konsumenten auch sie waren.³⁷ Der Lauf der Save und die glückliche Lage von Segestica am Hauptverkehrsweg nach Syrmien spielte hier eine wichtige Rolle, wir wissen aber auch, daß Waren und kulturelle Einflüsse sich auch in entgegengesetzter Richtung ausbreiteten, von Osten gegen Westen. In diesem Sinne kann man auch den luxuriösen Silberschmuck aus Jarak betrachten, sowie die zahlreichen Funde dakischer Keramik in Syrmien,³⁸ aber auch die geflochtenen Silberketten, wie z. B. diejenigen aus Laminci und Psarjevo.³⁹ Die laténisierte Tracht im nördlichen Jugoslawien erlebte im späten Latène ein Erwachen alter, autochthoner Formen,⁴⁰ und spätestens zu Augustus' Zeiten auch lebendige, organisierte Kontakte mit der italischen Welt. Im 1. Jh. vor Ch., wahrscheinlich zur Zeit der Kriegsoperationen von Burebista, kam es auch zu mehrfachen Kontakten mit dem dakischen Kreis. So entstand auf dem Gebiet Sudpannoniens eine bunte und komplexe Mischkultur die jedoch leider nicht genügend erforscht ist. Sie hat jedoch ihrerseits an der Entstehung einer frühprovinziellen pannonischen Zivilisation teilgehabt.

Primljeno 12. IV. 1990.
Prihvaćeno 20. IX. 1990.

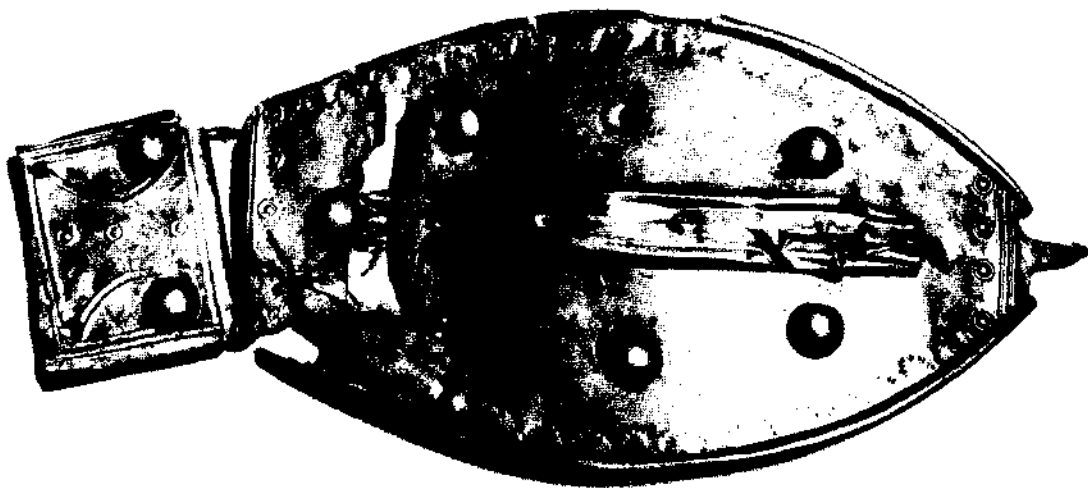

Tabla 2

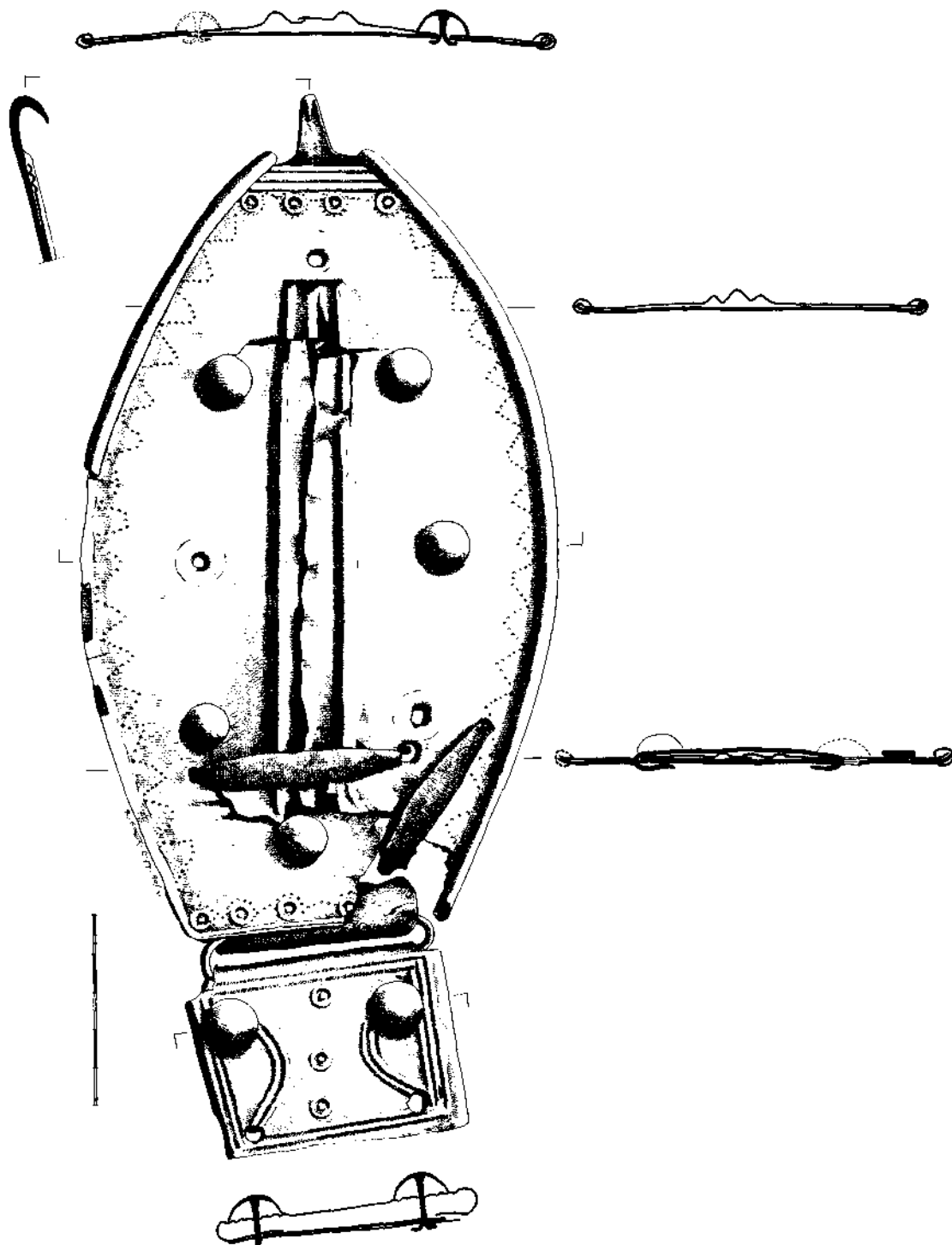

Tabla 1

MATE SUIĆ

Čazmanska b.b., 41000 Zagreb

NEKOLIKO PRIMJERA TOPONOMASTIČKIH REFLEKSA KONTINUITETA I POMICANJA NASELJA IZ ANTIČKE LIBURNIJE

UDK 904 (36:497.13)

Izvorni znanstveni rad

U toku prehistorije, protohistorije, antike i ranog srednjeg vijeka dolazilo je do pomicanja naselja, posebno gradinskih, uzrokovanih vanjskim i unutrašnjim faktorima, kod kojih je, unatoč razlikama u kulturno-etničkim obilježjima, ostalo sačuvano ime mjesta, prilagođeno jeziku pojedinog kulturno-etničkog stratuma.

Kao paradigme u razmatranju ovih pitanja uzimaju se neka imena mjesta iz sjeverne Dalmacije i jedno iz Kvarnera, uglavnom s područja stare Liburnije. Poredani abecednim redom to će biti: *Asseria*, Podgrađe kod Benkovca, *Clambetae*, Cvijina Gradina kod Obrovca, *Corinium* Karin, I Vednum Nadin, *Rider* Danilo kod Šibenika, *Varvaria* Bribir kod Skradina i *Tarsatica* Trsat i Rijeka. Radi ekonomije donosimo odmah na početku potrebne podatke o tim antičkim naseljima, iz izvora i iz stručne literature.

Asseria je zabilježena u natpisu, u Ptolemeja *Assesia*, etnik *Asseriates* u natpisima; *Seriem* u Anonimnog Ravenata iz VII st., *Naseri* u dokumentu s kraja XI st. Po A. Mayeru (1959.) naziv sadrži korijen as-sa značenjem »Stein, Fels«.

Clambetae, koliko nam je poznato, ostaju bez pokušaja etimologije u Mayera (Spr. I 192).

Corinium, u pisaca (Plin., Ptol.), *Coriton* u An. Rav., *to Kori* u De admin. Imp. Etnik *Corinienses*, u dokumentu iz 1240. *Crinenses*; od korijena *kori-* (Mayer Spr. 1196) »Heeresplatz;« od »qori« »zu Krieg gehorig.« (Krahe spr. 103).

Nedinum, u Ptol. *Nedinon*, u Tab. Peut. *Nedino*, u Anon. Rav. *Nedinon*, *Nedisso* i *Edino*; etnik *Neditae*, *Nedimates* (Plin), ktetik *Nediti* (*nus*), po Nadinskom blatu (»Sumpf von Nadin«, od korijena *ned/nad* sa značenjem »Bach« (Mayer 1957. i 1959.) na vezu sa staroindijskim *nadi* - »Fluss« pomišlja Krahe (Spr. I 100).

Rider Anon. Rav., *Ridder* Guido, etnik višekrat u natpisima *Riditac* i *Riditi*; u spisima salonitonskog koncila 533. god. *territorium Rediticum* (sa sufiksom *-ico*) (Rendić 1977); možda ovamo ide i *Aurelius civitatis Rditionis episcopus?* Za ovaj toponim Mayer (Spr. 284 s.) ne predlaže nikakav korijen.

Varvaria se razvila iz i. e. *uer-, ilir. *var- sa značenjem »Wasser«, »Sumpf«, kako piše Mayer (II 122), ime je nastalo na jednom većem močvarnom tlu, kao i srodni toponimi s korijenom »barb« *Barbana*; Bojana, *Metubarbis* u Pann kod kojih je -ti- nastalo od jednog starijeg -v-. Srodni su toponimi s korijenom »uer-« sa značenjem »Wasser,

Teich, See«. Toponim je predan u natpisima, i u pisaca (Ptol.) a isto tako i etnik *Varvarini* (natpis) i *Varvari* (Plin.). U De adm. Imp. susreće se ime hrv. kastrona *Brebera*, u dokumentima *De Brebero* i si. (Gunjaca 1968).

Tarsatica je ime za naselje gdje se nalazi današnji grad Rijeka. Po Mayeru (1940) ime je izvedeno spomoću sufiksa *-ico* od autohtonog oblika *Tarsat(a)* kako se zvalo predrimsko naselje na današnjem Trsatu (Mayer 1940). Spominje se u pisaca Plin. Ptol. Tab. Peut., Ravenat i Guido *Tharsaticum*, u franačkim izvorima opet *Tharsatica*, hrv. Trsat, tal. načinjen prema hrv. obliku Tersatto. (Mayer I 329); Suić 1988.

Kako se vidi, sve su to bile gradine na teritoriji Liburnije (izuzevši *Rider* (Danilo) koji se nalazio na tlu kasnije doseljenih Delmata, na graničnom pojasu između zemlje Delmata i Liburna). Gotovo odreda su to bila vodeća naselja u različitim povijesnim horizontima (predilirski, ilirski, rimski, ranoslavenski). Kao vodeća naselja na tlu Liburnije, koja je mnogo ranije od drugih ilirskih zemalja stupila u povoljnije odnose s Rimom, kad su Liburni stekli položaj (vjerojatno kao *dediticci*) »prijatelja i saveznika rimskog naroda« (Suić 1981). Stoga je razumljivo, da je kod mnogih liburnskih gradinskih naselja proces urbanizacije počeo mnogo prije konačne uspostave rimske vlasti nad iliričkom provincijom (9. god. poslije Kr.) na tim gradinama nikle su mnoge vrijednosti i anticipacije urbanističke preobrazbe, u vrijeme kad je bilo relativno daleko vrijeme konačne pacifikacije provincije Dalmacije (Suić 1962) kad je dakle situacija u drugim regijama još bila fluidna. Akvizicije iz protourbanog perioda bile su takve, da su se mogle uklopiti u proces urbanizacije po rimskom modelu. Zahvaljujući tome, na njima je bilo moguće sačuvati pojedine elemente autohtonog urbanog razvitka (Rendić 1989), koji su kao urbanistički supstrat bili organski integrirani u urbanističku facies rimskoga grada. Za nas te pojave, kao svjedočanstva autohtone kulture baštine (Rendić 1989), pokazuju ne samo latentnu rezistenciju tuđim utjecajima, nego isto tako s druge strane i sposobnost asimilacije stranih utjecaja, u jednom periodu autohtone i klasičke simbioze, koja je urodila specifičnim rezultatima u sferi materijalne i duhovne kulture, posebno na teritoriji antičke Liburnije (Rendić 1975). Potvrda tome je činjenica, da je izgradnja gradskih centara podno gradina nastupom rimske vlasti došlo redovito ondje, gdje socioekonomska, tehnička, tehnološka i upravno-politička struktura autohtonog naselja na gradini nije mogla preuzeti ulogu gradskog centra, bila to autohtona *civitas*, bilo to municipij građana latinskog i napokon rimskog civiteta (Suić 1962). Ukratko, postoje primjeri napuštanja gradinskog centra i premještanja vodećeg naselja podno napuštenih gradina, ali isto tako (nešto rjeđe), osnivanje novih urbanih središta podno gradine, na kojoj se nastavlja život na autohtonim socioekonomskim osnovama, s pretežno stočarskom privredom. Izmakom antike mnoga se naselja opet vraćaju na prvobitno uzvišenje, dok naselja u ravnici do gradina većim dijelom postaju žrtve barbarških devastacija.

Dakako, svaki je primjer priča za sebe. Npr. na uzvisini Trsat uz Rječinu dizalo se staro liburnsko gradinsko naselje. Nakon uspostave rimske vlasti naglo se razvija novo naselje uz deltu Rječine, koje vjerojatno već za Augusta stječe municipalnu konstituciju i rimski civitet (Suić 1988). Da je novi grad nastao evolucijom od prehistorijskog Trsata, govore i odnosi toponima jednog i drugog naselja. Ime novoga grada *Tarsatica* izvedeno je iz autohtonog oblika, koji je po A. Mayeru, (1940) glasio *Tarsata* ili

si., i bio proširen sufiksom *-ico*, koji se susreće i u imenima nekih drugih gradova iz sjevernog Jadrana: *Curictica* (Flor; Ptol.), od imena grada *Curicum* (Ptol., Rav. Tab. Peut) od čega je nastalo ime otoka Krka *Curicta* (Caes. Ptol, Strab), (Mayer, Spr. I 200), ili u imenu mjesta *Lopsica*, izvedenog od starijeg oblika *Lopsi* (Mayer, 1957, 212). Stara gradina na Trsatu zacijelo je sačuvala kontinuitet, a s njime i prvobitno ime Tarsat (a), od kojega je nastao naš naziv Trsat, a ne od imena grada uz Rječinu *Tarsatica*. Uspoređan život na predrimskoj gradini s centrom autohtone municipalne zajednice ispod gradine postojao je u spomenutom Rideru (*municipium Reditarnum*; Rendić-Miočević 1977) gdje su arheološka istraživanja dokazala kontinuitet života kroz čitavu antiku sve do dolaska Slavena, kad se gubi i staro ime naselja i na gradini i onoga podno nje gdje se nalazilo sjedište općinske municipalne zajednice. Vjerojatno u VI. st. biskup te zajednice u aktima salonitanskih koncila za vladavine Istočnih Gota u prvoj polovici VI st., ima titulu biskupa grada s imenom *Rediticon* (Mayer I 1957). Za razmatranje pitanja kojima se ovdje bavimo, najvažnije su pojave premještanja naselja na gradine (Š. Batović, 1968) koje grosso modo završavaju u IX st. prije Kr. Potom i pojava gradova s autohtonim nazivima naselja podno gradina u rano rimsko doba, a onda opet ponovno preseljavanje sada hrvatskih naselja na stare predslavenske gradine, negdje krajem VIII ili početkom IX st., preseljavanja koja su bila uzrokovana bitnim društveno-političkim promjenama u hrvatskom društvu toga vremena. Domala će mnoga od tih uzvišenja postati u društvu toga vremena važni centri najprije rodovskih, a potom teritorijalnih zajednica na čelu sa županima. Neke pak iz sjeverne Dalmacije, kao što su bile *Clambetae* (danas Cvijina gradina), nisu doživjele te faze. Što se tiče samog imena, npr. od starog Korinija (*Corinium*) sačuvalo se ime Karin za novo naselje uz rijeku Karišnicu, dok je ime gradine izgubilo vezu sa starim imenom pa je bila prozvana Gradina Mio-drag. Ime pak starog liburnskog gradinskog naselja *Clambetae* izgubilo je svaku vezu s kasnijim naseljem, zacijelo i kontinuitet, pa se nazvalo Cvijina Gradina. Međutim, gubitak veze suvremenog naziva Karina s historijskim imenom relativno je novijeg datuma. Ime ove gradine, značajne u našoj ranijoj narodnoj povijesti, susreće se i u ranom srednjem vijeku, kad je nesumnjivo bio naseljen Hrvatima i kad je gradina imala važnu ulogu centra. Njegovo se ime susreće, kako je navedeno, u *De administrando Imperio* u obliku *to Kori*, a još u XIV st. latinski je oblik imena glasio *Corinum* (Mayer 1957) u čemu se očituje izravni kontinuitet od antičkog oblika *Corinium*, od kojega je nastao naš Karin. Na tradiciju pak ukazuje naš oficijalni latinitet u srednjem vijeku, gdje je nastao etnik *Crinensis*, vjerojatno nezavisno od klasičnog latinskog *Coriniensis*. Takva razvitka spomenute *Clambetae* nisu doživjele, jer nisu doživjele tako značajnu važnost i ulogu kakvu je imao Karin.

Mnoga imena mjesta su evoluirala još u toku antike, često doživljavajući vulgarizaciju, kao što ju je doživljavao i sam latinski jezik, bilo u fonetici, bilo u morfologiji. Kod spomenutog kasnog autora iz Ravene (IV 16) susrećemo vulgarizirani naziv *Seriem* nastao od starog oblika *Asseria*. Radi se o imenu jedne od najznačajnijih liburnskih gradina, središtu prostrane autohtone liburnske općine, potom rimskog municipija, a u našem srednjem vijeku jednog od središta hrvatske župe. Već odavna se taj lokalitet naziva Podgrađe. Očito je da ovo ime ne može imati nikakve formalne ni sadržajne (etimološke) veze sa starim liburnskim imenom *Asseria*, bez obzira da li je korijen što

ga predlažu lingvisti točan. Uostalom, kao povijesničaru i filologu, ali ne i lingvistu, ne priliči mi da ocjenjujem ispravnost etimologija što ih predlažu lingvisti, da se postavljam u ulogu arbitra u etimologijama gdje se lingvisti ne slažu (a tih ima veoma mnogo), a pogotovo da predlažem svoje vlastite etimološke kombinacije s korijenima iz indoevropskog, staroindijskog, ilirskog, tračkog ili bilo kojega predantičkog ili antičkog kruga. Usudujemo se naprotiv izraziti slaganje s prijedlozima koji su izvedeni od konkretnih činjenica, prirodnih fenomena i si., npr. s Mađerovim (1957) prijedlogom korijena u imenu Karina sa značenjem »Bach« (Mayer) ili »Fluss« kako misli Krahe, gdje se to može dovoditi u vezu s Nadinskim blatom. To vrijedi, kako ćemo navesti, i za značenje imena *Varvaria* »Wasser«, »Sumpf« (Mayer 1957), uz koje se mogu postaviti toponimi ime (muljevite) rijeke *Barbana* koja otječe iz Skadarskog blata i ime jednog spruda iz Panonije zabilježen s oblikom *Metubarbis* »između blata« (zwischen Sümpfen«; Krahe 1955) ili ime rijeke *Salon* »Regenbach« »Meer«, lat. *salum* (sačuvana tradicija u Tome Arcidakona a *salò*). (Krahe, Mayer, 93; usp. i Mayer. I 76, 229). Nestručnjak se mora potpuno razoružati kad je govor o etimologijama temeljenim na metaforama, asocijacijama i si. od kojih se neke, predložene kao vlastita imena gradina, tumače općim pojmovima povezanim npr. uz gradine (»kamen«, »hridina«, »uzvisina«, npr. Aserija (Mayer 1957).

Podgrađe je nesumnjivo hrvatsko ime, nastalo nakon što su doseljeni Slaveni osnovali svoje obitavalište podno napuštene gradine, nastanjene u prethistoriji i u antici. Ta je gradina sačuvala svoje izvorno ime nastalo od *Asseria*. Kako se to dogodilo u mnogim imenima mjesta koja su počinjala s vokalom A - (*Ariminium*, *Agrigento* - Rimini, Girgenti i dr.) on je bio shvaćen kao prijedlog (usp. našu Obrovicu, lat. *A Bravizzo*). Oblik bez početnog A - donosi spomenuti Anonim iz Ravene iz VII st. kosi padež *Seriem*. U našem jeziku možemo stoga rekonstruirati nominativ *Seria*. Stoga se moramo udaljiti od Mayerova mišljenja (1957 64) koji oblik *Naseri* iz jednog dokumenta s kraja XI st., na koji ga je upozorio M. Barada, tumači kao *Inaseri* od kojega je otpalo inicijalno I. Međutim radi se o nazivu ne Podrađa ispod Gradine, već o onome na Gradini, gdje je bilo sjedište hrvatske župe. *Na Seri* je naša tvorba, lokativ s našim prijedlogom *Na*. Taj se naziv izgubio pa je i gradina stekla ime Podgrađe, kako se i danas zove, što je kontradikcija *in adiecto*, kakvih ima dosta u našoj toponomastici (npr. grad Pag gdje je Pag nastao od lat. *pagus* »selo«). Ovakvo tumačenje potpuno se uklapa u problem pomicanja naselja, u slijedu kakav nalazimo i drugdje: Aserija - liburnska gradina i središte rimskog municipija, napušteni grad nakon dolaska Slavena, pa osnivano naselje podno gradine s nazivom Podgrađe, ponovno naseljena gradina u ranom srednjem vijeku koje još čuva staro ime, prijenos novog imena Podgrađe na gradinu, gdje se nalazi crkva s grobljem.

Još su brojnije etape u pomicanju naselja i premještanju toponima s njime u vezi. Pri tome arheologija pruža izvanrednu pomoć lingvističkim toponomastičkim istraživanjima i čvrsto podupire prijedloge u vezi sa semantičkim sadržajem ovoga imena mjesta. Kako je navedeno, polazi se od jednog i. e. **uer-*, ilir. **var-* odnosno **barb-* sa značenjima »Voda«, »mulj« i si. (Krahe 1955). Podno Bribirske Glavice izvire rječica Bribirščica (usp. Karinščica uz Karin), koja je nekada sigurno bila aktivnija. Kad navru obilnije vode, poplavi i polje uz Ostrovicu, koja je po tome i dobila ime kao da izvire kao otok

iz jezera. Teren s većim nagibom na južnoj strani plavnog polja zove se Otres, što izravno dokazuje da se radi o ocjednoj padini uz rub plavnog polja. Sličnu situaciju susrećemo u polju zvanom Plavno, sjeveroistočno od Bukovice, na granici s Bosnom. Za poplave cijelo se polje ispuni vodom, a proviruje samo jedan otočić na sredini polja, gdje se nalazi starohrvatska crkvice s grobljem. Nesumnjivo je razlijevanjem Pribirščica pridonosila poplavi polja pod Otresom. Tu uz rječicu otkriven je jedan lokalitet s nazivom Krivaca, na kojemu su pronađeni ostaci neolitika. Taj lokalitet uz vodu bio je zacijelo napušten negdje na početku starijeg željeznog doba (Batović 1968) kada počinje naseljavanje gradine. Stanovnici tog prvobitnog naselja nose sa sobom staro ime naselja, značenje kojega je izravno u vezi s vodom, što za novo naselje na Glavici nema nikakva smisla. Dolaskom pod rimsku vlast *Varvaria* ostaje na Glavici, ona postaje centar liburnskih Varvarina i municipalne uprave (Suić 1968) ona doživljava urbanistički preobražaj kao i neke druge liburnske gradine. Napuštena na izmaku antike, ponovno biva naseljena novim, hrvatskim elementom, u vrijeme kad se slavenska naselja premještaju na drevna obitavališta. Domalo ta nova formacija, sa starim imenom, postaje jedna od najvažnijih i najsnažnijih središta u srednjovjekovnoj povijesti Hrvata (Gunjaca 1968), posebno kao sjedište moćnih Šubića. Ispod Glavice formirao se suburbij, s imenom Bribir. Glavicu su neko vrijeme držali Turci kao važnu stratešku točku, o čemu također postoje arheološka svjedočanstva. Nakon iseljavanja i paljenja starih hrvatskih naselja što ih je izvršio Foscolo, nakon rata opustjela su ognjišta naselili stočarski došljaci iz Bosne. Neko vrijeme, dok se situacija nije sasvim stabilizirala, novo je vlaško stanovništvo boravilo na Glavici, tu su sagradili svoju crkvu poviše starohrvatske heksahore, tu su se i pokapali, a stanovali su u bajtama građenim u suhozidu, temelji kojih se još danas naziru u najgornjim slojevima Bribirske Glavice. Kad se situacija potpuno smirila, novi stanovnici, sada već djelomično i zemljoradnici, silaze na podanak Glavice i nose sa sobom staro ime naselja Bribir, dok im na Glavici i dalje ostaje crkva s grobljem. Sve se ove faze pomicanja naselja Bribir mogu vrlo pouzdano dokumentirati arheološkim nalazima. Ovaj nam slučaj Bribira pokazuje, kako se unatoč nepovoljnim prilikama u pojedinim periodima i užim regijama, toponimi mogu sačuvati, prošavši kroz reortte različitim teničkim i kulturnih slojeva (Rendić 1975).

OSNOVNA LITERATURA

- W. BUTTLER, 1931. Burgwalle in Norddalmatien, *Bericht d. Rom. Germ. Kommission*, 21., 1931., str. 183 d.
- A. MAYER, 1940. De Iapodibus populo Illyrico Celtis commixto, *Serta Hoffilleriana*, Zagreb 1940., str. 189 d.
- H. KRAHE, 1955. *Die Sprache der Illyrier*, Wiesbaden 1955.
- A. MAYER, 1957. *Die Sprache der alten Illyrier*, I, Beč 1957.
- A. MAYER, *Die Sprache der alten Illyrier*, II, Beč 1969.
- M. SUIĆ, 1962. Prolegomena urbanizmu antičke Liburnije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 1960-1961.
- M. SUIĆ, 1968. Bribir (Varvaria) u antici, *Starohrvatska prosvjeta*, III Ser. !•., 1968.

- S. GUNJACA, 1968. Bribir u srednjem vijeku, *Starohrvatska prosvjeta*, III Ser. 1968.
- Š. BATOVIĆ, 1968. Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. god., *Diadora*, 4., 1968, str. 5 d.
- M. SUIĆ, 1969. Nekoliko primjera toponomastičke stratifikacije u sjevernoj Dalmaciji, *Pos. izd. ANUBIH, XII, Centar za balkanološka ispitivanja*, 4., 1969., str. 149 d.
- D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1975. Quelques aspects de la continuité des agglomérations fortifiées illyriennes préantiques à l'époque romaine, *Pos. izd. ANUBIH, IV, Centar za balkanološka ispitivanja*, 6., Sarajevo 1975., str. 47 d.
- D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1977. Rider - municipium Riditarum, *Thèmes de recherches sur les villes antiques. Strassbourg 1971., Actes du colloque, Paris 1977.*
- M. SUIĆ, 1981. *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981.
- M. SUIĆ, 1988. Povijest Rijeke u protohistoriji i antici, *Povijest Rijeke*, Rijeka 1988., str. 41-58.
- D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989. Autohtoni i doseljeni živalj rimske Dalmacije (Ilirika), *Iliri i antički svijet*, Split 1989., str. 415 d.

RIASSUNTO

ALCUNI ESEMPI DEI RIFLESSI DELLA CONTINUITÀ E SPOSTAMENTI DEGLI ABITANTI NELLA LIBURNIA ANTICA

Diverse fasi del cambiamento della locazione dell'abitato in Liburnia antica si riflettono nella toponomastica, dove è possibile stabilire le variazioni del toponimo, e nello stesso tempo la persistenza e continuità del nome, anche quando si perde il valore semantico del toponimo. Questo non vale per i luoghi che non erano abitati dagli Slavi nell'alto Medio Evo, i quali hanno conservato solamente gli appellativi («Gradina» o simile). Continuo sviluppo dimostra il nome della città di Bribir, antica *Varvaria*. Il nome dell'abitato cola radice *var («acqua», «stegn» e sim.), Portava la località neolitica (oggi Krivaca) sul fiumicello chiamato Bribirščica. All'inizio dell'epoca di Hallstatt (IX sec. a. Cr.) il centro dei Varvarini si sposta sulla altura-gradina, e nello stesso tempo questa altura ha ereditato il vecchio nome, benché adesso il semantema del toponimo era in contraddizione colla realtà geografica. Abbandonata e danneggiata nel periodo delle migrazioni nell'alto Medio Evo, specialmente coll'arrivodegli Slavi all'inizio del VII spec. p. Cr. nasce ai piedi della gradina il nuovo abitato Bribir, che prende il nome dalla vecchia città liburnica e romana. Ancora una volta gli abitanti si trasferiscono durante la guerra contro i Turchi nel XVII sec. sull'altura; i vecchi abitanti si trasferiscono sulla costa e sulle isole, ed il nuovo elemento morlacco popola l'abitato denominato Bribir.

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

Zavod za arheologiju Jugoslavenske
akademije znanosti i umjetnosti
Marinkovićeve 4, 41000 Zagreb

»ILLYRICO - PANNONICA«
KAO TEMA LEGENDI U RIMSKOJ NUMOGRAFIJI

UDK 737.1 (36:497.1)
Izvorni znanstveni rad

Do rimskog osvajanja Ilirika i panonsko-podunavskih krajeva u tim je područjima kolao novac koji je, dijelom, bio kovan u lokalnim kovnicama (jadranska obala s kovnicama u grčkim i ilirskim gradovima) a dijelom je pripadao kovnicama izvan tih područja, osobito onih naseljenih Keltima, među kojima se ističe rudnim blagom bogati Norik. Dolaskom Rima u naše krajeve sve je više u upotrebi rimski novac kako za doba Republike, tako i za doba Carstva. Za Carstva razvile su se brojne kovnice novca, među kojima se ističu i one s našeg panonskog prostora (Siscia, Sirmium). Rimske carske kovnice, osobito u legendama novca koje su kovale u ime brojnih rimskih careva, ostavile su vrlo mnogo tragova i reminiscencija na geografske, političke, gospodarstvene i kulturne prilike raznih dijelova Carstva, pa tako i naših, oživljujući tako, na neki način, onaj zanimljivi repertoar podataka o njima koji je bio prekinut prestankom djelovanja negdašnjih domaćih lokalnih kovnica. U ovom se prilogu obrađuju ponajprije legende tog carskog novca, koje se uglavnom dadu protumačiti poznatom kategorijom novca emitirana u vezi s »carskim putovanjima« i odgovarajućim im reminiscencijama. Riječ je o novcu geografsko-etnonimskog karaktera (Genius Illyrici, Siscia, Danuvius i si.), o tzv. »vojničkom novcu« fexercitus Delmaticus, exercitus Illyricus i dr.) i o novcu poznatom kao »rudnički novac« (Metalli Pannonici, Metalli Ulpiani Dalmatici itd.). U tekstu se interpretiraju te povijesne sintagme i daje tumačenje nekim hibridnim, neuobičajenim i dvostrukim oblicima (Inlyricus, Illyricianus, Dalmaticus-Delmaticus i dr.)

Iako je istom doba rimskog vladanja našim krajevima i njih sustavno i definitivno uključilo u područja koja su novac, kao već afirmirano sredstvo u trgovačkoj razmjeni - zahvaljujući baš rimskom novcu - prihvatila i uspješno prilagođavala tradicionalnim oblicima svog gospodarskog razvoja, on ni dotad nije bio posve nepoznat tim balkansko-panonskim prostorima. Njima su, dapače, kolale, iako u ograničenom opsegu, i serije raznih lokalnih kovova, potekle iz nekih poznatih - a, nažalost, i nepoznatih - kov-

nica. Iliričke serije novca, kako je poznato, nisu samo one što su tijekom stoljeća, počevši od 4. stoljeća pr. Kr., bile emitirane iz kovnica grčkih gradova na istočnom Jadranu¹, jer ih obilno upotpunjuju i novci što ih je u raznim područjima ilirske zemlje kovala i sama ta ilirska sredina, bilo da je riječ o tzv. novcu ilirskih vladara (kraljeva) i dinasta, o emisijama autonomnih ilirskih gradova ili pak područja i plemena². Kad je, dakle, riječ o novcu te iliričke, zapravo balkansko-jadranske, sredine, koja se, globalno uzeto, uvrštava u područje grčke numizmatike³, i to zbog svojih formalnih afiniteta sa standardima grčkog novca uopće (metal od kojega je kovan, nominale, tipovi, legende na grčkom jeziku i alfabetu), nije suvišno podsjetiti da smo ove potonje serije već odavna pokušavali, dijelom, izolirati, ili barem afirmirati, njihovim definiranjem kao »grčko-ilirskog«, pa i samo »ilirskog«⁴, novca, dakako u jednom posebnom kontekstu koji im ne daje atribut nekakvog jedinstvenog ilirskog novca povezana s jednim određenim subjektom (npr. ilirskim kraljevstvom ili si.) već više kao različiti h serija, emitiranih kao lokalni kovovi na širem i ilirskom prostoru. Tu, dakako, ne smijemo zanemariti ni novac raznih južnojadranskih ili jonskomorskih⁵ te brojnih drugih mediteranskih gradova koji je već odavna kolao ovim jadranskoilirskim prostorima, pa i njihovom unutrašnjošću.

Panonski su pak krajevi više bili povezani u trgovačkim pa i kulturnim odnosima sa sjevernijim prostorima, osobito alpskim i noričkim područjem, pa su, poglavito u svojim zapadnijim dijelovima, kao »svoj« novac, odnosno kao sredstvo kojim su se služili u trgovačkoj razmjeni, prihvatili u tim prostorima poznatiji keltski novac i, osobito, one varijante i tipove poznate i kao »norički« novac⁶ (»barbarske« imitacije makedonskog novca). I u ovim panonskim - možda i još nedefiniranim panonsko-iliričkim - prostorima javljat će se također neke lokalne emisije novca kojima pravu namjenu nije moguće neprijeporno odrediti, iako su iznijete pretpostavke o tom »novcu«, čini se, dosta uvjerljive⁷. No, o tome malo dalje. Proći će, ipak, dosta vremena dok se i na ovim panonskim prostorima ne pojave i službeni centri emisija - državne kovnice - kojima će Rim i te naše krajeve, u već ustrojenim i razvijenim provincijama, uključiti u široki sustav državnih kovnica novca⁸, kojima je bila namijenjena i posebna uloga da prvenstveno namiruju potrebe vojske koja je boravila u tim krajevima ili je pak već vojevala na Istoku braneći, ili šireći, granice Carstva. Spomenute panonske kovnice koje su se nalazile na našem području, ali isto tako i kovnice drugih područja Carstva, kuju novac raznih vrijednosti, nominala i materijala među čijim se tipovima i legendama javljaju u nas vrlo zanimljive teme kojima ćemo ovdje pokloniti pažnju.

1. Riječ je o sigurno datiranim novcima Jadranskih kovnica, iako ostaje otvorenom mogućnost i nekih ranijih kovova, osobito ako se imaju u vidu predlagana, razna, identificiranja novca knidijskog grada-naseobine na otoku Korčuli, o čemu postoje kontroverzna mišljenja, Zasad još uvijek najbolji i najpotpuniji pregled studija J. Brunšmida; *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens* (Wien 1898).

2. O tome, uz spomenuto djelo, konzultirati i studije H. Čeke: *Questions de numismatique illyrienne* (Tirana 1972), S. Islamija: *Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios* (*Studia Albanica*, 3, 1966, nr. 1, 225-253), D. Rendić-Miočević: O grčko-ilirskim emisijama jadranskih kovnica i o pitanju

»ilirskog« novca (*Numizmatika* 7/1 (VII), 1988, 9 i d.).

3. Usp. J. Brunšmid, sp. dj.

4. Za brojnu literaturu o tome v. gore spomenuti naš rad (bilj. 2).

5. Vidi H. Čeka, sp. dj.

6. O nalazu toga novca na našem području usp. V. Liščić: Nalazi noričkih tetradrahmi u posjedu Arheološkog muzeja u Zagrebu (*Vjesnik A. M. Z.*, 3. ser, sv. X-XI, 1977-78, 235 i d.), gdje je navedena sva relevantna literatura.

7. Riječ je, u prvom redu, o tzv. »japranskom« novcu, o čemu će ovdje biti govora u daljem tekstu.

8. Kovnice u Sisciji (od Galijena do Honorija) i u Sirmiju (od Konstancija Klora do Teodozija I)

Teme koje se u tim »iliričko-panonskim« serijama rimskog carskog novca javljaju, počevši od Trajana pa do Konstantina I, obuhvaćaju etničke, geografske, vojničke i gospodarstvene (rudarstvo) aspekte dviju balkanskopodunavskih provincija, Dalmacije (Ilirika) i Panonije, kasnije Panonijâ, što pokazuje da ih je Rim i s tog gledišta pratio u njihovu razvoju i transformacijama. Ne uzimajući u ovom času u obzir čitave sintagme legendi sa spomenutog novca⁹, koje mogu i moraju biti razmatrane s više aspekata, dat ćemo ovdje ponajprije kratku njihovu analizu s gledišta već navedenih četiriju tematskih kategorija:

A. Ethnographico-ethnonymica

Delmaticus, adj. (»*exerc. Delmaticus*«, »*Metal. Delm.*«, »*Metalli Ulpiani Delm.*«)

Illyricum (»*Genius Illyrici*«, »*Vitrus Illyrici*«, »*restit. Illyrici*«, sic)

Illyricus, adj. (»*exercitus Inlyricus*«, sic)

Illyricianus, adj. (»*Genius exercitus Illyriciani*«)

Pannonicus, adj. (»*Metalli Pannonici*«, »*Metalli Ulpiani Pann.*«)

B. Geographica

Illyricum (»*Genius Illyrici*«, »*restit. Ilyrici*«, sic, »*Virtus Illyrici*«)

Danuvius (»*Danuvius*«, »*Salus reip. - Danubius*«, sic)

Pannonia (»*Pannonia*«)

Pannoniae (»*Pannoniae*«, »*Pannoniae Aug.*«)

Siscia (»*Siscia Aug.*«, »*Siscia Probi Aug.*«, »*Sis.*«)

C. Res militaris

Exercitus Delmaticus (»*exerc. Delmaticus*«)

Exercitus Illyricus (»*exercitus Inlyricus*«, sic, »*Genius exercitus Illyriciani*«, sic)

D. Metallorum fertilitas (*Metalla auri atque argenti, ferri et aeris*)

Metalli Delmatici (»*Metal. Delm.*«, »*Metalli Ulpiani Delm.*«)

Metalli Pannonici (»*Metalli Pannonici*«, »*Metalli Ulpiani Pann.*«)

Dardanici (se. *Metalli D.*)

Svi ti, za naše krajeve u antici zanimljivi izričaji, koji imaju i svoje varijante, poglavito kratice¹⁰, predstavljaju, kako je to i s brojnim sličnim ili drugim izričajima povezanim s raznim dijelovima Carstva (provincijama i dr.) reminiscencije na pohode, obilaskе i putovanja careva diljem golemih prostranstava njegovih pa se i novac na kojemu se te legende nalaze ubraja u serije nastale nakon i u vezi s tim putovanjima. Tu su u prvom redu apostrofirane zemlje (provincije), gradovi i rijeke najizrazitiji geografski subjekti određene regije. U našem slučaju riječ je o zemljama-provincijama Iliriku (Dalmaciji) i Panoniji (Panonijama), o gradu Sisciji i rijeci Dunavu, koji se na tim novcima izriječkom spominju (reversne legende). U nekim se slučajevima u samim tipo-

9. Kompletan popis legendi s imenima careva, na novcu kojih javljaju, dat je u prilogu na kraju teksta.

10. Njih, kao i izvorne legende u kojima se one javljaju, daje kompletno M. Bernhart u svom izuzetno važnom priručniku za rimsku numizmatiku carskog doba *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit* (Halle/Saale 1926; usp. str. 142-261). Uz ovo djelo, u kojemu su sažeti relevantni tematski sadržaji i podaci o rimskoj numi-

zmatiki vezani uz naša razmatranja (posebno legende carskog novca), kompletnu građu za to, dakako, pružaju i poznati kompendiji i serije *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain* (od H. Cohena, Pariš, 1880-1892 i d.) i *The Roman Imperial Coinage* (RIC; London 1923 i d.) u redakciji niza istaknutih numizmatičkih stručnjaka, kao H. Mattinglyja, E. A. Sydenhama, C. H. V. Sutherlanda, R. A. G. Carsona i dr.

Slika 1

vima novca i njihovoj ikonografiji mogu prepoznati i neke druge geografske teme i dodatni detalji. U okviru ovih »novaca putovanja« rimskih careva ulaze i tzv. »rudarski« ili - bolje ih je zvati tako - »rudnički« novci, iako bi oni mogli imati - isto kao tzv. »vojnički« novci - i neke druge interpretacije ili konotacije, o čemu nešto više u daljem tekstu. U vezi s nazivima zemalja i od njih izvedenih geografsko-etničkih pridjeva (etnonima) te gradova i rijeka koji se na tom novcu s iliričko-panonskim reminiscencijama javljaju, evo i vladara uz koje se ta »carska putovanja« povezuju: Trajan (Dunav), Hadrijan (Dalmacija), Elije (Panonija), Trajan Decije (Ilirik, Panonija), Herenije Etrusko (Ilirik, Panonija, Slika 1), Hostilijan (Panonija), Galijen (Sisak), Kvintil (Panonija), Aurelijan (Ilirik, Panonija), Prob (Sisak), Julijan »tiranin« (Panonija), Dioklecijan (Ilirik), Maksimijan (Ilirik), Konstancije Klor (Ilirik), Konstantin I (Dunav), Konstantin II (Sisak), Konstans I (Sisak).

Kako to navedene legende pokazuju, u tim se, ponekad i dosta složenim sintagmama izriču višestruko vrijedni i za opću povijest relevantni detalji te je jedna te ista legenda zanimljiva i kao geografsko ili etničko vrelo i kao autentičan podatak za poznavanje vojničke, gospodarske ili kulturne povijesti spomenute regije. Primjeri kao *exercitus Delmaticus*¹¹, *exercitus Illyricus (Illyricianus)*, *Metalli Pannonici*, *Metalli Delmatici*, *Genius Illyrici*, *Virtus Illyrici* te - čisto povijesnom kontekstu - *restitutor Il(l)yrice* (Prob) to jasno potvrđuju. Iako su mnogi od tih podataka poznati iz drugih povijesnih vrela, ovi ih numizmatički podaci još jednom potvrđuju i prikazuju u kontekstu ostalih istovrsnih vrela, dajući nam suvislu cjelinu. Neki su pak podaci, poput onoga o jedinstvenom nazivu iliričke vojske odnosno o jedinici rimske vojske u Iliriku: »*exercitus Illyricianus*« (Slika 2), novi terminološki, lingvistički ili onomastički prilozi o spomenutim balkansko-podunavskim regijama¹². S je-

11. Legenda na unikatnom novcu cara Hadrijana, koji se čuva u berlinskom Numizmatičkom muzeju; usp. K. Regling, *Exercitus Delmaticus (Zeitschrift für Numismatik, XXXV, 1925, 268 i d.)* (v. hrv. prijevod, pod istim naslovom - A. Grgin - u *Vjesniku arh. hist. dalm., XLIX, 1926-27, 73 i d.*).

12. Ovaj oblik, koji predstavlja varijantu za standardni, tradicionalni oblik etnonima, *Illyricus*, svojom tvorbom podsjeća na substantivizirani adjektiv iz vojničke terminologije *classicianus* - izveden od *classis* odnosno *classicus* (pripadnik rimske mornarice) - sa značenjem bivši, dakle *ex-classicus*, koji su stariji ilirolazi, lingvisti i onomastičari (H. Krahe, A. Mayer i dr.), s obzirom na to da se često javljao uz ilirske, uglavnom delmatska, imena, a čitajući ga *Classicianus*, držali ilirskim osobnim imenom. Usp. o tome naš rad: *Ilyrica*

(Zum Problem der illyrischen onomastischen Formel in römischer Zeit; *Archeologia Jugoslavica, II, 1956, 39 i d.*). S obzirom da se spomenuti oblik *illyricianus* javlja samo na novcu Trajana Decija i Herenija Etruska, a uvijek u svezi s imenicom *exercitus* možda bi i taj oblik mogao biti protumačen u sličnom kontekstu, tj. kao »bivša ilirička vojska«, ukoliko - stojeći nasuprot adjektivu *Illyricus* (sačuvanom u obliku *Inlyricus*) kod istog Trajana Decija - nije u jačoj mjeri naglašavao povezanost s imenom Ilirika (zemlje, provincije) nego s etnonimom *Illyricus*, koji je od njega izveden.

12a. S. Dušanić, Heteroklitičko *metalli* u natpisima rudničkog novca (*Živa antika XXI/2, 1971, 535 i d.*) nominativ množine *metalli*, pozivajući se na neke analogije (izvan numizmatike), tumači jednim od »heteroklitičkih« jezičnih oblika: jednina *metallum I metallus*, i si.

zičnog su opet stajališta zanimljivi oblici »*Metalli*« (mase.) umjesto »*Metalla*« (*Metalli Pannonici*, *Metalli Delmatici* i sl.^{12a}) - punim se oblikom javljaju samo u ovim sintagmama vezanim uz naše krajeve - što bismo ovdje rado protumačili, ne isključujući, dakako, ni mogućnost da je riječ o tzv. koruptelama, time da se u tim izričajima i nazivima aludiralo na cjelokupnu proizvodnju metala, na rudnike i rudno blago u cjelini, kao na složeni administrativni aparat u vezi s time a ne samo na ono što riječ *metallum*, u užem smislu, znači. No, primjeri poput *Virtus exerciti* (sic) ili *Virtus exercitum* (sic), kakve također nalazimo na rimskom vojničkom novcu (istini za volju valja reći da ne pripadaju novcu s legendama u kojima se spominju naši krajevi) kao da ipak dopuštaju i onu drugu mogućnost, tj. da su

Slika 2

ti oblici nastali greškom, ili nedovoljnim poznavanjem pravilne latinštine, u određenim kovnicama. Još dva oblika iz spomenutih primjera s reverasa rimskog novca zavređuju pažnju. Riječ je o etnonimima odnosno pridjevima izvedenim od imena najstarije istočnojadranske provincije, Ilirika i Dalmacije, a također i o jednoj zanimljivoj grafiji etnonima *Illyricus* kojom je likvidna geminata -U- disimilacijom pretvorena u nazalno-likvidni par -ni-: *Inlyricus* (*exercitus Inlyricus*). Zanimljivo je da se isti taj oblik za ovu balkansku provinciju javlja i na jednom znamenitom epigrafskom spomeniku iz same Italije, gdje se u jednom od rimskih *Fasta* (*Fasti Antiates ministrorum domus Augustae - Calendarium*), zapravo Kalendara, uz dan 5. Augusta komemorira Tiberijeva pobjeda u Iliriku, u tzv. Batonovu ratu: *Ti(berius) Aug(ustus) Inlyrico vic(it)*¹³, iako je tu spomenuti oblik, nesumnjivo, nastao kontrakcijom od *Il(l)yrice*. Ovdje je mjesto da se pripomene i to da u osnovi riječi *Illyricum*, *Ilyricus* (adj.) i si. na mnogim primjercima novca - a moglo bi se to protegnuti i na čitave serije kovane u određenim kovnicama - umjesto grafema *y* nalazimo *u*: *Illuricum*, *Illuricus*, *Illuricianus*, što, i opet, ima - osobito u ranijem razdoblju ilirsko-rimskih odnosa (i tu su vrela *Fasti*) - slične oblike, poput *Iluriei*, *Hilurii*, *Hiluricum*, *Iluricum* i si.¹⁴ To još jednom potvrđuje ne samo nesigurnost u grafiji tih etnonima i naziva ilirske zemlje nego - za Rimljane i druge pripadnike antičkog svijeta - određene nejasnoće u samom izgovoru tih imena. I drugi etnonim po kojemu je ista balkanska provincija dobila, nešto kasnije, novo ime, napustivši prvotni svoj službeni naziv Ilirik-Dalmacija, pokazuje glasovno odstupanje u osnov-

U. *Inscriptiones Italiae V. fa. se.* I 123. O tome vidi
i p. 2. m. Zil. 10. v. str. 10. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

14. D. Rendić-Miočević, *ibidem*. Oblike s grafijom (legendom) u na spomenutom novcu redovito donosi KIL, uz napomenu da se ponekad umjesto *u* javlja *y*

(KIU, vol. 3; v. bilj. uz legende novca Trajana uecija i Herenija Etruska: *Genius exerc. Iluriciani* i si. - ustx i RIC, vol. V. 1, ad Aurelijan: *Genius Illur.* i si.).

15. V. bilj. U

16. Usp. M. Bernhart, sp. dj., 202 i RIC, vol. II, ad Trajan, 241 i 294.

nom dijelu riječi prema imenu provincije, koja se tada službeno zvala *Dalmatia*. Na rimskom novcu etnonim se u svim poznatim primjerima javlja u obliku *Delmaticus*. Tako ga vidimo u sintagmama *exerc. Delmaticus*¹⁵, *Met. Delm.*, *Metalli Ulpiani Delm.*¹⁶, a imena takva lika nose i dvije poznate rimske povijesne osobe, *L. Caecilius Metellus Delmaticus*, pobjednik u borbama s Delmatima 118. god. pr. Kr. (po čemu je stekao taj nadimak) i *Flavius (Iulius) Delmatius nob. Caes.*¹⁷, član druge Flavijske dinastije. Ova potonja imena, očito je, moramo dovesti u izravnu vezu s likom toga etnonima, koji se višekrat javlja na poznatim Kapitolijskim trijumfalnim Fastima, a što najbolje potvrđuje upravo spomenuti primjer iz 118/117. godine: *L. Caecilius L. f. Q. n. Metellus Delmatic. procos. de Delmateis.* . . . Uz neka manja kolebanja koja možemo zapaziti u epigrafskim i drugim vrelima stječe se dojam da je izvorniji i autentičniji oblik etnonima glasio *Delmaticus*, unatoč autentičnom imenu provincije *Dalmatia*, uz pretpostavku - za koju namamo sigurnih potvrda - da se teritorij koji su nastavali Delmati (dakle ne provincija) nazivao *Delmatia*¹⁸. Navedeni primjeri s novca, u tom kontekstu, kao da idu u prilog i drugoj pretpostavci, prema kojoj su adjektivni oblici izvedeni od imena provincije zadržali stari tradicionalni oblik etnonima-eponima.

Slika 3

Vojničke jedinice (*exercitus*) koje su se, u vrijeme kad ih ova numizmatička vrela spominju, nalazile u našim balkanskim prostorijama, bile su locirane na tlu provincije Dalmacije (*exercitus Delmaticus*) odnosno Ilirika (*exercitus Illyricus*). Bilo je to, prema istim vrelima, u vrijeme vladanja Hadrijana odnosno Trajana Decija i Herenija Etruska. Kako oba ta naziva pripadaju istoj provinciji, ni u određenoj dijakroniji - a provincija se za svih tih vladara službeno nazivala Dalmacijom - očito su oba pojma bila sinonimi, što se može usporediti i s primjerima iz nekih drugih sfera političko-administrativnog života provincije, koja se, po nekoj tradiciji, i kasnije nerijetko, usporedo, nazivala Ilirikom. Tu »ilirčku vojsku«, kao i onu koju naša vrela nazivaju »delmatskom vojskom«, u spomenuto su vrijeme mogle činiti samo pomoćne čete, jer su jedine dvije legije, koje su tijekom nekoliko desetljeća u 1. stoljeću po Kr. činile posadu Ilirika/Dalmacije, do sedamdesetih godina definitivno napustile provinciju¹⁹. Iako je i u tim pomoćnim jedinicama bilo i pripadnika domaćeg ilirskog, pa i delmatskog, stanovništva to nisu bile čiste »delmatske« jedinice. Te »*cohortes Delmatarum*« pretežno nalazimo u službi izvan ove provincije, u Germaniji, duž Rajne, i u Africi.

17. Usp. M. Bernhart, sp. dj., 314 i posebno RIC, vol' VII 31 gdje je riječ o dvjema varijantama njegova imena *Delmatius* i *Dalmatius* (usp. u vezi s time

18. M. Bernhart (sp. dj.), spominjući berlinski unikum s legendom *exerc. - ne exerdus*, kako navo-

19. Tautor - *Delmaticus* (str. 107) donosi ga pod pojmom *Delmatia*, misleći pri tome, nesumnjivo, na provinciju. O odnosu oblika *Dalmatia* - *Delmatia* govori

K. Regling (v. bilj. 11) koji drži da je oblik *Delmatia* bio »običniji« i na natpisima, »jer je oblik sa a koji se danas upotrebljava, u staro doba bio rjeđi.« Doka- za pak za tu tvrdnju nemamo.

19. Riječ je o VII i o K ^) , - ^ « ® ^ " Tiluriju i Burnumu - koje od 42. godine po Kr. nose naziv *Claudia Pia Fidehs* što im ga ^ ^ p ^ jelio car Klaudije kao nagradu za pokazanu vjernost za vrijeme pobune dalmatinskog namjesnika Sknbonjana.

Nužno je nešto više kazati o legendi *Metalli Delmatici* (i si.), o tzv. »rudničkom novcu« na tlu Ilirika i o nekim zanimljivim literarnim vrelima koja spominju rudarstvo, posebno kopanje plemenitih kovina u našim krajevima.

Rimski »rudnički novci« spominju samo četiri europska područja kojima su Rim, odnosno njegove kovnice sačuvali sjećanje na tu njihovu rudarsku aktivnost, a i bogatstvo. To su Dalmacija (Delmati), Dardanija (dio provincije Mezije), Norik i Panonija. Sve su to krajevi tradicionalno već poznati kao odlična izvorišta ruda i, osobito, kovina. Nas, dakako, ovdje ponajprije zanima područje Ilirika, koje se u antičkim vrelima, kako smo upozorili, dosta često identificira, ili miješa, s Dalmacijom, ponekad također i s Panonijom, koje su mu, obje, nekada, barem nekim svojim dijelovima i pripadale, do njihova formiranja kao zasebnih provincija. Stoga ćemo i ovdje, prateći spomenuta vrela, koja govore o rudarstvu u Dalmaciji, imati u vidu širi geografski kontekst Ilirika, a time i sama južna, prekosavska područja Panonije. Ovom pitanju poklonio je bio, u ranom poslijeratnom razdoblju, pažnju G. Novak raspravljajući o nekim aspektima gospodarskih prilika i društvenih odnosa u rimskoj provinciji Dalmaciji²⁰. Citirajući obilno literarna, pjesnička, vrela koja govore o rudarstvu u tim našim krajevima, poglavito u Dalmaciji, Novak piše: *Gdje se sve nalazilo zlato u Dalmaciji, ne znamo, ali su nam ipak poznata neka nalazišta, i to u područjima rijeke Lašve, Fojnice, Željeznice i Vrbaša*²¹. Toliko u vezi s eksploatacijom zlatne rudače, koja, što je i razumljivo, najviše zanima Rim, pa, eto i njezinu kulturnu javnost (pjesnike). Govoreći o rudarstvu općenit. o Novak piše: *Krajevi bogati rudnim blagom od današnjeg Topuskoga i Gvozdanskoga pa sve do Srebrnice, koje su iskorištavali već Iliri, a onda naročito Kelti, kad su se tamo doselili, bijahu sada otvoreni Rimu, koji ih je odmah stao eksploatirati*²². Prema Pliniju Dalmacija je toliko bogata zlatnom rudom da se ona u znatnoj količini nalazi i na površini zemlje. Najviše podataka o tome ostavio nam je pjesnik Stacije (*P. Papinius Statius*, 1. stoljeće po Kr.) u svom djelu *Silvae*, ističući kako se zlato *blista u dalmatinskom gorju*²³ ili kako se tom »dalmatinskom kovinom«²⁴ ukrašavaju dijelovi raskošnog namještaja. A posebno je zanimljivo njegovo pjesničko, metaforičko, viđenje Dalmacije, kad se obraća svom znancu koji boravi u tim, po njemu nepristupačnim i negostoljubivim, gorovitim krajevima: *Kad ćete ljupkom Luciju povratiti dalmatinske planine, gdje se rudar vraća iz dubine podzemlja blijed i žut kao zlato koje je iskopao*²⁵. Suprotno je tom pesimističkom gledanju Dalmacije vedro gledanje na nju, što ga je u svojim poznatim epigramima zabilježio Marcijal, koji se također obraća svom prijatelju Makru, koji se sprema na put u njen glavni grad, Salonu, riječima: *Poći ćeš, Makro, u Salonu, što leži na obali morskoj. . . sretni stanovnice zemlje bogate zlatom*²⁶. Na kraju, i Flor (*P. Annius Florus*), rimski povjesničar s kraja 1. i početka 2. stoljeća, priča kako je August

19a. O rudničkom novcu pisano je u znanstvenoj, posebno u numizmatičkoj, literaturi dosta, pa i u nas. Uz već spomenuti rad S. Dušančića (v. bilj. 12 a) vrijedno je spomenuti još vrlo korisni pregledni članak B. Zmajića »Rudnički novci u rimskom Carstvu« (Numizmatičke vijesti XI/21, 1964, 1 i d.), uz koje je navedena i obilna literatura.

20. Vidi njegovu raspravu »Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji« (Historijski zbornik, I 1948, 129 i d.).

21. Sp. rasprava, 133.

22. *Ibid.*, 131

23. » . . . *Dalmatico quod monte nitet. . .*«, *Silvae*, III, *Ecloga* III, 90.

24. *Ibid.* I, *Ecloga* II, 153.

25. *Ibid.* IV, *Ecl.* VII, 13 i d. (prema G. Novaku). U izvornom, latinskom tekstu spominje se se *Dalmatae (sic) montes* - valjda pjesničkom slobodom izražen etnonim, umjesto *Dalmaticae*, ili pak (što nam se čini vjerojatnijim) s pridjevom umjesto imenice u spomenutoj sintagmi: *Dalmatiae montes*.

26. *Epigram.*, X, LXXVIII. TU se spominju *litoreae Salonae (Ibis litoreas . . . Salonas. . .)*.

dao nalog dalmatinskom namjesniku Gaju Vibiju Postumu da, nakon što potpuno pokori Delmate, primora taj *divlji narod na kopanje zemlje i ispiranje zlata, jer taj narod inače vrlo pohlepan za svime, traži zlato takvom revnošću i marom, da se čini, da ga kopa za svoju upotrebu*²⁷.

Iz dosadašnjeg razmatranja jasno je uočljivo da se kao subjekt svih tih rudarskih aktivnosti posebno ističu dva imena: ono cara Trajana i iliričkog naroda Delmata. Nije stoga neobično, niti iznenađujuće, što će se oba ta subjekta zajednički naći na jednom, za rimsku državu važnom zadatku - eksploataciji rudnog blaga, u prvom redu zlatne rudače u novoosnovanoj rimskoj provinciji Daciji, kamo je Trajan uputio kolonije provincijskog dalmatinskog, posebno delmatskog življa kao - vidjeli smo to - iskusne i vrijedne rudare. O tome svjedoče delmatska naselja, tzv. *castella Delmatarum*²⁸, kojih je u zemlji Dačana bilo više, a među njima i većih, gradskih naselja, kao što je bio grad *Alburnus Maior*, iz kojega potječu mnogobrojni natpisi s očuvanom ilirskom, zapravo delmatskom onomastičkom tradicijom²⁹. Zanimljivo je da je natpisa s karakterističnim delmatskim imenima nađeno i u jugoistočnim krajevima samog Ilirika³⁰, pa se i ta izuzetno rijetka pojava može protumačiti sličnom »planiranom« rudarskom kolonizacijom u neke iliričke i iliričko-mezijske (dardanske ?) rudarske bazene. Ako sve to skupa povežemo i s drugim rudarskim aktivnostima na čitavom iliričkom području - pri čemu i opet u prvom redu mislimo na neke još nedovoljno objašnjene fenomene lokalnih kovova (da ne upotrijebimo izraz »novac«), kao što je onaj zanimljivi nalaz takvih primjerkara iz doline Japre³¹, u zemlji panonskih Mezeja, koji se također, opravdano, smatraju primjercima dotada nepoznata »rudničkog novca« iz tog rudarskog bazena - rimski carski novac s rudničkom evokacijom u legendi (*metalli Delmatici, Pannonici, Dardanici*), doista opravdava to svoje, izuzetno rijetko, javljanje na, legendama prebogatom, novcu spomenutog doba. Ti kovovi mezejskih rudnika, koji su tipovima povezani s tokom lokalnih voda (Neptun - Bind ?) - možda i aluzija na ispiranje zlatne rudače - zasad su jedini primjerci lokalnih kovova³² koji nas izravno povezuju s tom davnom

27. *Epitome* L. IV, 12 (prijevod prema G. Novaku, sp. rad).

28. Usp. C. Daicovicu, *Castella Dalmatarum in Dacia (Studii si comunicari, Acta Musei Apulensis, Alba Iulia, 4, 1961, 51 i d.)*

29. Usp. o tome naš rad: *Dacico-Illyrica* - Neki aspekti ilirske kolonizacije Dacije u svjetlu natpisa na ceratama iz Alburnusa, (*Rad JAZU, Razred za društvo. znanosti, XX/1981, 21 i d.*)

30. Usp. A. Cermanović-Kuzmanović: Nekoliko novih rimskih natpisa iz Komina (*Starinar, n. s. 18, 1967, 201 i d.*); Ista, *Municipium S.* i njegova problematika u svjetlu arheoloških i epigrafskih spomenika (*ibid, 19, 1968, 101 i d.*)

31. O tom izuzetno važnom i zanimljivom numizmatičkom nalazu usp. rad D. Baslera: Nalaz novca iz predrimskog doba u Japri (*Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu, n. s. 27-28, 1972-1973, 126 i d.*). Autor taj novac, posebne namjene, s tipovima i legendama koji se jedino tu javljaju, datira u posljednja 2-3 stoljeća pr. Kr., što nam se, s obzirom na legende pisane latiničkom rimskom abecedom, čini malo prerano, pa bismo spomenute kovove radije vremenski locirali u vrijeme rane rimske infiltracije u te naše krajeve i učvršćenja rimske vlasti, kad su za jednu višu rudarsku eksploataciju nastali po-

godniji uvjeti, negdje dakle ne mnogo prije isteka stare ere. Upozoravamo još jednom na zanimljive tipove toga novca, među kojima se nalazi lik Neptuna (?), u lokalnoj ikonografiji - možda iz japodske mitologije poznatog, i s Neptunom izjednačenog Binda - te toj istoj japodskoj sredini, kulturnim tradicijama i umjetnosti dobro poznati lik ribe (dupina ?).

32. S. Hrčić objavio je bio pedesetih godina jedan »medaljon« kao mogući »novac« panonskih Jasa - Medaljon ilirskih plemena Jasa (*Numizmatika, 5, 1953, 10 i d.*) Na »medaljonu« je lik konja, oko kojega teče legenda ispisana slovima latiničke abecede, u kojoj je autor, kako je vjerovao, prepoznao etnonim *Jasi (Iasorum)*. Riječ je, zapravo, o nekom ukrasnom i vjerojatno kulturnom predmetu, pločici, »medaljonu« ili slično, koji ima samo jedno lice. Legenda, koja ima preko dvadeset slova, do danas, koliko nam je poznato, nije protumačena te će biti zanimljivo da se njen tekst, koji sigurno pruža zanimljiv sadržaj, što prije razjasni, pogotovo ukoliko se odnosi na sredinu u kojoj je taj mali spomenik nađen, tj. na panonske (ne ilirske) Jase. Usp. o tome naš članak: Još o »medaljonu« ilirskog plemena Jasa (*Numizmatičke vijesti, XV/26, 1968, 31 i d.*)

rudarskom tradicijom u ovim našim krajevima, a istodobno su i daleke preteče lokalnih kovova što se mogu povezati s rimskom, carskom kovničarskom tradicijom, koju, uz ostalo, simboliziraju, latiničke legende, kao svojevrsna reminiscencija na geografske, političke, gospodarske ili kulturne prilike u sredini u kojoj su, ili zbog koje su, nastali.

Na kraju, ovaj ćemo povijesno-numizmatički prikaz novca s iliričko-panonskim reminiscencijama završiti s osvrtom na neke tipove sa spomenutog novca. Tipovima s novca ovdje se posebno nismo bavili jer se više manje svode na standardnu tipologiju, posebno kad je riječ o dominantnom »vojničkom« novcu. Zaustavit ćemo se stoga samo na tipovima čisto geografskog karaktera tj. na Trajanovu i Konstantinovu novcu koji u legendama evocira najznamenitiji hidronimski fenomen toga kraja — rijeku Dunav (*Danuvius*, *Danubius*) te na novcu nekolicine careva na kojem se u legendi javlja jedan

Slika 4

od važnijih panonskih gradova - Sisak (*Siscia*)³³, da bismo provjerili geografsko znanje majstora gravera i onih koji su bili zaduženi za emitiranje toga novca. U ikonografiji personificiranoga grada Siscije lako ćemo otkriti i - na novcu neimenovanu - Savu (*Savus*), jednu od rijeka na kojima leži taj gornjopanonski grad nasljednik keltske Segestike. *Siscia* je na Galijenu novcu³⁴ prikazana kao boginja, u sjedećem stavu, s krunom, u obliku gradskih kula, na glavi i s podignutim rukama. Pod nogama joj je prikazana, također antropomorfno, - u liku plivača - rijeka, tradicionalno interpretirana kao Sava, ali bi se u tom liku moglo prepoznati i Kupu (*Colapis*) koja je za Sisciju, kao i za prethodnika joj Segestiku, i karakterističnija, jer se na položaju ove posljednje, baš uz Kupu, locira i poznata sisačka kovnica novca. Vjerojatno na drugu jednu rijeku u savskom (sisačkom) porječju aludira i tu prikazana žara, ili vrč, iz kojega u blagim valovima otječe voda. Imamo li tu, možda, aluzija, ili reminiscenciju, na poznato trojeđe Sava-Kupa-Odra, koje toliko karakterizira položaj antičke Siscije? Time bi se regionalna geografska slika tog područja znatno približila svojoj realnosti. Ikonografija reversa Probova novca³⁵, s legendom *Siscia Probi Aug.*, više manje srodna je onoj s opisana Galijenu novca. I tu »boginja« - zapravo personifikacija Siscije - sjedi između dviju rijeka, Save i Kupe, s tim što dijađem ne nosi oko glave već ga drži u rukama. Trajanov novac s legendom *Danuvius*³⁶ i Konstantinov s legendom *Danubius*³⁷ prikazu-

33. Ime Siscije čitamo u legendama Galijena, Proba, Konstantina II i Konstansa I. U ove legende, dakako, ne spadaju one brojne kratice i sigle iz egzerga koje se odnose na oznaku kovnice (*Sis* i dr.), što vrijedi i za drugu dobro nam poznatu panonsku kovnicu *Sirmium*.

34. RIC, vol. V, I, 182, Galijen: nr. 582. (legenda: *Siscia Aug.*).

35. Ric, vol. V, II, 99, 100, Prob: nr. 764-766.

36. RIC, vol. II, 251, Trajan: nr. 100-101. Puna legenda reversa glasi: *Danuvius* (u egzeru), a naokolo: *cos. V-P. P.-S. P. Q. R.-Optimo princ.*

37. RIC, vol. VII, 331, Konstantin I: nr. 298. - Puna legenda: *Danubius* (egzerg) - *Salus reip.*

ju personificirano istoimeno božanstvo u ležećem položaju, kako su riječna božanstva u rimskoj umjetnosti i inače prikazivana (Nil). Za razliku od drugih prikaza rijeka, s odgovarajućim legendama (Eufrat i Tigris, Nil, Rajna, Tiber), na kojima su dana i dodatna znamenja, po kojima se spomenuti personificirani likovi mogu identificirati - dakako, uz danu legendu - na tim »dunavskim« interpretacijama, osim legende, nema nekih posebnih dopunskih simbola. Iako je Dunav rijeka koja tek tangencijalno dodiruje Panoniju (Donja Panonija) on je, ipak, a tako smo ga ovdje i tretirali, i panonska rijeka. Iako su, dakle, novci na kojima se nalaze legende s imenom Dunava kovani u spomen putovanja careva, kojima pripadaju, u ta područja, ili su samo vezani sjećanjem na neke njihove, posebno graditeljske, aktivnosti, činjenica je da oni, na svoj način, barem sa šireg aspekta, komemoriraju i samu panonsku nizinu, čiju je istoimenu antičku provinciju - ili provincije - Dunav (*Danuvius* odnosno *Danubius*), kao granična rijeka Carstva, ne malim svojim dijelom flankirao.

Iliričko-panonske reminiscencije koje smo ovdje pratili s legendi rimskog carskog novca nisu ni odveć brojne, ali ni tako malobrojne u usporedbi s ostalim, posebno evropskim regijama i provincijama na kojima ih također nalazimo. Sudeći prema njima naši su balkansko-podunavski - ili, da se izrazimo povijesno-arheološkim rječnikom, iliričko-panonski - krajevi za Rim značili izuzetno vrelo materijalnog (rudnici, posebno zlatna rudača) i ljudskog (vojska) potencijala i bogaćenja. Naposljetku, iz tih su krajeva rodom ili duljim boravkom i mnogi rimski carevi pa nije teško razumjeti zašto su se i ti dijelovi Carstva našli u repertoaru legendi novca koje su rimske građane, a i druge korisnike njegove, trebali podsjetiti na njihovo značenje i mjesto u Carstvu. U tom kontekstu treba gledati i spomen provincija Ilirika odnosno Dalmacije i Panonije (Panonija), grada Siska (s alegorijom rijeka Save i Kupe) te najveće rijeke ovog područja - Dunava.³⁸

38. U tehničkoj pripremi, a posebno u ilustrativnom dijelu rada na ovom prilogu mnogo su mi pomogle kolege prof. Zdenka Dukat i dr. Ivan Mirnik (autor fotografija), na čemu im najsrdačnije zahvaljujem. - Zeleći objasniti kriterije prikazivanja ilustrativne građe (koja, dakako, nije kompletna, jer to nije bio ni cilj ovoga rada) napominjem da sam težio tome da uz *av/rev* novca, koji je bilo mo-

guće prikazati, uz izvornu njihovu veličinu dam povećanje samo reversa na kojemu se i nalaze legende, a dakako i tipovi, koji su tema moga raspravljanja. Izuzetak je u tome Aurelijanov *aureus* (t. 1) i dosada, čini se, nepoznata varijanta male bronce Herenija Etruska - s legendom GEN ILLYRICI - koja se ovdje (t. V a) prvi put prikazuje (numizm. zbirka AMZ).

PRILOG
POPIS LEGENDI (REVERSI) ILIRIČKO-PANONSKIH TEMA

DARDANICI

Trajan, Hadrijan, Antonin Pijo

DANVBIVS - SALVS REIP

Konstantin I

DANVVIVS - COS V PP SPQR, OPTIMO PRINC

Trajan

EXERC DELMATICVS

Hadrijan

EXERCITVS INLYRICVS

Trajan Decije

GENIVS EXERCITVS ILLYRICIANI

Trajan Decije

GENIVS EXERCIIILLYRICIANI

Trajan Decije, Herenije Etrusko

GENIVS EXER ILLYRICIANI

Trajan Decije

GENIVS ILLYRICI

Trajan Decije

GEN ILLYRICI

Trajan Decije

GENIVS ILLYR

Aurelijan

GENIVS ILLY

Aurelijan

GENIVS ILL

Aurelijan

METAL DELM

Hadrijan

METALLI VLPIANI DELM

Trajan

METALLI PANNONICI

Trajan

METALLI VLPIANI PANN

Trajan

PANNONIA - TR POT COS II

Elije

PANNONIAE

Trajan Decije, Herenije Etrusko, Hostilijan, Kvintilije, Aurelijan

PANNONIAE AVG

Julijan »tiranin«

RESTIT ILYRICI

Prob

SIS

Konstantin II, Konstans I

SISCIA AVG

Galijen

SISCIA PROBI AVG

Prob

VIRTVS ILLYRICI

Aurelijan, Dioklecijan, Maksimijan, Konstancije Klor

(Uz sve spomenute legende nalazi se i oznaka *SC*, koja - kao i oznake kovnica - nije ovdje označena)

OPIS TABLI
DESCRIPTION OF PLATES

Tabla 1

Plate 1

1. AURELIJAN, 270-275. g.

Av: *IMP C AVRELIANVS AVG* - poprsje s lovorvijencem u oklopu d.

Rv: *VIRTVS ILLVRICI* - Mars ide nadesno, drži koplje i trofej; do nogu zarobljenik.

RIC V/1, 378

Aureus kovan u Antiohiji; Arheološki muzej u Zagrebu.

Tabla 2

Plate 2

1. *ELIJE*, Hadrijanov posinak, otac *L. Vera*, + 138. g.

Rv: *TR POT COS II*, u sredini *I. i d. PANNO-NIA*, *SC* - Panonija stoji en face glavom nalijevo, drži zastavu u desnoj ruci a lijevom podiže skute haljine.

RIC II, 1071

As kovan 138. g. u Rimu; Arheološki muzej u Zagrebu.

2. *TRAJAN DECIJE*, 248-251. g.

Rv: *PANNONIAE*, *SC* - dvije Panonije, na glavama veo, stoje en face licem okrenute jedna od druge, obje u haljinama stegnutim oko stopala; svaka drži zastavu u jednoj ruci dok je druga ispružena.

RIC IV/3, 124a

Sestercij kovan u Rimu 249-251. g.; Arheološki muzej u Zagrebu.

3. Kao br. 2, ali u srebru, antoninijan.

RIC IV/3, 21b;

Arheološki muzej u Zagrebu.

Tabla 3

Plate 3

1. TRAJAN, 98-117. g.

Rv: DANVVIVS u egzergu; okolo COS VPPSPQR OPTIMO PRINCIPI - Dunav leži naslonjen na stijenu okrenut nalijevo, plašt vijori, lijevom rukom naslanja se na urnu, a desnom na provu broda.

RICII, 100

Denar kovan 103-111. g.; Arheološki muzej u Zagrebu.

2. PROB, 276-282. g.

Rv: SISCIA PROBI AVG, u egzergu XXI Q - Siscija sjedi između dva božanstva rijeka (Savus i Colapis) i drži obim rukama dijadem.

RIC V/2, 764

Br, antoninijan kovan u Sisciji; Arheološki muzej u Zagrebu.

3. GALIJEN, 253-268. g.

Rv: SISCIA AVG - Siscija sjedi okrenuta nalijevo na obali rijeke (Savus) u kojoj pliva rječna nimfa

RIC V/l, 582

Br, antoninijan kovan u Sisciji; Arheološki muzej u Zagrebu.

Tabla 4

Plate 4

TRAJAN DECIJE, 248-251. g.

1. Rv: GEN ILLVRICI - Genije stoji nalijevo, na glavi polos, drži pateru i rog obilja.

RICIV/3, 15b

Ar, antoninijan kovan u Rimu 249-251. g.; Arheološki muzej u Zagrebu.

2. Rv: GEN ILLVRICI, SC - kao br. 1

RICIV/3, 116

Sestercij kovan u Rimu 249-251. g.; Arheološki muzej u Zagrebu

AURELIJAN, 270-275. g.

3. Rv: GENIVS ILLVR, u egzergu P - Genije stoji nalijevo, drži pateru i rog obilja; desno vojni znak, lijevo zvjezdica

RIC V/l, 223

Br, antoninijan kovan u Sisciji; Arheološki muzej u Zagrebu.

4. Rv: GENIVS ILY, u egzergu P - Genije stoji nalijevo, drži pateru i rog obilja; desno vojni znak

RIC V/l, 110

Br, antoninijan kovan u Mediolanu; Arheološki muzej u Zagrebu

Tabla 5

Plate 5

1. HERENIJE ETRUSKO, 250-251. g.

Av: Q HER ETR MES DECIVS NOB C - poprsje sa zrakastom krunom u drapriji nadesno

Rv: GEN ILLVRICI - Genije stoji nalijevo, drži pateru i rog obilja.

Do sada u literaturi nepoznat. Prva objava. Arheološki muzej u Zagrebu.

2. TRAJAN DECIJE, 248-251. g.

Rv: GEN EXERC ILLVRICIANI - Genije sa polosom na glavi nalijevo, drži pateru i rog obilja; desno zastava

RIC IV/3, 16c

Ar, antoninijan kovan u Rimu 249-251. g.; Arheološki muzej u Zagrebu.

3. Rv: GENIVS EXERC ILLVRICIANI - kao br. 2, ali lijevo kraj Genija žrtvenik i zastava

RIC IV/3, 17b

Ar, antoninijan kovan u Rimu 249-251. g.; Arheološki muzej u Zagrebu

Tabla 6

Plate 6

Tzv. rudnički novci

HADRIJAN, 177-138. g.

1. Rv: METAL DELM - koza nalijevo

RIC II, 1013

Br, *quadrans*, kovan u Rimu 119-138. g.; Arheološki muzej u Zagrebu

2. Rv: METAL DELM - oklop

Preslikano, Gnechi, I Medaglioni III, Tab. 148/7

Br, *quadrans*, kovan u Rimu 119-138. g.

TRAJAN, 98-117. g.

3. Rv: DARDANICI - ženski lik stoji nalijevo, drži klas žita

RIC II, 703

Br, *quadrans*, Arheološki muzej u Zagrebu.

4. Rv: METALLIVLPANI DELM - Ekvitas stoji nalijevo, drži vagu i rog obilja

RIC II, 710

Br, *quadrans*, Arheološki muzej u Zagrebu

SLIKE U TEKSTU FIGURES IN TEXT

Slika 1

Figure 1

TRAJAN DECIJE, 248-251 g.

Rv: PANNONIAE - Obje Panonije, u dugim haljinama, pokrivene velom, stoje licem, okrenute nalijevo i nadesno, drže bojni znak i rog obilja.

RIC IV/3, 21

Aureus, kovan u Rimu (Stevenson-Smith-Madden 1964, p. 313)

Slika 2

Figure 2

TRAJAN DECIJE, 248-251 g.

Rv: GENIVSEXE. RCITVSILLYRICIANI - Genij, nag, s palijem preko ramena

i polosom na glavi, stoji nalijevo, drži pateru u ispruženoj desnici i rog obilja u lijevoj. S-C 1. i d.

RIC IV/3, 117

Sestercij, kovan u Rimu (Stevenson-Smith-Madden 1964, p. 411)

Slika 3

Figure 3

HADRIJAN, 117-138 g.

Rv: EXERC DELMATI/CVS u egzergu; S-C 1. i d.; car zaogrnut plaštem, s podignutom desnom rukom jaši na konju nadesno; pred njim tri stjegonoše nalijevo.

Berlin (Regling *ZfN* 35/1925, pp. 268-271)

Sestercij, kovan u Rimu

Slika 4

Figure 4

KONSTANTIN I. VELIKI, 306/7-337 g.

Rv: SA LVSREIP; DANVBIVS e egz.; most na tri luka, preko kojega prelazi Konstantin I. u bojnoj odori nadesno, vodi ga Viktorija, pred njima kleči barbar. Ispod mosta s lijeva personifikacija Dunava leži nalijevo.

RIC VII, 331, 298

Br, medaljon kovan u Rimu, 327-333 g. (Stevenson-Smith-Madden 1964, p. 309)

SUMMARY

»ILLYRICO-PANNONICA« IN INSCRIPTIONS ON ROMAN COINS

The eastern Adriatic and that part of the Balkans beside the Ionian Sea was very soon incorporated into classical numismatics as a result of Greek colonization and also of the attempts of the Illyrians, oldest inhabitants of the region, to keep step economically, politically and culturally with the rest of the ancient world. Illyris was already known in the 7/6 C for its very well developed minting of coins (the cities of *Epidamnus-Dyrrhachion* and Illyrian *Apollonia*) and this activity increased steeply from 4C BC when the Greek and Illyrian mints on our coast and nearby regions started up. The coming of the Romans and the extension of Roman government in Illyrian lands - from then known as Illyricum - put an end to the several centuries old tradition of minting their own money. The issues of King Ballaios (he retained the title) is not considered, as is often held, to be part of the legal issues of the Illyrian kingdoms. It is considered to mark the ending of every reminiscence of local Balkan and Illyrian conditions and subjects, and also of the name which had for so long recorded a geographical, political, and ethnic entity in this Balkan-Adriatic region, whether we are concerned with inscriptions, types or symbols which, through the medium of coins, carried an authentic and live message to those wider circles of users.

Rome had its numismatic standards with, it is true allusions to certain historical events (the period of the Republic) but when the Empire was formed with its organization, rulers of individuality, and hitherto undreamed of territorial development the conditions were created for an enormous expansion of numismatic material and coins with

the impress of the emperors provided possibilities for a veritable gallery minted throughout the empire including our Pannonian regions (*Siscia* and *Sirmium*). Often the coming of a new emperor from some provincial region and even more their military exploits and travels into the newly conquered regions, or regions which were still to be conquered, provided material for a whole range of new themes which found a place on the reverse of coins of all kinds and values. Our regions thus found a new place on Roman coins both in those minted in the Pannonian mints already mentioned and those from the mints in Rome or other provinces.

Pannonian-Illyric reminiscences that can be followed on coins of the Empire appear on the reverse from the time of Hadrian (the first being: *exercitus Delmaticus*) to that of Constantine I (the last being *Danubius*) this falls outside the Pannonian context. They may be seen as falling into four thematic groups between which it is not always possible to draw a fixed line (the syntagm already mentioned *exercitus Delmaticus*, *Metalli Delmatici*, *Pannonici* etc.) since we consider them as separate terms of reference: *exercitus* and *Metalli* (sic), or as geographical, *Delmaticus*, (or *Dalmatia*, *Dalmatia*) or *Pannonicus* (or *Pannonia*). In the first group we have included the following Inscriptions as ethnographic: *exerc. Delmaticus*, *Metal. Delm.*, *Metalli Ulpiani Delm.* — *Genius Illyrici*, *Virtus Illyrici*, *restit. Illyrici* (sic), *exercitus Inlyricus* (sic), *Genius exercitus Illyriciani* - *Metalli Pannonici*, *Metalli Ulpiani Pann.*

The geographic inscriptions contain the names of countries; provinces, cities and rivers: *Genius Illyrici*, *restit. Illyrici*, *Virtus Illyrici* - *Pannonia* (*Pannoniae*, plur.) - *Siscia* - *Danuvius* (*Danubius*) - Military inscriptions comprise: *exercitus Delmaticus*, *exercitus Illyricus* (*Inlyricus*), *Genius exercitus Illyriciani*. Perhaps of most interest are those which are usually interpreted as mining and those which provide interesting information of what were known as »mine coins« or in a wider sense allude to Roman mining centres or mining in general. Such inscriptions are exceptionally rare and there are few provinces thus designated and those that originate from our regions - and concerning which we have detailed written information from the time, especially among Roman poets who were often inspired by gold mines (examples are cited) - have for us great value. We may mention here *Metal. Delm.*, *Metalli* (sic) *Ulpiani Delm.*, *Metalli Ulpiani Pann.*

In the text there is an attempt to explain the forms used of *Delmaticus*, *Inlyricus*, *exercitus Illyricianus* etc, which diverge from the standards of classical Latin in the first place regarding graphic form, their formation etc. and also the form of *Metalli* has purposely been given with a capital letter since in the author's opinion this is not just the name of a »metal« (*metallum*, neuter) but of the institution that controlled the Roman mines in various parts of the empire. It is important here to say that on individual coins instead of *Illyr-* we find the variant *u* instead of *y*: *Illur-*.

In the inscriptions mentioned as representative of reminiscence attention has also been paid to relevant types of reverse, however they do not give any essential details except for geographical regions (i. e. showing *Siscia* with two rivers) or iconographic details (e. g. *Pannonia* showing two faces).

Tabla 1

Tabla 2

Tabla 3

Tabla 4

Tabla 5

Tabla 6

VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK

Republika Hrvatska
Ministarstvo prosvjete i kulture
Zavod za zaštitu spomenika kulture
Zagreb, Ilica 44

ANTIČKA VILA U UVALI VERIGE NA BRIJUNIMA

UDK 72.032.77 (497.13)

Izvorni znanstveni rad

Nakon višegodišnje pauze 1985. godine nastavljeni su zaštitni radovi na jednom od najznačajnijih antičkih lokaliteta u sjevernoistočnom jadranskom području — antičkoj vili u uvali Verige na Velom Brijunu — koje je vodio Zavod za zaštitu spomenika kulture Ministarstva prosvjete i kulture Republike Hrvatske i uprava Nacionalnog parka Brioni. Godine 1985. započeti su sustavni hidroarheološki radovi u podmorju oko vile i snimanje dijelova vile i njene luke koji se danas nalaze ispod površine mora. Godine 1987. započeti su radovi na detaljnom snimanju arheološkog kompleksa vile — kopneni dio i izvršeno geodetsko snimanje lokaliteta u mj. 1:2500 i 1:200. Na temelju geodetskih snimaka provedena je rektifikacija svih starih planova vile koje su izradili A. Gnirs, Š. Mlakar i A. Vitasović radi kompletiranja saznanja o navedenom kompleksu. Rektifikacijama planova prethodila su arhivska istraživanja tekstova i izvještaja o arheološkim istraživanjima na lokalitetu provedenim od 1898. godine do danas, a korištena je dokumentacija Državnog arheološkog muzeja u Beču, Arheološkog muzeja u Zagrebu, Sveučilišne biblioteke u Zagrebu i dokumentacija Nacionalnog parka Brijuni. Na temelju provedenih arhivskih istraživanja i izradene dokumentacije bilo je moguće sagledati arheološki kompleks antičke vile u novom svjetlu i odrediti okvirnu dataciju kompleksa i pojedinih faza izgradnje kao i degradacije, te stvoriti nove zaključke o grandioznosti i raskoši vile koja se može usporediti s najluksuznijim vilama iz 1. st. n. e. na području Italije, južne Francuske, Portugala i sjeverne Afrike, te carskim rezidencijama iz istoga razdoblja.

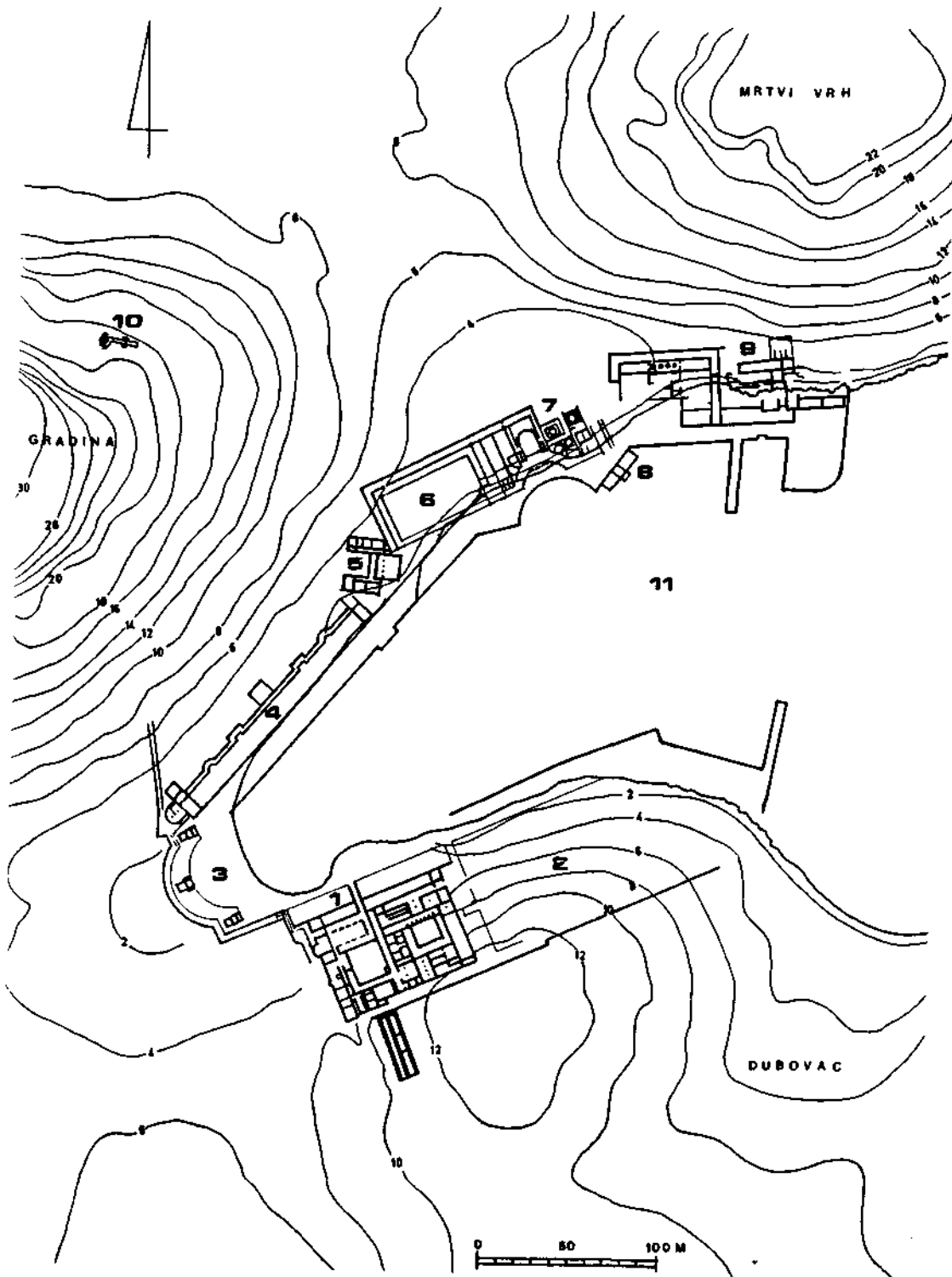
Maritimna vila u uvali Verige na Brionima jedan je od najreprezentativnijih primjera rimskih vila na području istočnog Jadrana. Ima značajke ekstrovertiranih panoramskih maritimnih vila s nizom dugačkih portika orijentiranih prema moru i peristilnih dvorišta oko kojih se grupiraju *cubiculi*, *diaetae*, trikliniji, *exedrae* i *oecii*, kao i

gospodarske prostorije. U naizmjeničnom redanju i ispreplitanju longitudinalnih portika, polukružnih portika i peristila razvija se kompleks izvanredne ljepote potpuno prilagođen terenu i ukomponiran u krajolik. Lociran u dnu zaljeva Verige na istočnoj strani najvećeg brijunskog otoka Veli Brijun zauzima pejzažno različite cjeline - prirodno zaklonjenu obalu uvale, padine brežuljaka i blage livade oko njih. Prostire se na padinama brda Dubovac (vrh 13 metara), u udolini između Dubovca i brda Gradina, u podnožju brda Gradina (vrh 30 m), da bi se ponovo proširio u udolinu između Gradine i brda Mrtvi vrh i završio terasastom izgradnjom na padinama Mrtvog vrha (25 metara). Zauzevši pejzažno različite cjeline, korištene su najbolje značajke pojedinih različitih konfiguracija terena i vizualne kvalitete a prostorije su orijentirane najljepšim vizurama. Najreprezentativnija fasada je orijentirana prema moru. Građevinski kompleks je prilagođen svim prednostima pejzaža, suptilno se eksponirajući u njemu. Vila je građena u helenističkoj tradiciji i u duhu epikurejskog pogleda na život. Kompleks posjeduje sve elemente raskošnih rezidencijalnih objekata najbogatijeg rimskog sloja predviđen za boravak tijekom cijele godine. Uz prostranu rezidencijalni dio građevine na četiri nivoa veličine oko 1 ha područje je hramova (trijada Jupiter, Neptun i Venera), biblioteka, *palaestra*, raskošne terme i odvojeni gospodarski dio. Svi ti sadržaji (arhitektonske cjeline) bili su povezani maštovitim sustavom portika i kriptoportika koji su u zoni uz more povezivali kompleks u jedinstvenu estetsku cjelinu. Ispred kompleksa protezala se je građena kamena obala, mjestimice rafinirano lučno zakrivljene forme, flankirana gatovima (štitili su unutrašnjost zaljeva), koji su vjerojatno s obje strane na krajevima imali tornjeve odakle su se pomoću strojeva prebacivali lanci. Od tih lučkih uređaja - *catenae*, lanci, verige koji su kontrolirali ulaz u luku ekskluzivne vile - vjerojatno potječe ime uvale (*Val Catena*) i navedenog kompleksa. Posve prilagođena blago valovitom terenu koji joj je odredio prostornu organizaciju i arhitektonsko oblikovanje, vila imade značajke vila urbana i maritimnih vila julijsko-klaudijskog i flavijevskog razdoblja.

Vila je locirana u najpovoljnijoj prirodnoj luci (prirodni *emporium* otoka) oko 3 km sjeverozapadno od antičkog grada *colonia Pola Pietas Julia*. Otočje Brijuni odlikuje se vrlo povoljnom klimom s ugodnim ljetima i blagim zimama koje su svojevrsni izuzetak na području sjevernog Jadrana, zimi izloženog hladnome utjecaju Alpa sa sjevera). Prema istraživanjima Mate Suića, najstariji naziv otočja je *Kiša* staromediteranskog porijekla koje u antici dobiva latinski epitet *Pullarie*. U kasnoj antici dobiva ime *Brevonum*, pa se tako spominje i u srednjovjekovnim dokumentima, od toga naziva potječe i današnji naziv Brioni ili Brijuni.¹

Pretpostavka je da se kompleks u uvali Verige razvio iz jednog manje raskošnog objekta sa značajkama *villae rusticae* (razdoblje kasne Republike), kojem je pripadao veliki vinski podrum, prostorije s prešom za grožđe i bazenom za bistrenje mošta, te velika cisterna ispod poda peristilnog dvorišta (građen na padinama brda Dubovac). Tijekom kasnijih razdoblja taj skromniji objekt dobio je dogradnju prema zapadu - novo peristilno dvorište i niz reprezentativnih prostorija uz njega - triklinij sa egzedrama, bazikalna dvorana egipatskog tipa (dvorana za audijencije), sklop kubikula s ku-

1. M. Suić: Cissa pullaria, *Arheološki radovi i rasprave*, 10/1987, str. 185-187.

Slika 1

paoničkim traktom i *solaria* (apartman za vlasnika) i dvije velike cisterne za pitku vodu na najvišoj terasi, te odvojeni gospodarski trakt sa značajkama julijevske-klaudijevskog razdoblja (27. g. p. n. e. do 41. g. n. e.). Antičke objekte s analognim razvojem nalazimo često na području srednje Italije, gdje se *villae rusticae* nadograđuju u raskošne rezidencijalne objekte koji nisu nikada izgubili svoju gospodarsku komponentu. U nekim razdobljima ta je komponenta bila potisnuta u drugi plan, ali nije nikada posve nestala. To je posve u skladu s poznatim rimskim smislom za racionalnost i pravilom da su jedini časnici prihodi od zemlje. (Villa San Roco kod Francolise, Villa dei Misterii u blizini Pompeja, Villa dei Papiri, pompejanska villa del Diomede). To je razdoblje cara Augusta i Tiberija i postoji velika vjerojatnost da je vila u Verigama Augustova vila, a Brijuni carsko dobro s posebnom upravom.² Otočje Brijuni, točnije Veliki i Mali Brijun u Antici zajedno, zaokruženi su posjed sa solanama, kamenolomima, maslinicima i vinogradima; k tome razvijeno je stočarstvo, te postoje mogućnosti za lov i ribolov, a i poradi svoje izdvojenosti i lake obrane najatraktivniji su posjed u Istri. Longitudinalni portici rezidencijalnog dijela kompleksa svojom građom i položajem najviše podsjećaju na one u Augustovoj vili (*villa Damecuta*) na Kapriju i Tiberijevoj vili (*Villa Jovis*) također na Kapriju, a po izboru najljepših vizura i na Polijevu vilu u Sorentu (Italija).

Treća faza izgradnje kompleksa je izgradnja hramova (tri *aedicula* posvećene Neptunu, Veneri i vjerojatno Jupiteru), velikog portika, biblioteke, palestre i raskošnih terma i povezivanje arhitektonski izdvojenih elemenata u zaokruženu cjelinu izgradnjom maštovitog sustava portika i kriptoportika u zoni uz more. Izgradnja velikog portika dužine 150 m i širine 10 metara sa zgradama na početku i kraju, kao i manjom zgradom u sredini koja je portik nadvisivala za jedan kat, datirana je nalazom brončanog novca cara Klaudija u mortu zida zgrade na kraju portika (natpis na novcu iz 41. g. n. e. - TI CLAUDIVS CAESAR AVG. P: M. TR: P. IMP. P. P., na stražnjoj strani prikazana je Palada (Atena) s kopljem i štitom u ruci).³ Polukružni portici, kompozicija raskošnih terma, i nalazi u frigidariju (kompozitni kapitel), kao i dekoracija edikule Neptunu, Jupiteru i Veneri (također kompozitni kapiteli i elementi dekoracije friza, timpanona, akrotera i kasetiranih stropova vrlo visokog stupnja umjetničke izrade) ukazuju na razdoblje od Nerona do Domicijana 54. do 96. god. n. e. pa i malo kasnije.

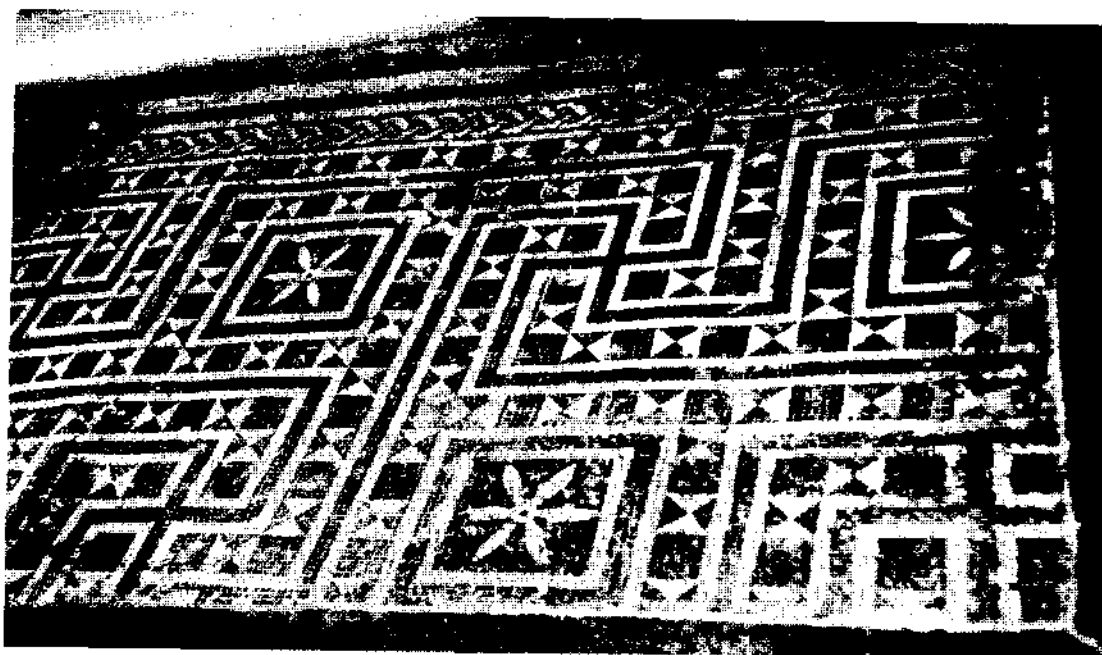
Kompleks izgrađen u svom punom sjaju koji je zauzima cijelu unutrašnjost za ljeva Verige pokazuje najviše sličnosti s maritimnim vilama antičke *Stabiae* (*Villa San Marco* na padinama *Monte Varano* kod *Castellmare di Stabia*, Polijeva vila u Sorentu), a najviše s iluzionističkim prikazima maritimnih vila i vila u pejzažu prikazane na zidnim slikama iz antičke Stabije ili one nađene u pompejanskim vilama (*Časa della Fontana Piccola* i *časa Marcus Lucretius Fronto* u Pompejima).

Degradacija raskošnog rezidencijalnog kompleksa nastupa prema nekim autorima (4) polovicom 2. st. n. e. nakon provale germanskih plemena Kvada i Markomana

2. M. Suić: *Antički grad na istočnoj obali Jadrana*, Zagreb, 1976, str. 1-4.
M. Suić: *Cissa pullaria, Arheološki radovi i rasprave*, 10/1987, str. 214-215.
V. Jurkić: *Prilog za sintezu povijesti Istre u rimsko doba*, 1986, str. 66-68.

3. A. Gnirs: *Antike Funde aus Pola und Umgebung*, 1904. *Jahresh. Čsterr. arch. Inst.*, str. 139-140.

4. Š. Mlakar: *Brioni*, Brioni, 1971, str. 143-14.
V. Jurkić: *Prilog za sintezu povijesti Istre u rimsko doba*, 1986, str. 67-68.

Slika 2

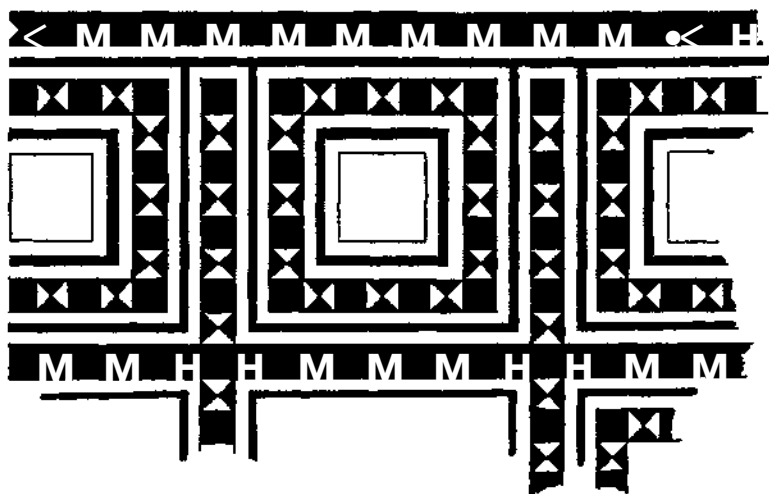
167. i 169. g. n. e. u vrijeme vladavine cara Marka Aurelija, no vjerojatnije je mišljenje M. Suića da raskošna vila gubi svoju ekskluzivnost početkom 3. st. n. e. (doba cara Dioklecijana), kada gospodarska komponenta kompleksa dobiva više na značaju. Nakon provala Istočnih Gota 400/401. g. n. e. kompleks je napušten, osim gospodarskog dijela uz korištenje termalnog kompleksa, ali u druge svrhe. Prema hidroarheološkim nalazima keramike, gospodarski dio kompleksa i luka u zaljevu Verige (lučka postrojenja uz teretni mol) u funkciji su do sutona kasne antike, tj. do dolaska Slavena i njihovog trajnog naseljavanja u Istri (kraj 6. st. i poč. 7. st. n. e.).⁵

Anton Gnirs spominje nalaze ranosrednjovjekovnog kršćanskog groblja uz apsidu velike dvorane na termama i zaključuje da je dvorana u ranom srednjem vijeku korištena kao kršćansko svetište uz vjerojatnu upotrebu bazena u frigidariju kao baptisterija.⁶ Korištenje pojedinih dijelova kompleksa i kasnije predstavlja adaptacija cisterni za stanovanje, te izgradnje velike keramičke peći na području rezidencijalnog dijela kompleksa. Obimna slojevitost kasnije izgradnje na kompleksu ne postoji, jer ekstrovertiranu vilu, objekt potpuno otvoren i uklopljen u prirodu, nije bilo moguće braniti u okruženju stalnih prijetnji s kopna i mora, tako da ona nije doživjela sudbinu mnogih antičkih vila koje su bile preuređene za nove uvjete života i obranu (Dioklecijanova palača, Mogorjelo).

Sustavna arheološka istraživanja antičke vile u uvali Verige započinju 1898. godine, premda manje opsežna istraživanja poduzimaju još Francuzi početkom 19. st. na

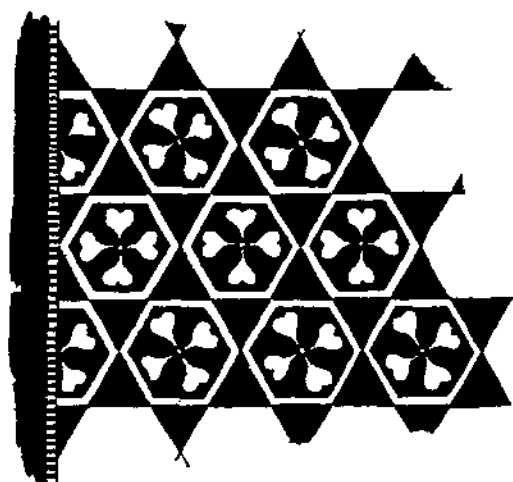
5. M. Orlić - M. Jurišić: Istraživanja antičke luke u uvali Verige na Brijunima, *Obavijesti*, Zagreb, 1987, str. 40-42.

6. A. Gnirs: Forschungen über Antiken Villenbau in Südtirol, *Jahreshefte der Österr. Archäol. Institutes*, 18/1930, *Bleiblatt*, str. 141-144.

Slika 3

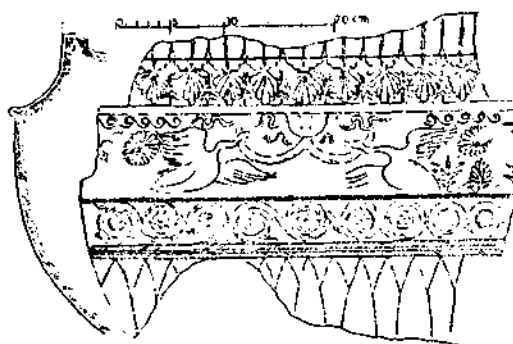
rezidencijalnom dijelu kompleksa (Maršal Marmont: *Prijedlog za kultiviranje otoka Veli Brion*, datiran 04. 10. 1807. godine). Prvi izvještaj o ostacima antičke arhitekture na Brijunskim otocima dao je Alberto Puschi 1898. godine («*Le Pullari*», *Atti e memorie della Societa Istriana di archeologia e storia patria* 15/1898). Godine 1900. A. Gnirs, austrijski profesor i konzervator za obalno područje, na poziv tadašnjeg vlasnika otočja Paula Kupehviesera dolazi na Brijune da istražuje i izvodi arheološka iskopavanja i konzervaciju ostataka antičke arhitekture, koja se prilikom izgradnje ceste uz obalu zaljeva Verige počela ukazivati iz naslaga građevinskog šuta, razbacanog materijala i makije. A. Gnirs započinje sustavna arheološka iskopavanja 1902. godine, koja traju do 1914. godine i u manjem opsegu do 1930. godine. Istraživanja rezultiraju otkrivanjem i sagledavanjem kompleksa antičke vile s lukom u cjelini, prvim planovima kompleksa i pojedinih cjelina - rezidencijalnog dijela, područja hramova, velikog portika, dijete i pale-

Slika 4

stre, terma i gospodarskog dijela, opisom pojedinih dijelova kompleksa i opisom i dokumentacijom arheoloških nalaza koji ukazuju na veliku raskoš i grandioznost kompleksa vile. Nađeni dekorativni elementi pokazuju vrlo visoki zanatski i umjetnički stupanj izrade - kameni radovi u dubokom i plitkom reljefu, kamena plastika, mramorne obloge podova, sokla i bazena u termama u bijelom, ružičastom i plavkastom mramoru, raskošni mozaični podovi crno-bijeli ili polikromni s geometrijskim i vegetabilnim motivima i amblemima, klesani stupovi i kapiteli visokog umjetničkog stupnja izrade, veličanstvene dekoracije arhitrava, friza i dijelovi akrotera, elementi kasetiranih stropova (edikula posvećenih Neptunu i Veneri) - sve to ukazuje na raskošnu opremljenost kompleksa. Najznačajnije nalaze čine svakako dijelovi kipa Afrodite Knidske nađeni na

Slika 5

području Venerinog svetišta, te ženski portreti u bijelom finozrnatom mramoru, polikromni mozaik koji predstavlja scenu iz teatra, te elementi dekoracije Neptunova hrama: kompozitni kapiteli sa stiliziranim tijelima riba umjesto jonskih voluta, fragment friza koji prikazuje Erosa jašeći na delfinu u lovu za Tritonom, dio arhitrava i friza iz fasade hrama sa isprepletenim tijelima riba, morskih konjića, morskog lava, delfina i Tritona. Rezidencijalni dio kompleksa opremljen velikim triklinijem sa egzedrama, svećanim salama, bazilikalnom salom za audijenciju (obloženu mramorom) i portikom uz more dužine oko 100 m i širine 6 m s lodama na krajevima i u sredini, i velikom celom vinarijom (oko 80 *dolia*), te prateći sadržaji: hramovi, biblioteka, *palaestra*, raskošne terme s frigidarijem, kaldarijem, tepidarijem i sudatijom i velikom salom sa apsidom uz more, te veliki portik uz more dužine 150 m i širine 10 m sa egzedrama i grandiozni terasasti vrtovi oko 1,5 ha - sve to potvrđuje pretpostavku da je kompleks građen za cara ili pripadnika najvišeg sloja rimske aristokracije. Sama veličina kompleksa oko 6 ha ukazuje na grandioznost vile koja se može mjeriti s raskošnim poznatim carskim palačama iz istoga razdoblja. Od 1930. godine do danas izvođena su arheološka iskopavanja manjeg opsega a provodili su ih talijanski arheolozi, Š. Mlakar i A. Vitasović.

Danas je kompleks arheološki lokalitet sa zidovima i stupovima sačuvanim do maks. 2 - 3 m visine i većinom ga je moguće samo tlocrtno definirati. Studija dijelova koji nedostaju rezultat je primjene antičkih pravila gradnje sintetiziranih u Vitruvijevoj knjizi *De Architectura libri decem*, komparacije pojedinih dijelova kompleksa s ranije navedenim primjerima antičkih vila, a najviše studiranjem antičkog zidnog slikarstva 4. pompejanskog stila s iluzionističkim prikazima vila u pejzažu i antičkih mozaika. Vila u uvali Verige na Velom Brijunu jedan je od dokaza da su zidne slike kampanijskih

antičkih vila, zidne slike iz maritimnih vila antičke *Stabiae*, kao i one nađene u Pompejima prikazi stvarne arhitekture u pejzažu, a ne bljesak fantazije antičkih slikara. Prikaz maritimne vile s lukom u trikliniju kuće Marka Lukrecija Frontona u Pompejima pokazuju stanje vrlo stično vili u Verigama, ali poradi oštećenosti zidne slike detaljna studija nije moguća. Ipak izuzetna sačuvanost antičke vile u uvali Verige jedan je od najdragocjenijih primjera za proučavanje antičkih maritimnih vila iz 1. st. n. e. i carskih rezidencija.

LITERATURA

- M. E. Blake - *Ancient Roman Construction in Italy from the Prehistoric Period to Augustus*, Washington, 1947.
- M. E. Blake - *Roman Construction in Italy from Tiberius through the Flavians*, Washington, 1959.
- A. Boetius - J. B. Ward-Perkins - *Etruscan and Roman Architecture*, Suffolk, 1970.
- L. Crema — *Storia dell'architettura romana*, Torino, 1959.
- L. Curtius - *Die Wandmalerei Pompejis*, Leipzig, 1927.
- Joh. Czejzek — Marmor-Arten in Oesterreich, *Jahrbuch der k. u. k. geologischen Reichsanstalt*, II. - Wien, 1851.
- J. H. D'Arms - *Roman on the Bay of Naples*, Cambridge, 1970.
- A. De Ville - *Descriptio portus et urbis Polae*, Venetiis, 1633.
- L. D'Orsi - *Gli Scavi Archeologici di Stabia*, Milano, 1962.
- O. Elia - *Pitture di Stabia*, Napulj, 1957.
- J. Faustinus — *Del situ dell'Istria*, 1530.
- C. Gatti - *Le Ville marittime italiane e africane*, 1957.
- Anton Gnirs
1901. — Romische Wasserversorgungsanlagen im südlichen Istrien, u: *Jahresbericht der k. u. k. Marine - Unterrealschule in Pola 1900-1901*. Pola, 1901., str. 1-29.
1902. - Aus Siidistriem, *Jahresh. Österr. arch. Inst.*, 5/1902., *Beiblatt*; str. 159-166.
- Bauliche Ueberreste aus der römischen Ansiedlung von Val Catena auf Brioni Grande. *Mitt. Zentr. Komm.*, N. F. 28/1902, str. 44-48.
1903. - Alterthümer in Pola und Umgebung, *Jahresh. Österr. arch. Inst.*, 6/1903., str. 97-100.
1904. - Antike Funde aus Pola und Umgebung. *Jahresh. Österr. arch. Inst.*, II 1904. *Biblatt*, str. 131-146.
1905. - Relazione sopra recenti scoperte e scavi nel circondario di Pola. *Atti mem. Soc. istr. arch. patr.*, 22/1905., str. 255-263.
- Vorläufiger Bericht über Grabungen auf Brioni Grande. *Mitt. Zentr. Komm.*, III. F., 4/1905., Nr. 9-10, str. 242.
1906. - Forschungen im südlichen Istrien. *Jahresh. Österr. arch. Inst.*, 9/1906, *Beiblatt*, str. 25-48.
1907. - Forschungen in Istrien, *Jahresh. Österr. arch. Inst.*, 10/1907, *Beiblatt*, str. 43-58.

1908. - Forschungen im südlichen Istrien. *Jahresh. Österr. arch. Inst.*, 11/1908, *Beiblatt*, str. 167-186.
- Insel Brioni Grande: von Ihren Bauten aus der Zeit der römischen Hochkultur, *Temporary Bristol Illustrated*, Wien 1908.
1909. - *Eine Skizze für kulturhistorische Entwicklung Brionis*. (Brioniführer, 1909.)
1911. - Baudenkmale aus der Zeit der oströmischen Herrschaft auf der Insel Brioni Grande, *Jahrbuch für Altertumskunde*, V. Wien 1911.
- Frühe christliche Kultanlage im südlichen Istrien, *Jahrbuch der Zentralkommission*, Wien, 1911.
1912. - Grabungen im südlichen Istrien. *Jahresh. Österr. arch. Inst.*, 15/1912. *Bleiblatt*
1914. - Forschungen in Pola und in der Polesana, *Jahresh. Österr. arch. Inst.*, 17/1914, *Beiblatt*, str. 161-184.
1915. - Forschungen über antiken Villenbau in Südistrien. *Jahresh. Österr. arch. Inst.*, 18/1915, *Beiblatt*
1924. - Beispiele der antiken Wasserversorgung aus dem istrischen Karstlande. U: *Bulićev zbornik* (= *Strena Buliciana*), Zagreb - Split, 1924, str. 129-150.
1925. - *Istria Praeromana*, Karlsbad 1925.
- 1930 - Paralipomena aus Istrien und Aquileia. *Jahresh. Österr. arch. Inst.*, 16/1930., *Beiblatt*, str. 177-190.
- * O antičkim spomenicima na osnovu podataka autorovog dnevnika iz 1899-1919. god.
1935. - Notiziario archeologico (1935-1936). *Atti mem. Soc. istr. arch. st. part.*, vol 47/1935.
- V. Jurkić-Girardi - Građevinski kontinuitet rimskih gospodarskih vila u zapadnoj Istri od antike do bizantskog doba, *Histria historica*, IV, sv. 2., 1981. Pula.
- V. Jurkić - Prilog za sintezu povijesti Istre u rimsko doba, Znanstveni skup Pula, 1982, *Izdanje Hrvatskog arheološkog društva* 1986.
- P. Kandler - *Notizie storiche di Pola*, Parenzo 1876.
- J. Lucius Trogiranin - *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, Amsterdam 1668. Prijevod B. Kuntić Makvić, Zagreb, 1986.
- A. Maiuri - *La villa dei Misteri*, Roma 1947.
- A. Maiuri - *Roman Paintings*, Genf, 1953.
- A. Maiuri - *Upalazzo di Tiberio detto »Villa Jovis« a Capri*, Roma 1958.
- G. Mansuelli - *Le ville nel mondo romano*, Milano 1958.
- J. Marasović - T. Marasović - S. McNally - J. Wilkes *Dioklecijanova palača*, I, Split, 1972.
- B. Marušić - Novi spomenici ranosrednjovjekovne skulpture u Istri i na kvarnerskim otocima, *Bulletin JAZU*, 1956., Zagreb
- B. Marušić — Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre. *Jadranski zbornik*, Pula-Rijeka, IX, str. 338, 1957.
- B. Marušić - Kasnoantička i bizantska Pula, *Kulturno-povijesni spomenici Istre*, VI, Pula, 1967.

- B. Marušić - Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V st., *Arheološki vestnik*, XXIX, Ljubljana 1978, str. 566.
- B. Matušić - Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 1986.
- A. Mau - *Pompeii, Its Life and Art*, New York, 1899.
- A. G. McKay - *Houses, Villas and Palaces in the Roman World*, Hudson, 1975.
- Š. Mlakar - Muzejsko-konzervatorski radovi na otočju Brioni. *Muzeji*, 1956-57. 11-12.
- Š. Mlakar - Arhipelag Brioni. *Istarski mozaik*, 1964. 4-5 (1965. posebni ot. »Otokar Keršovani«, Pula)
- Š. Mlakar - *Brioni*, Uprava Brionskih otoka, 1971.
- Š. Mlakar - *Likovna enciklopedija*, Zagreb, sv. I, str. 500-501.
- Š. Mlakar - Ruralna ladanjska i fortifikacijska arhitektura na otoku V. Brion, *Materijali*, 2, Pula, 1979.
- Š. Mlakar - *Bizantski kastrum na otoku V. Brion*. (autorizirani rukopis)
- A. Mohorovičić - Novootkriveni nalazi antičkih terma, oratorija i starokršćanske bazilike u gradu Krku, *Rad*, 359. 1971. god.
- L. U. Mumford - *Grad u historiji*, Zagreb 1988.
- Pula tri tisuće godina grada*, Istarska naklada, Pula, 1984.
- A. Puschi - Le Pullari. *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, 15/1898., 14, str. 540-549.
- F. Radišić - Brioni. *Turistička monografija*, 8, Zagreb, Privredni vjesnik, 1985.
- Reise nach Dalmatien Seiner Majestdt des Königs Friedrich August von Sachsen im Mai 1838. Aus dem Tagebuche des Consuls Joh. Vilh. Sartorio, des Reisebegleiters des Königs*: in 8. - Triest, Wiis, 1838.
- A. Sapieha - *Podroże w krajach slowianskiem; (1803/4)* Warszawa, 1983.
- K. Schefold - *Die Wande Pompejis*, Berlin, 1957.
- Strčić, Suić, Fisković - *Elaborat o zaštiti i prezentaciji kulturne i povijesne baštine Brijunskog otočja*. (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1980).
- M. Suić - Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, *Ljetopis* 64, 1957.
- M. Suić - *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1976.
- M. Suić - Cissa Pullaria - Baphium Cissense - Episcopus Cessensies, *Arheološki radovi i rasprave*, 10/1987. god.
- E. B. Thomas - *Romische Villen in Pannonien* Budapest, 1964.
- R. Vighi - *Villa Adriana*, Roma 1959.
- A. Vitasović - *Rimske vile na Brionima i srodni ruralni objekti na kopnenom dijelu Istre*, 1980. (rukopis).
- Marcus Vitruvius Pollio - *De Architectura libri decem* Prijevod: M. Lopac, Sarajevo 1951.
- D. Vrsalović - *Neki primjeri gradnje antičkih lučkih objekata u podmorju istočnog Jadrana*.
- J. B. Ward-Perkins - Nero's Golden House, *Antiquity*, 1956.
- J. J. Wilkes - The Millitary Archievrment of Augustus in Europe, with Special Reference to Iljvricum. *University of Birmingham Historical Journal* (1965), 1-27.

SLIKE U TEKSTU
FIGURES IN TEXT

Slika 1.

Figure 1.

Antički kompleks u uvali Verige: 1. - rezidencijalni dio; 2. - vrtovi; 3. - područje hramova; 4. - veliki portik; 5. - biblioteka; 6. *palaestra*; 7. - terme; 8. - bazeni za ribe - *vivarium*; 9. - gospodarski dio; 10. - rezervoari za vodu i nimfeum; 11. - luka.

Roman complex in the Verige Bay: 1. - residential area; 2. - gardens; 3. - temple precinct; 4. - the large portico; 5. - library; 6. - *palaestra*; 7. - baths; 8. - fish ponds; 9. farmbuildings; 10. - water reservoirs and *nymphaeum*; 11. - harbour

Slika 2.

Figure 2.

Crno-bijeli mozaik iz velikog triklinija (rezidencijalni dio) - danas u crkvi sv. Germana u Brijunima. Black-and-white mosaic from the large triclinium (the residential area), now in St. German's church at Brijuni.

Slika 3.

Figure 3.

Crno-bijeli mozaik iz prostorije 49 (rezidencijalni dio). Black-and-white mosaic from the room No. 49 (the residential area).

Slika 4.

Figure 4.

Crno-bijeli mozaik s umetnutim polikromnim rozetama (prikazi voća i cvijeća) - prostorija 52. Black-and-white mosaic with interpolated polychromatic rosettes depicting fruits and flowers from the room No. 52.

Slika 5.

Figure 5.

Nalaz dijela kipa Afrodite Knidske (hidrija) na području sjevernog hrama u uvali Verige. The find of a part of a statue of Aphrodite of Knidos (*hydria*) from the northern temple area in the Verige Bay.

NACRTI

PLANS

I. - tlocrt rezidencijalnog dijela vile; ground-plan of the residential area of the villa

II. - idealna rekonstrukcija rezidencijalnog dijela vile, the ideal reconstruction of the residential area of the villa (V. Begović Dvoržak)

III. - rimska vila, hramovi; Roman villa, temples

IV. - rimska vila, peristilna loggia; Roman villa, the peristyle loggia

V. - terme; the baths

SUMMARY
ROMAN VILLA IN VERIGA BAY, BRIJUNI ISLANDS

In 1985, after a break of several years, conservation work began again at one of the most important Roman sites of the north-eastern Adriatic - the Roman villa in Verige Bay (Val Catena) on the island of Veli Brijun (Brion). It is organized by the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the Ministry of Education and Culture, Republic of Croatia together with the Brijuni (Brioni) National Park. Systematic underwater archeological work began in 1985 around the villa and in the harbour, since part of the site is today below sea-level. In 1987 work was begun on a detailed plan of the land area, documentation integrated, and research continued on archival material of the 19c and 20c in the archaeological museums in Vienna and Zagreb. On the basis of new research it became possible to define an approximation of the entire complex and establish the stages of the rise and decline of this grandiose and luxurious villa.

The seaside villa in Verige Bay is a typical example of an extroverted, panoramic maritime villa with a whole range of long colonnades open to the sea and a peristyle courtyard around which buildings are grouped. A semicircular colonnade follows the shoreline which had a stonebuilt waterfront. All these combined together to form a group of buildings of exceptional beauty lying at the bottom of Verige Bay on the largest island of the Brijuni archipelago and encompassing three varied kinds of landscape: a naturally sheltered bay, slopes of a small hill and gentle surrounding meadows.

Adapted to the configuration of the land these buildings harmonize beautifully with their surroundings. The quality of the architecture and its relationship to the natural ambience are obviously a result both of the architect's respect for natural beauty and a still present Hellenistic building tradition. It is one of a type of villa known as »extroverted« like those described by Cicero (*Ad Familiares*), ideally harmonized with its surroundings, with airy porticos beside the sea or facing the fresh green of gardens, hills or meadows so characteristic of the *Pax Romana* period. Structures are grouped freely and informally »according to the position of trees, cliffs and the sea« (Axel Boethius) to form a complex in total harmony with its setting. The buildings served different functions - residential, religious (temples of Neptune, Jupiter and Venus), library palaestra, baths and farm buildings all interconnected by colonnades and pergolas to create a balanced whole occupying the inner part of Veriga Bay. The stone built waterfront offered protection at various points and was flanked by two large breakwaters to form a safe and well protected harbour. The structures are basically functional but there are many little corners which break up what might have been monotonous and which, according to Pliny, offered sheltered places for rest and relaxation.

Architecturally the whole complex is of fine simplicity and both it and its surroundings are witnesses to the high aesthetic level reached by the builders of antiquity who knew and understood the importance of natural beauty, and of the how to adapt their constructions to it. The buildings were based on the principles of M. Vitruvius in his *De architectura libri decem*.

Excavation and archeological work carried out since 1990 has revealed what exceptionally grand and luxurious buildings these were. The decorative elements are on a very high artistic level and craftsmanship. Stone carving in low and high relief, sta-

tues, marble floors, skirting and swimming pools in the baths in white, pink and blue marble, rich mosaic floors in black and white or multicoloured with geometric and vegetable motifs, carved columns and capitals showing an advanced level of workmanship, coffered ceilings, architraves, friezes and acroteria all reach a high level of art and workmanship. Most important are the fragments of a statue of Aphrodite of Knidos found near the Temple of Venus, and portraits of women in white fine-grained marble, decorative elements from the Temple of Neptune (a composite capital with a spirally twisted fish instead of Ionic volutes and with a trident, a fragment of frieze which shows Eros riding on a dolphin with Triton, part of an architrave and frieze from the temple facade with intertwined fish, sea horses, a sealion, dolphins and Triton).

The residential buildings have three large *triclinia* with *exedrae*, ceremonial halls and a sea-colonnade about 100 metres long and 6 metres wide with loggias at the ends and in the middle a large *cella vinaria* with about 80 *dolia*. There are also the usual ancillary buildings, temples, *palaestra*, luxurious baths, library, a long colonnade beside the sea about 150 metres long and 10 metres wide with *exedrae*, and terraced gardens. All this suggests that it was built for the emperor or some member of his family or one of the leading Roman aristocratic families. Its size alone confirms this. It covers about 6 hectares on a grand scale which may be compared with famous imperial palaces such as Villa Damecuta (Augustus's villa) on Capri, Villa Iovis (Tiberius's villa) on Capri, (1c), Grotte di Catullo, Sirmione (Lago di Garda 2c), and later villas such as Hadrian's in Tivoli, Diocletian's Palače in Split, Piazza Armerina on Sicily and some others.

In style and in comparison with other famous Roman villas of the period of *Colonia Pola Pietas Julia* on the nearby mainland the buildings may be dated 1c A. D., more precisely from the late Republic to the end of the Flavian dynasty. It has all the elements of a luxury suburban, maritime villa of the Julian-Claudian period and includes some elements of the Flavian period.

The complex as a whole developed from a much more modest original building, a *villa rustica* the outlines of which can be excellently traced from the rain drainage-system. The original residential buildings were enlarged during the later republican and early imperial period by new and richer additions and increased agricultural land (27 - 41 A. D.). The library, *palaestra* and baths, the temple area and sea colonnades were built sometime between the end of the reign of Claudius and the Flavian period. It was during this time that the finest harmony was achieved between buildings and natural surroundings (41 - 96 A. D. or a little later). During the third century A. D. many of the characteristics of a luxury villa were lost. Agriculturally, however, it continued to function until the twilight of the classical age. In a time of continual invasions from the sea luxury villas did not offer sufficient security or defence. There were some late classical and medieval adaptations but they were minimal (the baths were used as place of Christian worship and a baptistry and the cisterns were adapted for residential purposes). Since there was so little later building the complex has largely come down to us in its original form.

It is a unique example of a maritime villa and harbour and as such is of great importance for the study of classical architecture. Both as a whole and in details it shows great similarities with Roman villas of the first century in Italy (Villa San Roco

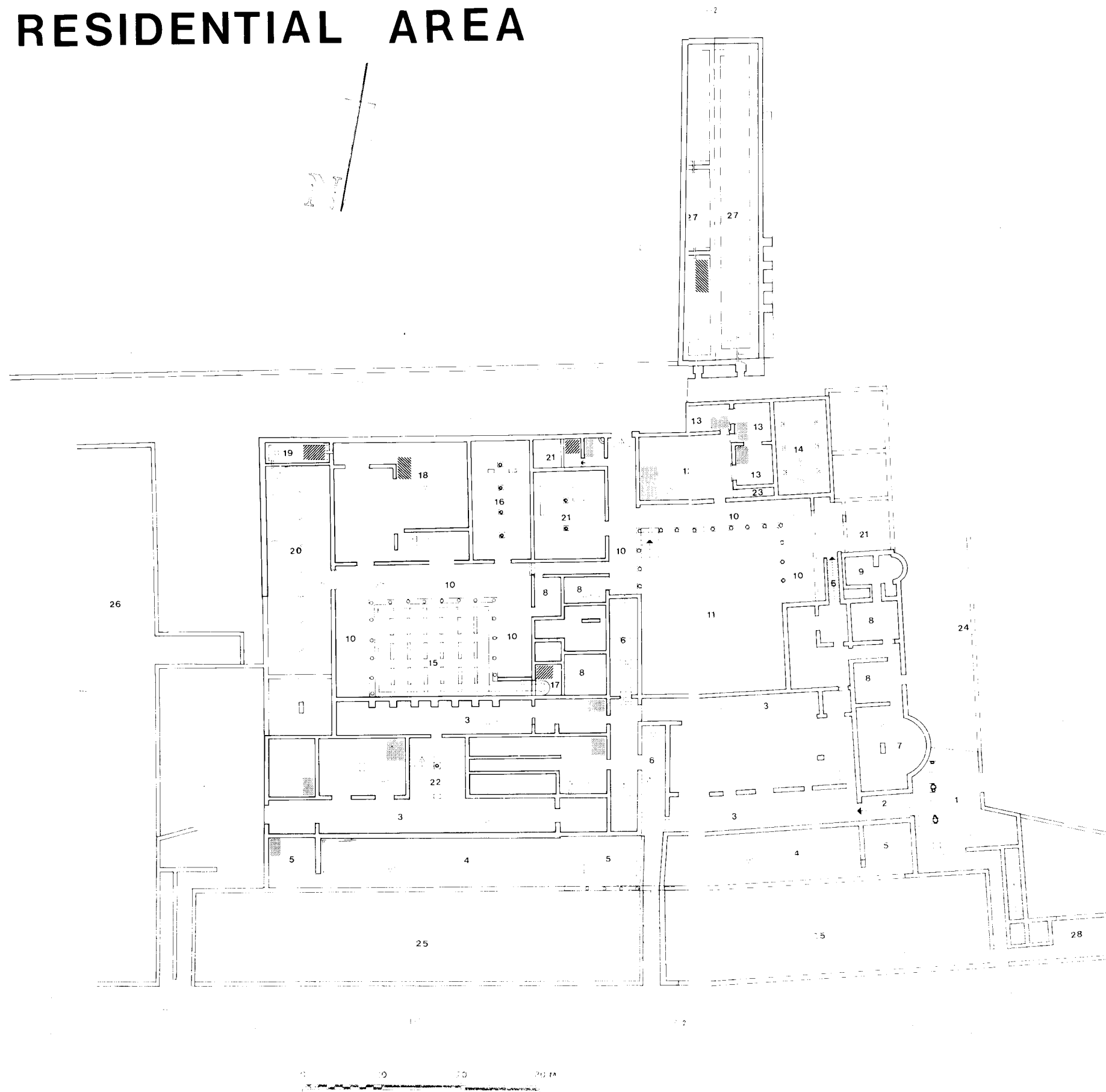
- Francolise, Villa dei Misteri, Horatius' Sabine farm in Vicenza, Villa San Marco, Pollius' villa in Sorrento and imperial villas on Capri - Villa Damecuta and Villa Jovis, the Flavian *Domus Augustana* in Rome), also with baths in southern France (Saint Rémy, Vaison la Romaine-*Vasio*, Saint Bertrand de Cominges) and in Portugal (Conimbriga) - dated to the second half of the first century A. D. and with temples in north Africa (in Timgad, *Lambaesis*, the nymphaeum in Zaghuan).

Today the walls and columns are preserved to a maximum of 2 - 3 metres above ground-level and most can only be defined according to the ground-plan. Reconstruction of what the missing parts were like is possible because the classical construction rules of Vitruvius's *De architectura libri decem* were followed and more especially by comparison with classical wall-paintings in the IV Pompeian style with illusionist representations of villas surrounded by landscapes, and with Roman mosaics. The Veriga Bay villa on Veli Brijun is one of the proofs that the wall paintings of villas built in the country and similar paintings from *Stabiae* and in Pompei were representations of villas that really existed and not figments of an artist's imagination. The painting of a maritime villa in the *triclinium* of the house of Marcus Lucretius Fronto in Pompei is very similar to the Veriga villa but so damaged that it is not possible to study details. The excellent state of preservation of the villa in Veriga Bay makes it one of the most precious examples for the study of Roman maritime villas and imperial residences of the first century A. D.

Primljeno 2. IX. 1990.
Prihvaćeno 20. IX. 1990.

RESIDENTIAL AREA

LEGENDA

- 1 ULAZNO DVORIŠTE
- 2 ULAZ
- 3 HORIZONTALNA KOMUNIKACIJA
- 4 SJEVERNI PORTIK
- 5 LOGGIA
- 6 VERTIKALNA KOMUNIKACIJA
- 7 SOLARIA
- 8 SPAVAĆA SOBA
- 9 KUPAONA
- 10 PORTICUS TRIPLEX
- 11 KYSTUS
- 12 TRICLINIUM
- 13 EXEDRA
- 14 BAZILIKALNA DVORANA
- 15 CISTERNA ISPOD DVORIŠTA
- 16 KORINTSKA SALA
- 17 DVORIŠTE SA BUNAROM
- 18 PREŠA ZA GROZDE
- 19 LACUS
- 20 CELLA VINARIA
- 21 KUHINJA
- 22 HALLA
- 23 LATRINA
- 24 OGRADNI ZID
- 25 AMBILATIO
- 26 VRTOVI
- 27 PISCINA
- 28 SPOJNI HODNIK PREMA HRAMOVIMA
- 29 RIVA
- MOZAIK
- OPLOČENJE MRAMORNIM PLOČAMA
- KAMENO OPLOČENJE
- OPUS SPICATUM

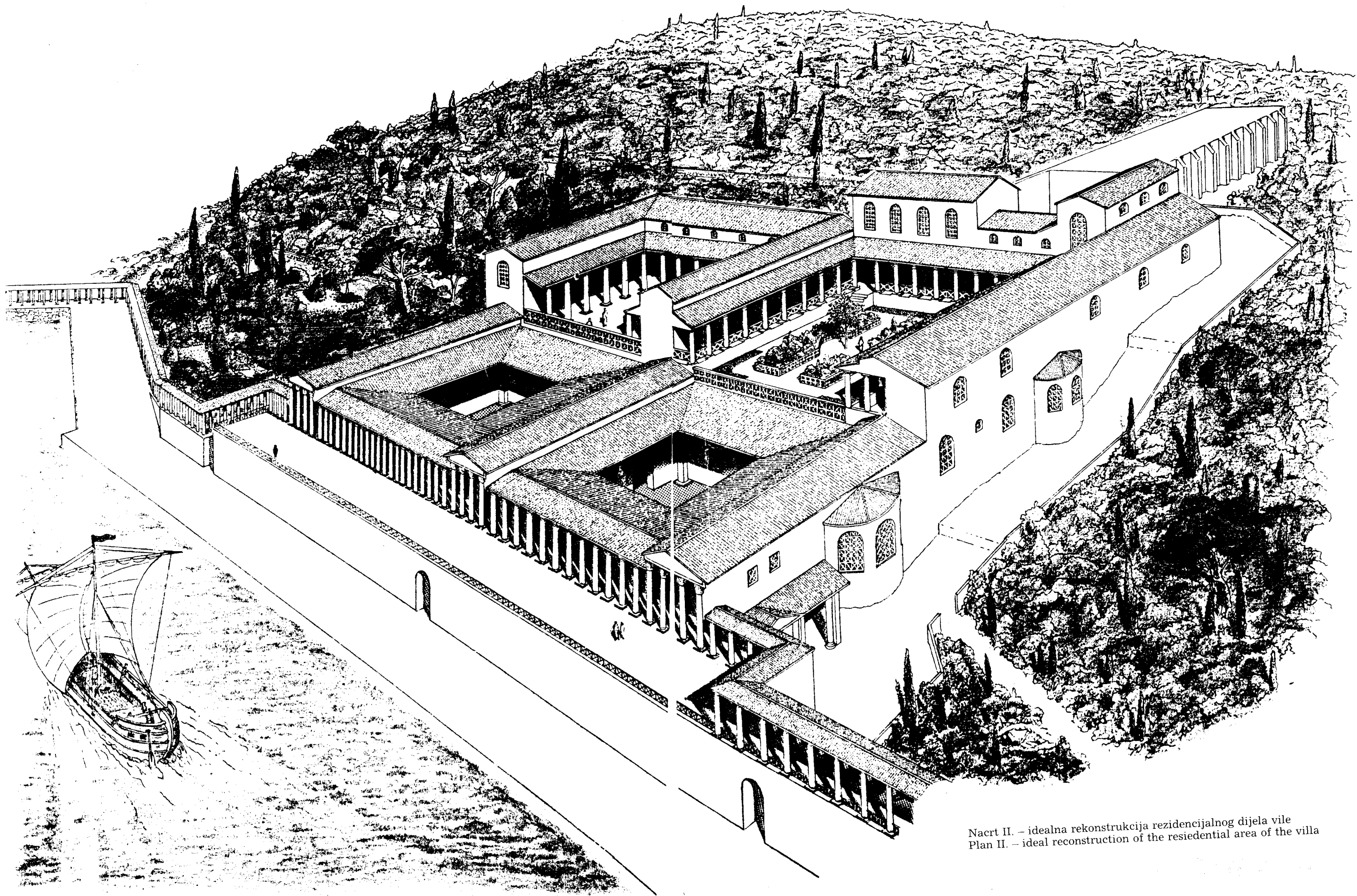
ARHEOLOGIJA

VELI BRION
UVALA VERIGE

ARHEOLOGIJA

Arheološki Institut
Zemaljski muzej
BEOGRAD

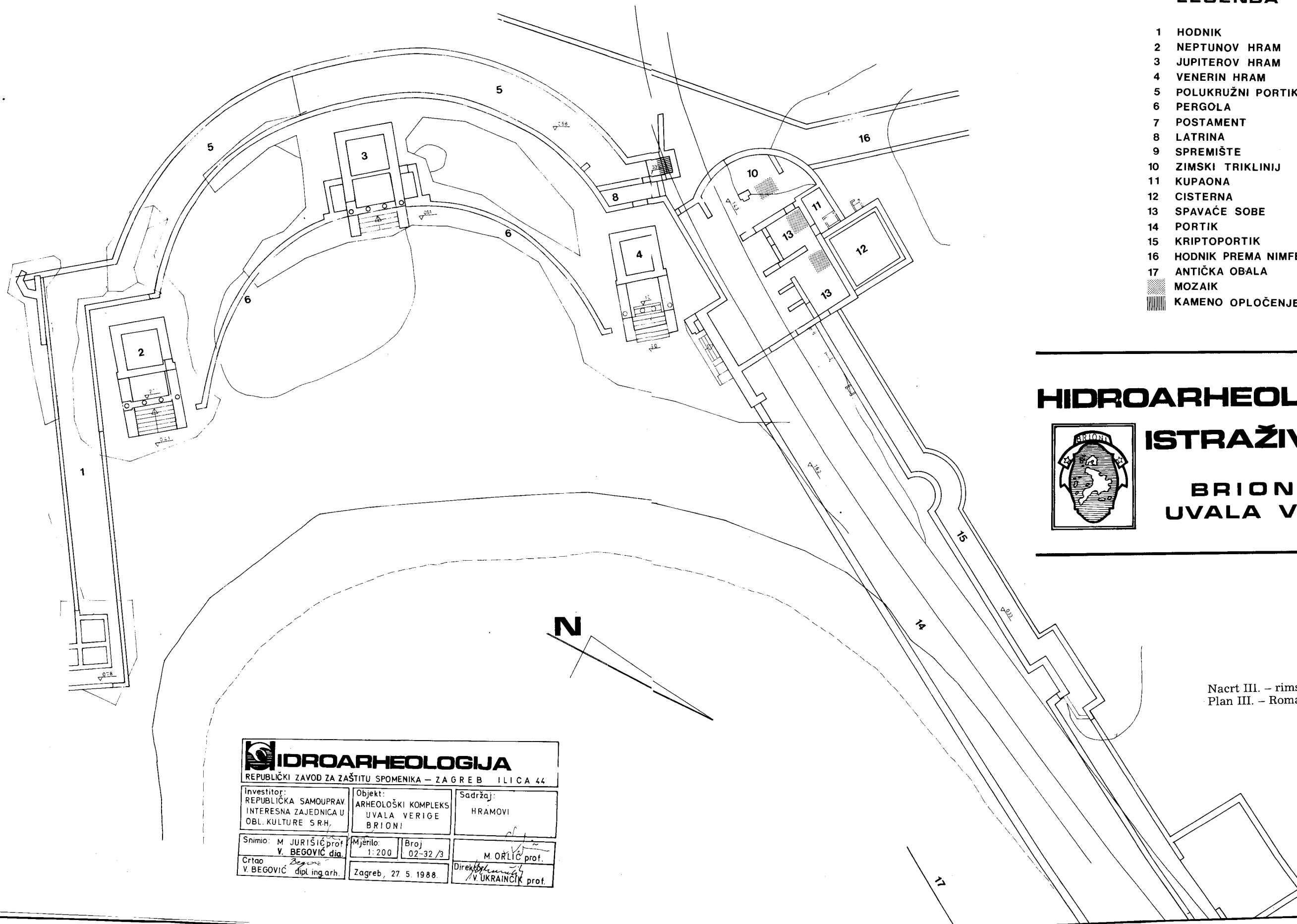

Nacrt II. – idealna rekonstrukcija rezidencijalnog dijela vile
Plan II. – ideal reconstruction of the residential area of the villa

RIMSKA VILA - HRAMOV I TEMPLES

LEGENDA

- 1 HODNIK
- 2 NEPTUNOV HRAM
- 3 JUPITEROV HRAM
- 4 VENERIN HRAM
- 5 POLUKRUŽNI PORTIK I KRIPTOPORTIK
- 6 PERGOLA
- 7 POSTAMENT
- 8 LATRINA
- 9 SPREMIŠTE
- 10 ZIMSKI TRIKLINIJ
- 11 KUPAONA
- 12 CISTERNA
- 13 SPAVAĆE SOBE
- 14 PORTIK
- 15 KRIPTOPORTIK
- 16 HODNIK PREMA NIMFEU NA GRADINI
- 17 ANTIČKA OBALA
- MOZAIK
- KAMENO OPLOČENJE

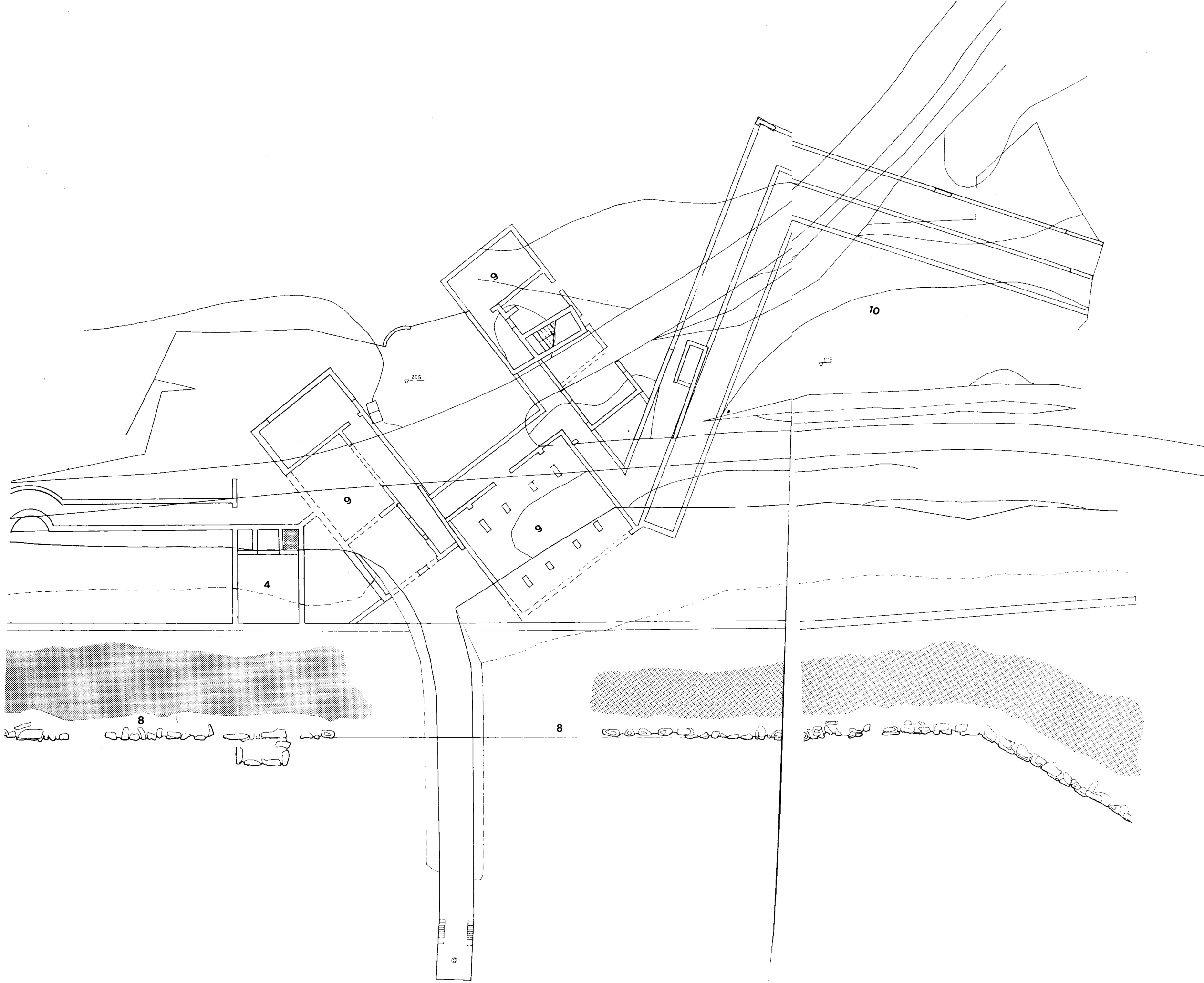
HIDROARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

BRIONI UVALA VERIGE

Nacrt III. – rimska vila, hramovi
Plan III. – Roman villa, the temples

 HIDROARHEOLOG IJA REPUBLIČKI ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA – ZAGREB I L I C A 44			
Investitor: REPUBLIČKA SAMOUPRAV INTERESNA ZAJEDNICA U OBL. KULTURE SRH	Objekt: ARHEOLOŠKI KOMPLEKS UVALA VERIGE BRIONI	Sadržaj: HRAMOV I	
Snimo: M. JUR I Š I Č prof. V. BEGOVIĆ dia.	Mjerilo: 1:200	Broj: 02-32/3	M. ORLIĆ prof.
Crtao: V. BEGOVIĆ dipl. ing. arh.	Zagreb, 27. 5. 1988.	Direktor: V. UKRAINIĆ prof.	

LEGENDA

- 1 ZIMSKI TRIKLINIJ
- 2 KUPAONA
- 3 CISTERNA
- 4 SPAVAĆE SOBE
- 5 PORTIK
- 6 KRIPTOPORTIK
- 7 HODNIK PREMA NIMFEU NA GRADINI
- 8 ANTIČKA OBALA
- 9 DIAETA - DNEVNE PROSTORIJE, BIBLIOTEKA
- 10 IGRALIŠTE - PALAESTRA
- MOZAIK

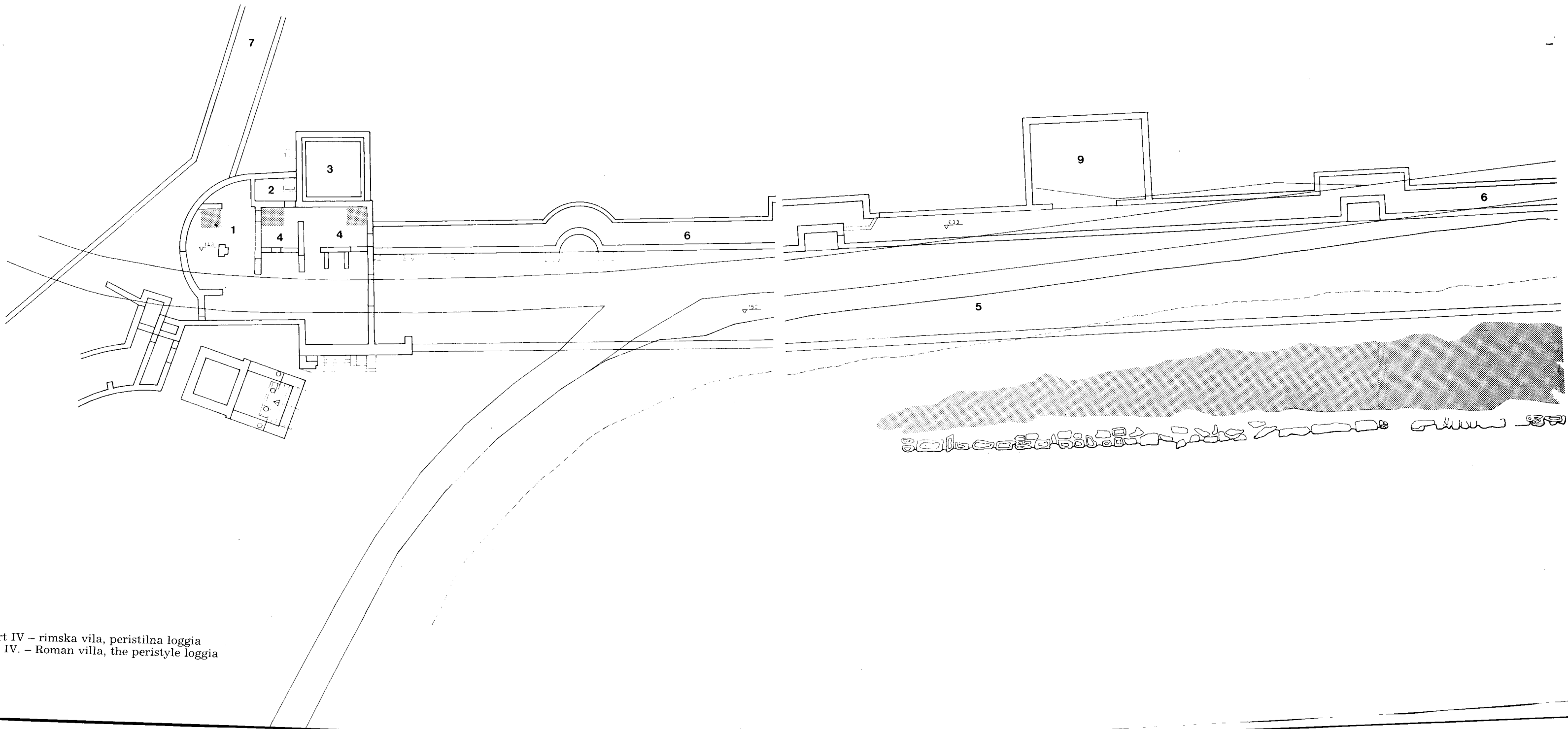
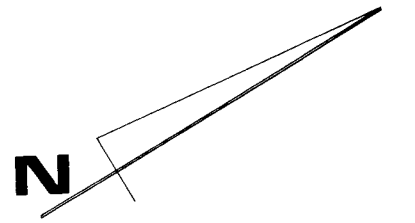
**HIDROARHEOLOŠKA
ISTRAŽIVANJA**

**BRIONI
UVALA VERIGE**

HIDROARHEOLOGIJA			
REPUBLIČKI ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA - ZAGREB Ilica 44			
Investitor: REPUBLIČKA SAMOUPRAV INTERESNA ZAJEDNICA U OBL KULTURE SRH	Objekt: ARHEOLOŠKI KOMPLEKS UVALA VERIGE BRIONI	Sadržaj: PERISTILNA LOGGIA	
Snimio: M. JURIŠIĆ prof. V. BEGOVIĆ dia.	Mjerilo: 1:200	Broj: 02-32/4	M. ORLIĆ prof. Direktor V. UKRAJINČIK pr.
	Crtao: V. BEGOVIĆ dipl. ing. arh.	Zagreb 27. 5. 1988	

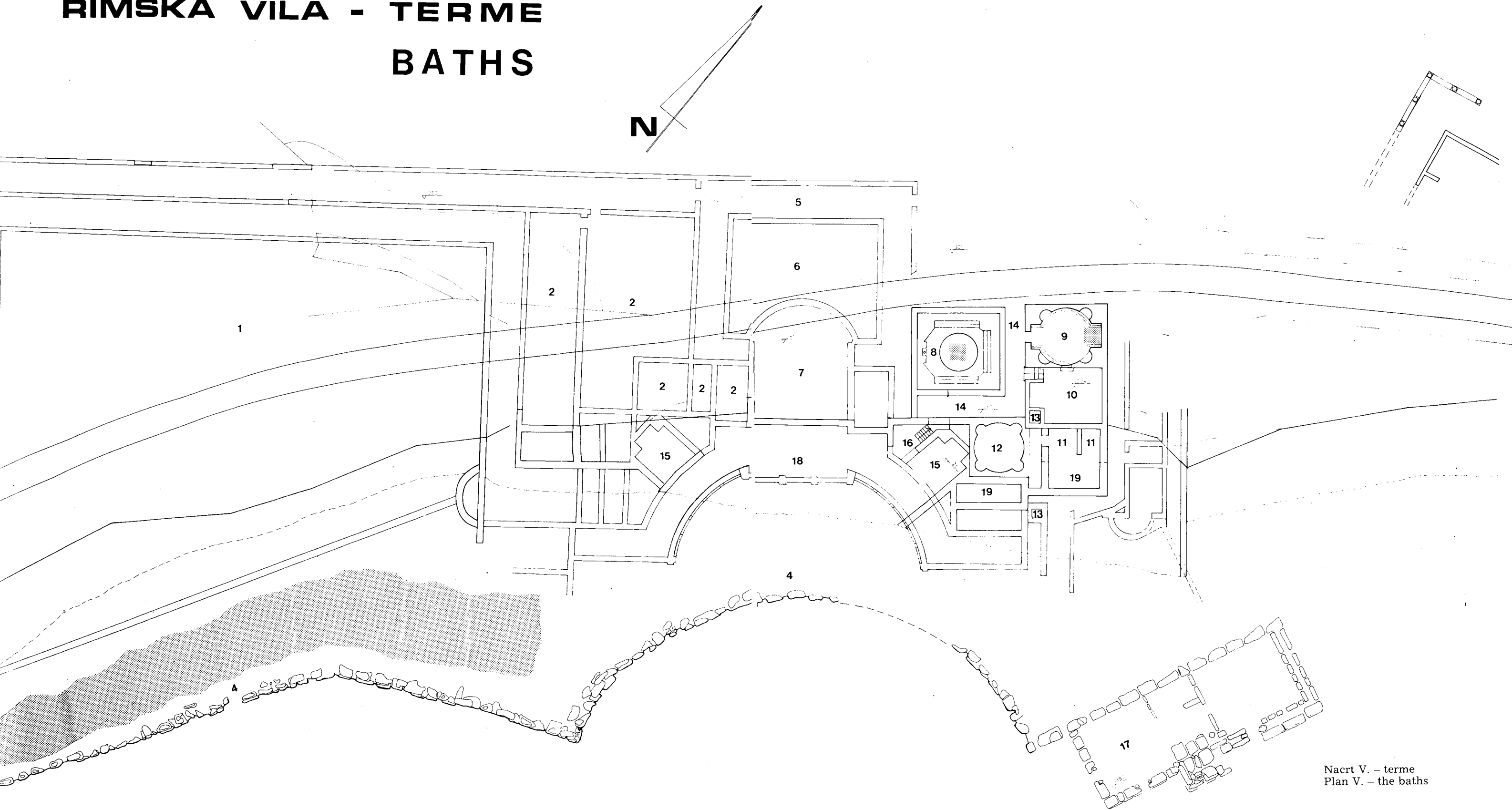
RIMSKA VILA - PERISTILNA LOGGIA

Nacrt IV - rimska vila, peristilna loggia
Plan IV. - Roman villa, the peristyle loggia

RIMSKA VILA - TERME BATHS

N

Nact V. - terme
Plan V. - the baths

NENAD CAMBI

*Filozofski fakultet u Zadru
Obala Maršala Tita 2
58000Zadar*

NADGROBNE STELE S PORTRETIMA PODRIJETLOM S OTOKA ŠOLTE I DRVENIKA

UDK 904:726.82 (497.13) »02«
Izvorni znanstveni rad

Tema ovog rada dvije su stele iz Arheološkog muzeja u Splitu koje potječu s otoka Šolte, odnosno susjednog Drvenika.

Prva stela je iz Grohota; pronađena je prilikom radova u Župnoj crkvi 1914. godine. Forma stele odstupa od arhitektonskih uzora koji su uobičajeni za stele u ranije carsko doba. S. Rinaldi Tufi je stelu smatrao nedatibilnom. Međutim, frizura kojoj kosa s razdjeljkom na sredini glave pada postrance i pokriva uši karakteristična je za drugu polovicu 2. st. (drugi tip portreta carice Krispine). Stela je mogla biti s početka 3. st. poradi eventualne provincijalne retardacije. Zanimljivo je ime pokojnice (Cataplia). Ono je složeno od Cat i Apl. Aplus je ilirsko muško ime, dok je Aplia njegova ženska varijanta. Apl ili Opi izgleda da znači snaga, dok Cat označava, po svojoj prilici, borbu.

Druga stela pronađena je na Drveniku 1890. godine. Ima gotovo identičnu formu kao i šoltanska stela. U donjem dijelu stele natpisno je polje sa slovima URE, što vjerojatno valja popuniti IIRENAE ili EIRENAE. To je grčki ženski cognomen, ali to ne znači da je žena Grkinja. U gornjem dijelu stele je clipeus s bustom žene koji flankiraju delfini. I tu je stelu S. Rinaldi Tufi smatrao nedatibilnom. Međutim, frizura žene s razdjeljkom na sredini glave i kosom, koja u blagim valovima pada postrance iza ušiju te se iza vrata vraća natrag da bi bila uhvaćena na sredini tjemena, bila je popularna polovicom 3. st. i kasnije. Prema ukočenosti lijevog oka koje se očuvalo, vjerojatno je stela iz ranotetrarhijskog doba.

Zanimljivo je da su te dvije stele sa susjednih otoka Šolte i Drvenika vrlo slične. Da li je riječ o istoj kamenarskoj radionici koja je trajala barem 50, a možda čak i 100 godina, teško je reći, ali to ipak nije isključeno.

Otok Šolta veoma je bogat raznovrsnim arheološkim spomenicima, ali ipak znatno oskudijevakvalitetnijomantičkomplastikom. Postojinekolikovrlozanimljivihnadgrobnih spomenika, ali su svi, nažalost, dobro oštećeni. Neke stele su očito vrlo rane, jer pokazuju izrazite arhitektonske značajke.¹ Ipak stela s portretima iz ranog carstva, koje se inače drugdje javljaju u razmjerno velikom broju, zasad nema.

1. F. Bulić, Solentia (Šolta, Šolta). Trovamenti antichi ed iscrizioni inedite, *Vjesnik za arh. i hist.*

; *dalm.*, 43, 1920, str. 113, br. 4733 A; str. 113, br. 4734 A; te osobito str. 114, br. 4735 A.

Među nadgrobnim spomenicima s otoka Šolte posebice istaknuto mjesto ima fragmentirana stela dječaka Marka Oktavija Rufa, koji je poginuo od uboda vola ili bika (u natpisu se spominju goveda) dok im je davao hranu.² Činjenica što se javlja lijepi natpis u stihu nedvojbeno govori o kulturi romaniziranog domorodačkog življa na otoku koji je osjećao potrebu ne samo za luksuznim nadgrobnim spomenikom nego i elegantnim stihom.³ Vrlo je vjerojatno, s obzirom na realnu situaciju o kojoj stih govori da je sastav koncipiran i izveden po svoj prilici u Saloni, a zatim prevezen na mjesto gdje je dječak bio sahranjen. Svaki novi primjerak nadgrobnog spomenika koji odskače od jednostavnih i prosječnih komada vrlo je dragocjen kao svjedočanstvo kulture na otoku.

Ipak među antičkim nadgrobnim spomenicima pronađenim na otoku Šolti posebno mjesto zauzima fragment nadgrobnne stele otkrivene prigodom radova u Župnoj crkvi u Grohotama na otoku Šolti već 1914. godine.⁴ Tom je prigodom pronađeno mnogo drugih nadgrobnih spomenika i natpisa⁵ te utvrđeno postojanje starokršćanske crkve koja je istraživana u više navrata.⁶ Nema sumnje da je na tome mjestu postojalo vrlo veliko antičko grobište iz ranijeg perioda, a vjerojatno se pokapanje nastavilo i kasnije pa je poradi toga nastala i kršćanska crkva koja je objedinjavala obične i grobišne funkcije. Stela o kojoj je ovdje riječ čuva se u Arheološkome muzeju u Splitu (inv. br. 4727 A). Iako ona nije vrhunske kvalitete, jer bitno zaostaje za luksuznim primjercima iz Salone i drugih većih naselja na Jadranu, ona je ipak vrlo važna kao svjedočanstvo dobre kamenarske produkcije na otoku. Riječ je o fragmentu izrađenom od domaćeg vapnenca, koji je dobio sivkastosmeđu patinu, s rupicama (uglavnom organskog podrijetla). Stela je sljedećih dimenzija: vis. 0,56 m; šir. 0,66 m; deblj. 0,15 m. Donji je dio spomenika odlomljen, dok je gornji razmjerno dobro očuvan, osim što mu je okrnjen gornji lijevi kut. Spomenik je nesumnjivo bio sekundarno upotrijebljen, što jasno pokazuje rupa na obodu s desne strane koja je po svoj prilici služila za uglavljivanje spojnog klina, a taj je znatno širok, ali tanak. Vrlo lako je moguće da je stela bila upotrijebljena kao ploča u podu ili negdje drugdje unutar već spomenute starokršćanske bazilike, a kasnije preuzeta i ugrađena u današnju koja se nalazi tik do prethodne, mnogo starije.

Stela je koncipirana kao četvrtasta ploča kojoj je površina podijeljena na dva

2. D. Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica*, Split, 1987, str. 84, br. 20; str. 248, si. XX. Tu usp. i ostalu literaturu o tom spomeniku i natpisu.

3. D. Rendić-Miočević, o. c. str. 85 donosi prijevod stihova. Autor misli da je možda riječ o oslobođeničkoj obitelji, tj. bivšim robovima salonitanske obitelji (Octavii) koja je imala posjede na otoku. O domorodačkom podrijetlu svjedoči ilirsko ime pokojnikovog oca (Pullus). Očito je da je bilo dosta

Oktavija na otoku, o čemu svjedoči i lijepa stela Gaja Oktavija Pudesa koja je bez sumnje još iz ranog 1. st. Usp. F. Bulić, o. c. str. 113, br. 4733 A.

4. F. Bulić, o. c. str. 110, br. 4727 A.

5. Tu je najvjerojatnije bilo antičko groblje. To misli i F. Bulić, o. c. str. 108. Usp. brojne nadgrobnne natpise i stele na str. 109. i d, br. 4726-4737.

6. F. Oreb, Starokršćanska bazilika u Grohotama na otoku Šolti, *Peristil* 24, 1983, str. 5 i d.

Slika 1.

osnovna dijela: donji koji ima profilaciju, sastavljenu od dva žlijeba i odgovarajućih ispupčenja te posve ravnog i glatkog obruba. Takvi su elementi karakteristični za profilaciju natpisnih ili pak ukrasnih polja na raznim vrstama antičkih spomenika. U natpisnom polju uklesan je sljedeći natpis:

D(is) M(anibus)
 CATAPLIAE VXORI
 CONLIBERTAE FIDE
 LISSIMAE CONSER
 VATRICI OPTIM/AE
 ET AMANT/ISSIMAE

Slova sačuvanih riječi visoka su približno 5 cm. Natpis nije u cjelini očuvan. Oštećenja se javljaju u pretposljednem i posljednjem retku, ali njihova restitucija nije problematična. Sa strane natpisnog polja i profilacije ravni je i vrlo široki obrub. U

gornjem pak dijelu stele središnje mjesto zauzima polukružno polje koje siječe obrub iznad natpisnog polja, tako da punom krugu nedostaje dio odsječka. Rub zaokruženog polja uokviren je jednostavnom trakom, a unutrašnja površina lagano je zakrivljena i u njoj je izrađena bista žene. Ona je prikazana pravo u odnosu na promatrača. Lice joj je široko, nos i usta su joj oštećeni. Uz korijen nosa urezane su joj bore. Oči su krupne i rastvorene. Oba su kapka shematski naznačena i posve jednaka. Čelo joj je trokutasto, jer ga djelimice pokriva kosa. Na čelu su također naznačene bore. Vrat je čunjast. Žena je odjevena u neku vrstu ogrtača koji se preklapa na grudima. Taj ogrtač nema baš veze s uobičajenim ženskim gornjim dijelom odjeće (*palla*). Na haljini se uočavaju nabori izrađeni u plitkoj plastici. Vrlo je vjerojatno da je to seljačka haljina kakvu su nosile žene ne samo pri radu nego i u kući. Ona se bitno razlikuje od gradske odjeće i očito je svojstvena nižim društvenim slojevima. S desne strane kružnogpolja iz jedne četvrtine kruga izlaze listovi palmete te jedna vitica sa cvjetovima i listovima. S lijeve strane prikazana je vitica, po svoj prilici vinove loze. U lijevom kutu morao je biti još jedan element dekoracije, ali poradi oštećenja nije jasno o čemu je riječ.

Forma stele iz Grohota odstupa od arhitektonskih tipova (nastalih prema uzoru na arhitekturu nadgrobnih hramova - naiskosa) kakvi su bili uobičajeni u ranije carsko doba u većini rimskih provincija⁷, a osobito u Dalmaciji.⁸ Dapače izgled stele i kompozicija elemenata pokazuje posve drukčije podrijetlo. Očito je da na spomeniku ne postoje uopće arhitektonski formativni elementi (zabat, stupovi, edikula i dr.), nego je on komponiran od jednostavnog natpisnog polja, dok dekoracija u prostoru sa strana kao da imitira akroterije, a oni su tu ubačeni bez svog normalnog arhitektonskog smisla. Njihova je funkcija isključivo ukrasna i uzeta je iz generalnog repertoara dekorativne plastike. Ako bismo analizirali sastavne dijelove stele, dobili bismo heterogene elemente po svom podrijetlu, koji su, međutim, spojeni prema funkcionalnom principu: natpisno polje poviše kojega je polje s likom pokojnika. Zakrivljena površina nepotpunog kruga je nesumnjivo potekla od štita (*clipeus*) koji je vrlo omiljena pozadina za portret u antičkoj umjetnosti,⁹ a posebice u nadgrobnoj plastici.¹⁰ O tome ima izravnih vijesti i u izvorima,¹¹ što jasno potvrđuje navedenu konstataciju. Namjena štita je u tome da dade reprezentativni okvir heroiziranom pokojniku. Slično koncipirane stele po načinu izrade sastavnih dijelova susreću se primjerice u sjevernoj Italiji, kao što su one Here-

7. G. A. Mansuelli, Les monuments commémoratifs romains de la Vallée du Po, *Monuments Piot*, 53, 1963, str. 50 i d. Genezu arhitektonske stele od tipa mauzoleja — naiskosa pokazuje karakteristični primjerak stele Volumnija iz Padove. Usp. Id. o. c. str. 53 i d, si. 19-21. Za Germaniju i paralele s Italijom usp. H. Gabelmann, Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein, *Bonner Jahrbücher*, 172, 1972, str. 65. i d, osobito str. 73. i d, tab. 1 i dalje, te Typentafel si. 42. O tome u posljednje doba H. Pflug, *Römische Portratstelen in Oberitalien, Untersuchungen zur Chronologie Typologie und Ikonographie*, Mainz 1989, str. 39. i d.

8. Usp. S. Rinaldi Tufi, Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato, "Saggio di una tipologia strutturale, *Atti*

della Accademia Nazionale dei Lincei, Anno CCCLXVIII - 1971, *Memorie. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, ser. VIII - vol. XVI, fasc. 3. str. 115, i d.

9. O *imago clipeata* usp. R. Bianchi Bandinelli, *L'arte romana nel centro del potere*, Roma, 1976, str. 87. Autor drži da je običaj prikazivanja portreta na pozadini štita podrijetlom grčki i da predstavlja prvi korak apoteozi pokojnika. O tome usp. također R. Winkes, *Clipeata Imago, Studien zu einer römischen Bildnisform*, Bonn 1969, str. 10. i d, te *Enciclopedia dell'Arte Antica ed Orientale*, II, Roma, 1960, str. 718. i d, s. v. *Clipeata Imago* (G. Becatti).

10. R. Winkes, o. c. str. 81. (na stelama).

11. Plinije, *Nat. hist.* 35, 4, 14.

nije Favencije iz Ravenne¹² ili pak Lucija Čelija iz Akvileje.¹³ I u njih se, naime, polukružno polje izdiže iznad natpisnog polja; samo ono izgleda kao da svoje podrijetlo ne duguje obliku štita nego predstavlja izravni kontinuitet okvira natpisnog polja. Na steli iz Grohota okvir klipeusa nastavlja se u istom potezu s letvicom izvan profila natpisnog polja, a taj normalno nastavlja svoje protezanje i ispod mjesta gdje reže element u kojem stoji bista pokojnika. Očito je da je *clipeus* izvorno zamišljen kao dio nadgrobnog spomenika. Sam vrh stele iz Grohota završava rubom štita, što se jasno zapaža na desnoj strani (na lijevoj je stela neznatno oštećena kao i sam vrh klipeusa). G. A. Mansuelli polukružno polje stele iznad natpisnog polja Favencije naziva zakrivljenim zabatom (*frontone curvilineo rientrante*),¹⁴ ali mi se čini da taj element ima vrlo malo veze s normalnim arhitektonskim zabarom. *Clipeus* i odgovarajuća *imago clipeata* je doista rijetkost u Dalmaciji. Takvi se elementi nadgrobnog spomenika javljaju na steli Gaja Laberija iz Garduna (danas uzidana u kuću Romana Perkovića iz Sinja),¹⁵ zatim na jednom vrlo loše sačuvanom primjerku stele također iz Garduna¹⁶ i jednom fragmentu gornjeg dijela stele iz Salona.¹⁷ Međutim, ta stela sa Šolte je koncepcijom rasporeda prostora i izborom formativnih elemenata znatno različita od spomenutih dalmatinskih primjeraka. Najbliži su joj primjerci jedan fragment iz Drvenika (o kojemu će kasnije biti opširno riječi) te stela Vivija Privationa iz Salone.¹⁸ Na temelju iznesenoga nesumnjivo je da je stelu iz Grohota izradio neki majstor koji je poznao već razrađene oblike spomenika i razmjerno solidno vladao klesarskim zanatom. Tome u prilog svjedoči kvaliteta profilacije, izrada - iako malo lošija od uobičajene - dekorativnih elemenata te vrlo zanimljivi portret, naivne koncepcije, što pokazuju široko rastvorene oči i jednostavne linije detalja lica. Prema tome, stela iskazuje stanovitu razinu kvalitete što bi mogao biti znak da ju je radio majstor koji je bio educiran u nekoj kamenoklesarskoj radionici (vjerojatno u Saloni), a koji je zatim pokušao osnovati svoju vlastitu produkciju na Šolti i susjednim otocima. Međutim, o tome malo kasnije.

Šoltanska stela pripadala je Kataplji koja joj spomenik podiže suprug, čije se ime nije sačuvalo. Ono se nesumnjivo moralo nalaziti na dnu natpisa kao što je i inače uobičajeno. Pokojnica je bila oslobođena zajedno sa svojim suprugom (*conliberta*), što znači da su oboje bili robovskog podrijetla i po svoj prilici pripadali istom gospodarstvu koji ih je zajednički oslobodio. Vrlo je vjerojatno da je bračni par bio u braku (robovskom) još kod gospodara, očito na Šolti. Za Kataplju se u natpisu navodi da je najvjernija spasiteljica, najbolja i najljubljenija, ali se ne nazire što. To su tipične i, usprkos visokoparnim izrazima, konvencionalne fraze koje se javljaju na mnogim nadgrobnim

12. G. A. Mansuelli, *Le stele romane del territorio ravennate e del Basso Po*, Ravenna, 1967, str. 167, br. 93, tab. 39, si. 106.

13. G. Sena Chiesa, Tipologia e stile delle stele funerarie aquileiesi. *Aquileia Nostra*, 24-25, 1953-54, str. 75. U gornjem dijelu stele nije portret nego vrlo rafinirani prikaz Dionisa.

14. G. A. Mansuelli, *Le stele*, str. 167.

15. J. Medini, Spomenici a Atisovim likom na području Sinjske krajine. Znanstveni skup Cetinska krajina od prahistorije do dolaska Turaka,

Sinj, 1980; *Izdanja Hrv. arh. društva* 8, Split, 1984, str. 110, si. 3, 4.

16. S. Rinaldi Tufi, o. c. str. 111, br. 39, tab. 11, 4.

17. S. Rinaldi Tufi, o. c. str. 101, br. 16, tab. 6, 1.

18. S. Rinaldi Tufi, o. c. str. 104, br. 22, tab. 7, 3.

natpisima. U tim natpisima malokad se susreće malo više mašte i izvornih osjećaja, a to isto - svjedoci smo i danas - i u nadgrobnoj epigrafici, a osobito u osmrtnicama. Na početku natpisa uobičajena je posveta podzemnim božanstvima (*Dii Manes*), zapravo dušama pokojnika kojima se na spomen-dane prinose žrtve i darovi, a što je do danas ostalo u nekim zabitijim sredinama kao rezidum još iz poganskih vremena.¹⁹

Od svih podataka koji se donose u natpisu najzanimljiviji je, bez sumnje, ime same pokojnice (*Catapia*). Ime složeno od elemenata *Cat* i *Apl*. Oba su ta elementa sigurno ilirskog podrijetla.²⁰ *Aplus* je poznato ime koje je više puta potvrđeno u repertoaru ilirskih imena,²¹ a *Aplia* je nedvojbeno ženska varijanta istog imena. Čini se da je *Apl*, odnosno *Opi* na ilirskom značilo snaga, snažan,²² a *Kat* je po svoj prilici značilo borba.²³ Prema tome, to je ime evidentno moralo imati značenje snažan-a u borbi (Borben-a ili slično uz pojačanje snažan-a).

Sve to pokazuje da je pokojnica bila ilirskog podrijetla, da je bila romanizirana, da je u socijalnom pogledu bila najprije ropkinja, da je zajedno sa suprugom bila oslobođena, a da je — sudeći barem prema nadgrobnom spomeniku — imala stanoviti imetak, najvjerojatnije nešto malo zemlje na otoku Šolti. Zanimljivo je i to da ona ne spominje u natpisu familijarno ime bivšeg gospodara (*nomen gentile*) kao što je to inače uobičajeno prilikom oslobađanja,²⁴ nego samo svoje ranije jedino ime kojim se distinguirala u društvu, a koje je, kako je to već rečeno, ilirskog podrijetla.²⁵

Jedno od najzanimljivijih pitanja u vezi s ovim spomenikom je kako ga valja datirati. S. Rinaldi Tufi, pišući o stelama iz Arheološkog muzeja u Splitu, nije datirao taj spomenik. On stelu uvršćuje u širu grupu onih koje, navodno, nemaju elemenata za dataciju.²⁶ Razlog takvom mišljenju nije jasan. Mišljenja sam, naprotiv, da se stela može prilično precizno vremenski opredijeliti. Neke prilično pouzdane elemente za uvrštavanje u kronološki slijed pruža i natpis, a još više dekoracija i frizura portreta. Latinski tekst počinje formulom DM koja nije uobičajena u rimskim provincijama u ranije car-

19. Usp. *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, II, 2, Leipzig 1894-97 (ed. W. H. Roscher), stup. 2316 i d.

20. Usp. D. Rendić-Miočević, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, Split 1948, str. 24; A. Mayer, *Die Sprache der Illyrer*, Wien, 1957, str. 81; G. Alföldi, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg, 1969, str. 173. Ovaj posljednji autor navodi da su te osnove također i keltske. O ovom slučaju s keltskim jezikom, dakako, nemaju nikakve veze.

21. A. Mayer, o. c. str. 9.

22. A. Mayer, l. c.

23. A. Mayer, o. c. II, str. 59, s. v. Kat.

24. I. Calabi Limentani, *Epigrafia Latina* (III ed.), Milano, 1974, str. 161. Kao primjer uzimanja imena gospodara možemo navesti jednu stelu iz Salone (CIL III 2030), na kojoj i gospodar i oslobođenici imaju *nomen gentile Fuficius*. O toj steli usp. S. Rinaldi Tufi, o. c. str. 92, br. 1, tab.

25. I. Calabi Limentani, o. c. str. 161 i 173; D. Rendić-Miočević, Ilirska onomastika, str. 25, smatra da se u Dalmaciji često zadržavaju ranija imena kao izraz održavanja starih forma rodovskog uređenja, što je osobito često u žena.

26. S. Rinaldi Tufi, o. c. str. 103. i d. Spomenutu skupinu stela autor naziva »stele difficilmente classificabili«.

sko doba.²⁷ Ona se u Dalmaciji izuzetno malokad javlja prije početka 2. st.²⁸ Učestalija pojava spomenute formule zapaža se tek od početka 2. st. pa nadalje. Prema tome, stela nikako ne može pripadati vremenu prije početka 2. st. S druge strane za to doba govori i opširna formulacija teksta. Natpis vrvi epitetima i atributima koji se nižu u jednoj dugoj rečenici, što je također karakteristično za kasnije vrijeme.²⁹ Formulaciju ranijih natpisa odlikuje lapidarni stil s više kratkih rečenica.³⁰ Valja, međutim, istaknuti da je tekst korektno pisan, bez pravopisnih i gramatičkih grešaka. Iako su slova dobrano nepravilna i daleko od ranije kapitale i iako se klesar nije služio pomoćnim linijama za ravno uklesavanje slova,³¹ i nije ostavljao razmak među riječima, ipak tekst jasno pokazuje da je majstor bio dovoljno pismen, da dobro vlada jezikom i klesarskim zanatom, što bi opet značilo da se spomenik ne smije datirati osobito kasno.³² Na taj način dobivamo određene vremenske okvire unutar kojih treba datirati stele Kataplije. Međutim, kao što je već navedeno, prilično sigurne elemente za datiranje stele pruža frizura pokojnice. Kosa je, naime, razdijeljena na sredini tjemena i bačena postrance s neznatno naznačenim valovima sve do ušiju koje u cijelosti pokriva. Otduda se vlasi vode prema straga, gdje su, bez sumnje, morale biti uhvaćene u punđu ili čvor, jer se ne vidi da straga pada na vrat ili još niže, što bi posve sigurno bilo naznačeno.³³ Na temelju toga smije se zaključiti da je frizura slijedila tip češljanja koji su prihvatile, primjerice, neke princeze u kasnijem 2. st., što oprimjeruje portret jedne od sestara Lucija Vera (161-169),³⁴ samo je ova više valovita, ili pak Crispina supruga cara Komoda (180-190).³⁵ Frizura je osobito slična toj posljednjoj i u potpunosti ravnim vlasima, karakterističnim za njen drugi tip portreta za koji se može sa sigurnošću utvrditi kad je nastao u doba vladanja toga cara.³⁶ Dvije spomenute frizure u biti su gotovo posve jed-

27. J. J. Hatt, *ha tombe gallo-romaine*, Pariš, 1952, str. 18. Autor drži da se formula DM javlja od flavijejskog doba pa dalje a da se njena učestalost povećava od 2. st. On misli da isto ono što vrijedi za Galiju vrijedi i za Dalmaciju. Isto mišljenje o vremenu spomenute pojave usp. H. Thylander, *Etude sur l'épigraphie latine*, Lund, 1952, str. 50 (od posttrajanskog doba pa do 4. st.). Slično i A. Degrassi, *Scritti vari di antichità*; I. Trieste 1962, str. 659. A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien, 1923, str. 10 drži da se u Panoniji navedena formula malokad javlja prije 2. st.

28. I u Dalmaciji je formula DM izuzetna rijetkost prije početka 2. st. Čini se da se najranije javlja na grupi salonitanskih nadgrobnih ara s početka 2. st. O tome usp. N. Cambi-Z.-Rapanić, *Ara Lucija Granija Proclina*, *Vjesn. za arh. i hist. Dalm.* 72-73, 1979, str. 104.

29. A. Schober, o. c. str. 11; H. Thylander, o. c. str. 51; I. Calabi Limentani, o. c. str. 153 i 175.

30. A. Schober, l. c.; I. Calabi Limentani, l. c.

31. Očito je da na tom natpisu nije bio proveden uobičajeni postupak sređivanja natpisnog polja, nego je tekst odmah uklesivan. Usprkos tome, postignut je dobar estetski učinak. O uklesivanju teksta na natpisima usp. G. C. Susini, *The Roman Stonecutter. An Introduction to Latin Epigraphy*,

Oxford, 1973, str. 30 i d.

32. U natpisu nema karakterističnih jezičkih nepravilnosti i vulgarnog latiniteta kakvi se primjerice javljaju u starokršćansko doba. H. Thylander, o. c. str. 52, smatra da ti momenti teško mogu poslužiti kao kriteriji za datiranje, dok, naprotiv, A. Schober, o. c. str. 12, ipak dopušta takvu mogućnost.

33. O tome tipu frizure usp. M. Wegner, *Datierung römischer Haartrachten*, *Archäologischer Anzeiger*, 1938, stup. 314. i d, si. 2 i 4, četvrti, odnosno treći red odozgo, druga slika slijeva.

34. K. Fittschen-P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*, Bd. III, Mainz, 1983, str. 27, br. 27, tab. 37.

35. Riječ je o drugom tipu portreta Krispine koji se datira između 180 i 190 godine (nije moguće preciznije odrediti vrijeme nastanka arhetipa). Usp. K. Fittschen, *Die Bildnistypen der Faustina Minor und die Fecunditas Augustae*, Göttingen, 1982, str. 86, br. 1-6, tab. 53-56.

36. K. Fittschen, o. c. str. 86.

nake; razlikuju se samo u načinu formiranja punđe koja se, dakako, na šoltanskoj steli ne vidi, kao i po manje ili više valovitoj kosi. Ipak na osnovu rubne linije kose na čelu i licu čini se da je ta frizura bliža onoj Krispininoj negoli frizurama drugih. Čak je, reklo bi se, sa čisto psihološke strane logičnije da jedna takva provincijalka slijedi uzorak koji je nudila frizura tadašnje, nego bivše carice (Lucilla), čiji novci se, doduše, javljaju sve do 180. godine³⁷ ili nekih mnogo manje poznatih osoba iz carske okoline. Sve spomenute frizure su približno iz istog doba, a u osnovi predstavljaju razvijeniji model koji je već upotrebljavala majka Lucille, Faustina Mlađa (umrla 176. godine), ali je ta posljednja imala vidljiv donji dio uske s resom, što nije bilo u prvospomenutih.³⁸ Kosu s razdjeljkom na sredini tjemena imaju i portreti sa samog kraja 2. st. ili pak iz ranog 3. st. koji spadaju u rano doba dinastije Severa.³⁹ Posve je jasno, međutim, da tipovi frizura carica severske dinastije nisu mogli biti uzorak za portret na našoj steli jednostavno stoga, što se kosa kod Didije Klare,⁴⁰ Julije Domne,⁴¹ Julije Meze,⁴² Julije Soemias⁴³ itd. spušta mnogo dublje do vrata, a zatim savija i tek onda skuplja u čvor na zatljku. To bi se na šoltanskoj steli vidjelo na vratu, pa takve tipove ipak valja isključiti. Osim toga, na navedenim ženskim carskim portretima kosa je najčešće znatno valovita, pa prema tome svi ti tipovi ne dolaze u obzir kao uzori za šoltanski ženski portret na steli.

Na temelju svega iznesenoga najbliže su tipu frizure Kataplje one iz perioda između 180. i 190. godine, pa nju po svoj prilici valja datirati u posljednja dva desetljeća 2. st. Pritom treba imati na umu da je stela mogla biti i malo mlađa, jer je Kataplja, koja je očito prikazana kao starija žena, mogla konzervativno zadržati frizuru iz mladosti, iako je njena moda već davno bila prošla. Tada bi došlo u obzir kao vrijeme za dataciju naše stele još i rano 3. st. (možda ipak samo prvo desetljeće). Prethodna razmišljanja pouzdano pokazuju da se stela može prilično sigurno vremenski opredijeliti, jer se slaže veći broj različitih oslonaca koji nisu isključivo indicije nego i čvrsto uporište, a moda je svakako neobično pouzdana, iako može malo zakasniti.

37. H. D. Schultz, Zur Chronologie des Lucilla Porträts auf Münzen, »Römisches Porträts, Wege zur Erforschung eines gesellschaftlichen Phänomens«, Wissenschaftliche Konferenz 12-15 Mai 1981, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt Universität zu Berlin*, 2/3, 1982, str. 286, si. 170-173.

38. Usp. M. Wegner, o. c. str. 314 i d, si. 2 i 4, prva slika slijeva u drugom redu odozgo; K. Fittschen, o. c. str. 60, br. 1, tab. 35, 1-2; br. 2, tab. 43, 1-2.

39. Usp. K. Fittschen-P. Zanker, o. c. str. 94, br. 136, tab. 162; str. 94, br. 137, tab. 163. Ove su frizure vrlo slične drugom tipu portreta Krispine, ali se razlikuju po pundi, što se na našem portretu na steli zbog toga što je prikaz u portretu ne može provjeriti. O frizurama 3. st. usp. K. Wessel, *Römische Frauenfrisuren von severischen bis zur konstantinischen Zeit*, *Archäologischer Anzeiger*, 1946, str. 62 i d, si. 1.

40. K. Wessel, str. 62, si. 1. *Enciclopedia dell'Arte Antica ed Orientale*, III, Roma, 1960, str. 92,

si. 122 s. v. Didia Clara (B. M. FellerT Maj).

41. Usp. K. Wessel, o. c, str. 62. i d, si. 1 druga, treća i četvrta lijevo u prvom retku odozgo. Usp. o tim portretima i *Gesichter. Griechische und römische Bildnisse aus Schweizer Besitz*, Bern, 1983 (3. Aufl.), str. 167, br. 68.

42. Usp. K. Wessel, o. c, str. 62. i d, si. 1 drugi red. H. B. Wiggers-M. Wegner, Caracalla, Geta, Plautilla, Macrinus bis Balbinus. *Das römische Herrscherbild*, III, 1, Berlin, 1971, si. na str. 154, tab. 36 i 37.

43. Usp. K. Wessel, o. c. str. 62. i d, si. 1, treći red; H. B. Wiggers-M. Wegner, o. c. si. na str. 161, tab. 35.

Nema dvojbe da se na Šolti koja nije imala gradskog stanovništva osjetila potreba za razvijenijim tipovima nadgrobni spomenika koji su u rimskom društvu predstavljali način da se pokojnik i obitelj kojoj pripada istakne u socijalnoj stratifikaciji prema luksuznijim vanjskim obilježjima. Očito je da je ta stela daleki odraz jedne kulture koja je cvjetala u većim gradskim sredinama.⁴⁴ Isto je tako zanimljivo da pokojnica slijedi modu svoga vremena i da se češlja na način kakav usmjeravaju osobe sa carskog dvora što je i drugdje bio temeljna odrednica.

Na Drveniku, Šolti susjednom većem otoku, pronađena je 1890. godine jedna fragmentirana stela (si. 2) koja se danas čuva u Arheološkom muzeju u Splitu (inv. br.1511 A).⁴⁵ Stela je sljedećih dimenzija: vis. 0,32 m; šir. 0,40 m; deblj. 0,19 m. Izrađena je od domaćeg vapnenca. Stela je, nažalost, znatno oštećena. Nedostaje joj cijeli donji dio spomenika i dio lijevog ruba. Desni je malo manje oštećen, a ono što je odlomljeno rekonstruirano je. Odlomljen je i gornji rub stele. Čitava površina je znatno otučena i izlizana, osobito lice žene čija je bista prikazana u gornjem dijelu spomenika, ali i još neki drugi dijelovi.

Stela ima gotovo identičan oblik kao i - već obrađena - stela Kataplije, samo je u izvedbi jednostavnija i mnogo nepreciznija. I ona je bila približno pravokutnog oblika kojemu gornji dio tvori *clipeus*, u kojem je izrađena bista žene, a donji natpisno polje. Ravna letvica i profil, poput onoga na šoltanskom primjerku, uokviruju natpisno polje, ali nedostaje srednji udubljeni dio; namjesto njega dat je jednostavni žlijeb, što pokazuje stanovitu degeneraciju normalnog i uobičajenog profila. Na sredini uglačanog natpisnog polja sačuvao se jedan jedini redak ispisan krupnim i duboko uklesanim slovima. Redak glasi:

URE

Očito je da su reci natpisa bili međusobno široko ispisan, jer, iako ispod slova R i E ima razmaka, vide se samo ostaci gornjih dijelova slova, ali se oni ne mogu pročitati. Sačuvana pak slova nedvojbeno pripadaju imenu pokojnice. Vrlo je vjerojatno da je u donjem retku još stajalo NAE, dakle IIRENAE, što je dativ od imena IRENE, odnosno EIRENE.⁴⁶ Ako je to zaista točno, tada je to samo *cognomen* žene, jednako kao što je to i na steli Kataplije; dakle, nije bilo nijednog drugog elementa imenske formule, nego samo ono kojim se osoba razlikovala u društvu. Za razliku od Kataplije, ona nema domaće ime nego je ono po svoj prilici grčkog podrijetla, što, dakako, ne znači da je pokojnica Grkinja.⁴⁷ Koliko je natpis bio dug, zaista, nije moguće predvidjeti, ali je morao sadržavati barem još nekoliko redaka. U usporedbi sa stelom Kataplije drve-

44. O nekropolama, običajima na grobljima, pokapanjima i dr. u gradskim sredinama usp. N. Cambi, Salona i njene nekropole, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 25, *Razdio povijesnih znanosti* (12), 1985/86. str. 61 i d. ili isti rad na njemačkom N. Cambi, Salona und seine Nekropolen, u »Römische Gräberstrassen. Selbstdarstellung - Status - Standard«, Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985, *Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Abhandlungen*, n. F. Heft 96, München, 1987, str. 278 i d.

45. S. Rinaldi Tufi, o. c. str. 114, br. 44, tab. 12, 1.

46. To je ime vrlo često i javlja se u nekoliko primjera u Dalmaciji. Ups. CIL III 9138 ili CIL III 12996 (oba su primjera iz Salone).

47. O tome imenu usp. W. Pape, *Wörterbuch griechischen Eigennamen*, Braunschweig 1863-1870, str. 336.

Slika 2

nička je stela uža za 26 cm, ali je za nekoliko centimetara deblja, što je vjerojatno upućivalo da su oba nadgrobna spomenika morala biti približno jednako duga, ali teško da su prelazila visinu od 1 m. Vrlo velike i krupne stele karakteristika su za 1. ili ranije 2. st., dok se u kasnije doba stela smanjuje i prevladavaju uglavnom manje forme, što je po svoj prilici u vezi s pojavom da je stela postala nadgrobni spomenik za siromašniji svijet, a luksuzniji oblik, u skladu s promjenom ritusa spaljivanja na sahranjivanje čitavog tijela, postaje sarkofag, dok je stela samo obilježje groba, jednostavnog ili u drvenom sanduku. U primjerima retardacije spaljivanja mogla je stajati i nad grobom u urni.

Na gornjem dijelu natpisnog polja namjerno je prekinut profil koji je, očito, ravnomjerno i s gornje strane morao okruživati natpisno polje, da bi se mogao smjestiti *clipeus*. To se nesumnjivo dogodilo naknadno, što nedvosmisleno pokazuju ostaci profila koji svuda nije dovoljno pažljivo otučen pa se tragovi vide na grudima žene. Vjero-

jatno je to načinjeno prema želji komitenta na već zgotovljenoj steli. Prema tome, jasna su dva stadija obradbe stele. *Clipeus* je na sličan način bio uokviren profilom koji je još jednostavniji od onog na natpisnom polju i sastoji se od trake koju uokviruju dva žlijeba. S njegovih strana isklesana su dva delfina. Desni se posve jasno razabire, iako mu je prednji dio glave s kljunom, jednako kao i rep s perajom, oštećen, bolje rečeno odlomljen. Osim izduženog oblika tijela ribe, jasno se vide oko i prsna peraja. Od lijevog delfina ostao je samo manji dio tijela s prsnom perajom. Nema dvojbe da je s obzirom na uobičajeni paralelni prikaz i lijevo morao biti prikazan delfin. Veoma je čudno što je S. Rinaldi Tufi namjestio delfina tu vidio vegetabilne elemente (*elementi vegetali*), što nedvojbeno pokazuje da je malo pažnje posvetio toj vrlo neuglednoj steli, a to se vidi i prema drugim konstatacijama toga autora.⁴⁸ Delfini su inače vrlo čest ukras stela, a mogu se nalaziti na raznim dijelovima spomenika. Delfini imaju svoje prilično dobro određeno mjesto unutar zagrobne simbolike: pokojnikovog puta do obala blaženstva.⁴⁹

Unutar klipeusa prikazana je bista žene. Ona je odjevena u jednostavnu tuniku, nabori koje se jasno razabiru na prsima. Moglo bi se što više kazati da nisu loše ni izrađeni. Oko vrata prikazana je ogrlica od perla. Često žene na stelama ili drugim tipovima nadgrobni spomenika pokazuju svoj nakit.⁵⁰ Na kasnijim primjercima upravo su, čini se, omiljene ogrlice od perla koje stoje uz sam vrat. Lice žene je gotovo posve otučeno, jedva se nazire lijevo oko koje je bilo krupno i izduženo. Od detalja glave nedvojbeno se može utvrditi jedino karakter frizure. Ona se sastojala od pletenice iza glave, odnosno od mase kose koja je razdjeljkom odvojena na sredini glave, a otuda vlasi idu postrance u blagim valovima. Na sredini tjemena je kosa koja vidljivo dolazi od pletenice, gdje je uhvaćena. Naime, ta je pletenica posuvraćena od straga prema naprijed i njen kraj je učvršćen na sredini tjemena. Ta je frizura u bezbroj varijanta veoma popularna u 3. st., osobito sredinom i u drugoj polovici toga stoljeća. Vrlo jasno je uočljivo da je majstor svojim skromnim klesarskim sredstvima i vještinom nastojao predstaviti frizuru koja je bila tada u modi. Tako se jasno pokazuje da su, usprkos otočkoj izolaciji - koja je valjda postojala i u ono doba, iako valjda ne na isti način - modne tendencije prodirale u te sredine bez nekih većih poteškoća. Slične frizure, primjerice, imaju osobe iz doba oko sredine 3. st. na portretima koje čuva Museo Torlonia u Rimu,⁵¹ ili Palazzo dei Conservatori također u Rimu⁵², ali isto tako i one iz tetrarhijskog doba kao primjerice, glava iz minhenske Rezidencije⁵³ i brojne druge.⁵⁴ I tu frizuru,

48. S. Rinaldi Tufi, 1. c.

49. O toj simbolici usp. F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1942, str. 155.

50. Sličnu ogrlicu nosi žena prikazana u lijevom akroteriju sarkofaga iz Salone, usp. K. Prijatelj, Nekoliko rimskih nadgrobni portreta u Arheološkom muzeju u Splitu, *Vještiti, za arh. i hist. dalm.*, 53, 1950-51, str. 148, tab. XII ili pak žena Julija Valerija na steli iz tetrarhijskog doba, usp. S. Rinaldi Tufi, o. c. str. 102, br. 19, tab. 6, 2.

51. M. Bergmann, *Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n Chr.*, Bonn, 1977, str. 95, tab. 29, 5.

52. M. Bergmann, o. c. str. 94, tab. 28, 5, 6.

53. M. Bergman, o. c. str. 192, tab. 57, 2.

54. Naprimjer ženska glava iz Rima (S. Maria dell' Anima), usp. M. Bergmann, o. c. str. 193, tab. 57, 1.

dakako, očito su promovirale carice vojničkih vladara, o čemu također postoji veliki broj raznovrsnih svjedočanstava⁵⁵ pa čak i iz naših krajeva.⁵⁶ Prema tome i u ovom primjeru stela i portret nude okvir unutar kojega treba datirati stelu. Taj okvir je druga polovica 3. st. uključujući tetrahijsko doba.⁵⁷ Dakle, malo više od pedeset godina. Nema dvojbe da je precizniju dataciju teže odrediti, jer su detalji lica izlizani pa je teško koristiti se njima radi datacije. Ipak vjerujem da stela - s obzirom na dugo i ukočeno oko koje se nazire na licu - najvjerojatnije pripada ranotetrahijskom periodu. Čudno je što je S. Rinaldi Tufi i tu stelu svrstao među primjerke koji se ne mogu datirati (*stele difficilmente classificabili*)—i dakako, u skladu s tim, ne nudi prijedlog svoje datacije.⁵⁸

Zanimljivo je da te dvije stele sa dva susjedna otoka pokazuju u formalnom pogledu vrlo velike srodnosti, iako su očito vremenski znatno udaljene (najmanje 50 - 60 godina, a možda čak i oko 100). Obje, naime, imaju istu pravokutnu osnovu, profilom uokvireno natpisno polje i polukružni klipeus koji sjedi na gornjem rubu natpisnog polja kao centralnim motivom te raznovrsnim dekorativno-simboličkim elementima sa strana (akroteriji, palmete, vitice, odnosno delfini). Ako je i riječ ponekad o elementima arhitektonske provenijencije (akroteriji), tada oni nisu funkcionalno prikazani, nego radije stoje gotovo bez razumijevanja njihovog negdašnjeg smisla. Razlike pak koje te stele iskazuju više su posljedica razvitka kamenarskog zanata i gubitka smisla za neke klasične elemente prikazivanja (profili na drugoj steli) što nesumnjivo pokazuje da je prva ranija od druge.

Da li je u ova dva primjera riječ o kamenarskoj produkciji koja je postojala na tim otocima barem tijekom jednoga stoljeća? Nažalost, ne posjedujemo daljnje primjerke koji bi to potvrđivali ali isto tako eventualno i isključivali takvu mogućnost. Njihova sličnost u koncepciji i izboru dekoracije ipak pokazuje stanovitu međusobnu povezanost, a kako je ta povezanost razmaknuta tijekom nekoliko desetljeća, ipak valja pomišljati na neki kontinuitet u kojem je jedna standardna shema dostizala promjene i normalni razvitak, ali ne i odalečivanje od uzorka. Prema tome, moguće je da primjerak iz Drvenika svjedoči ako ne o kontinuitetu radionica, a ono svakako o nastavljanju usvojenih forma kojih su se držali domaći majstori na jednom uskom području dalmatinske obale. Da bi se iznesena pretpostavka osnažila, valjalo bi otkriti nove primjerke.

Iako su do sada ovo jedini poznati primjerci stela s portretima na tim dalmatinskim otocima, vrlo je vjerojatno da je njih bilo još, ali su, nažalost, propali prilikom raznih gradnji ili pak kao materijal za vapno u japnenicama. Usprkos tome valja očekivati, pogotovo ako su točne pretpostavke da je na Šolti u 2. ili 3. st. postojala radionica

55. Usp. na pr. frizure Galerije Valerije K. Wesel, o. c., str. 68, si. 3.

56. Usp. glave iz Salone. *Antički portret u Jugoslaviji*, Beograd, 1987, str. 228, br. 209 ili str. 229, br. 211.

57. Iza tetrahijskog doba uopće više nema portretnih stela. Stoga, s obzirom na portret i njegovu frizuru, stelu valja datirati u navedeno doba. Po mome mišljenju ona je ipak malo ranija od stele Julije Valerije iz Salone (usp. bilj. 50).

58. S. Rinaldi Tufi, o. c. str. 114, br. 44.

59. Za grčke nadgrobne stele usp. M. Nikolan-

ci, Helenistička nekropola Isse, *Vjesn. za arh. i hist. dalm.* 63-64, 1961-62, str. 64 i d, si. 3, 4, tab. 6. Id. Epigraphica greca nova et vetera in Dalmatia reperta, *Diadora*, 9, 1980, str. 205 i d, si. 1, 6, 7, 8 itd. N. Cambi, B. Kirigin, E. Marin, Zaštitna arheološka istraživanja helenističke nekropole Isse (1976. i 1979. godine) - Preliminarni izvještaj, *Vješt. za arh. i hist. dalm.*, 75, 1981, str. 71 i d, si. 3, 4, 5, 6, 7, 8, tab. 16, 17.

koja je bila u stanju primati i kompliciranije narudžbe još nove primjerke. Zanimljivo je da su glede nadgrobni stela Šolta i Drvenik mnogo bogatiji od ostalih otoka, uključujući i Vis na kojem je postojalo naselje izrazito gradskog tipa (Issa) i gdje je u helenističko doba trajala vrlo velika produkcija grčkih stela.⁵⁹ Na Šolti su već u ranom 1. st. postojale stele arhitektonskog tipa, kao i drugim gradovima na obali. Prema tome, očito je da su se Šolta i susjedni otoci uključili u tokove rimske antičke kulture. Kao subjekti takve kulture javljaju se i predstavnici autohtonog stanovništva koji često napuštaju stara imena kad je riječ o imućnijem sloju i, naprotiv, zadržavaju stara kad su u pitanju siromašniji, kako to jasno pokazuju primjerci stela Marka Oktavija Rufa ili pak ona Kataplije koja je kao i njen suprug oslobođenica. Zanimljivo je pitanje da li se autohtono stanovništvo još služilo drevnim jezikom u doba odmaklog rimskog carstva. Na to pitanje, dakako, nema odgovora. Latinski tekst u natpisima sam po sebi ne znači ništa i u tom pogledu ne daje nikakve indicije.

ILUSTRACIJE U TEKSTU FIGURES IN TEXT

Slika 1.

Figure 1.

Stela s otoka Drvenika, Arheološki muzej u Splitu. Stele from the island of Drvenik, Split Archaeological Museum

Slika 2.

Figure 2.

Stela s otoka Drvenika, Arheološki muzej u Splitu. Stele from the island of Drvenik, Split Archaeological Museum

SUMMARY TOMB STELAE WITH PORTRAITS FROM THE ISLANDS OF ŠOLTA AND DRVENIK

This is a study of two *stelae* in the Archeological museum in Split, originally found on the island of Šolta and the nearby islet of Drvenik.

The first *stela* was found in Grohote on Šolta in 1914 during work on the parish church. It has two basic parts (fig. 1). The lower part has an inscription concerning the freeing of Cataplia recorded by her husband (name not preserved) who was freed together with her. The upper part consists of a clipeus with the portrait of a woman flanked by scrolling emergings from a palmette. In form it differs from the usual architectural specimens found in Dalmatia and elsewhere in the early imperial period.

The clipeus which is a background for the portrait is rare on Dalmatian stele. Although the stele is considered by S. Rinaldi Tufi as undatable the time at which it was executed can be fairly accurately determined. *Stelae* can primarily be dated on the basis of hairstyles. This one has a centre parting the hair falling, without any waves,

to completely cover the ears and the drawn back obviously into a bun, since no hair can be seen on the neck. This was a hairstyle of the second half of the second century as seen in the portrait of one of the sisters of Emperor Lucius Verus, and even more clearly in the portrait of the Empress Crispina, wife of Commodus, which is dated between 180-190. Even so the Šolta *stela* may date from the first decade of the third century because of provincial lateness of styles.

The most interesting detail is the name *Catapia*. It is formed from two elements *Cat* and *Apl*, both of Illyrian provenance. *Aplus* was a man's name as may be seen from many Dalmatian inscriptions and *Aplia* is the female form. *Apl* or *Opi* in the language of the Illyrians meant strong or strength, and *Cat* most probably meant battle. It is interesting that the woman does not have the *nomen gentile* of her previous master as was usually the custom. The reason is probably because her *cognomen* is used, the name by which she was known.

The other *stela* was discovered in 1890 on the little islet of Drvenik. It is considerably damaged but in shape is almost identical with the one from Šolta. It also has two parts. The lower inscribed freed is framed by a moulding and a straight border. The inscribed part bears the beginning of what is probably a woman's name: URE which should be completed as either IIRENAE or EIRENAE. If this is so it is a female *cognomen* of Greek origin which does not mean that the woman concerned was Greek. The upper part of the *stela* has a *clipeus* bearing the bust of a woman, considerably damaged, flanked by two dolphins. S. Rinaldi Tufi also considered this *stela* undateable. Much however can be told from the hairstyle which in this case the woman wears parted in the middle and falling in gentle waves towards the ears to end at the back of the neck from where it is pulled forward again to be fastened on the crown of the head. Such hairstyles were popular about the middle of the third century as may be seen from many portraits of the empress and other women. The fixed expression, especially of the left eye which is largely intact, suggests that the *stela* dates from early in the Tetrarchy.

It is of interest that these two *stelae* from neighbouring islands are very similar. It may well be that a single stonecutting workshop may be involved which lasted 50 and even perhaps 100 years. To be sure about this one would have to have other examples of *stelae*. One may however hazard that there was a certain continuity of production on these islands which underwent normal development. But of this there is as yet no certain proof.

Primljeno 21. VIII. 1990.

Prihvaćeno 20. IX. 1990.

BRANKO CRNKOVIĆ – DRAGUTIN SLOVENEČ – ANA SOKAČ

*Faculty of Mining, Geology and Petroleum Engineering, University of Zagreb
41000 Zagreb, Pierottijeva 6*

CERAMICS FROM THE ROMAN CITY OF *SALONA* NEAR SPLIT

UDC 904:738.8 (36:497.13)
Original scientific paper

Ceramics from the Roman city of Salona were examined by optical microscopy, X-ray diffraction, and by micropaleontological and chemical methods. It was concluded that a portion of the ceramics was made of the raw material from the sediments of Eocene flysch in the immediate surroundings of Salona, and that the firing temperatures were between 800° and 850°C.

Introduction

The Roman city of *Salona* near Split (Fig. 1) had the status of a Roman colony and was especially prosperous in the time of the emperors Trajan, Hadrian, Antoninus Pius and Diocletian. The urban nucleus of *Salona* with ports, walls, forum, theatres, temples, baths and private villas was formed in the 2nd century A. D. The large amphitheatre from the 2nd century was incorporated into the town fortification system.

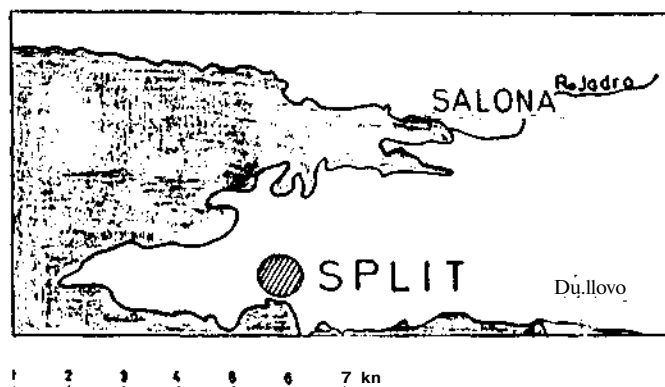

Figure 1a

Archaeological studies in the area of *Salona*, along the newly built Splitbypass, were carried out in 1986 and 1987. On that occasion Roman architecture was discovered at the locations of the »Ancient street« and the *Hortus Metrodori* necropolis. Many of movable archaeological objects were also found. Teams from the Croatian Restoration Institute from Zagreb and the Archaeological Museum from Split collected samples of

stones, mortar and ceramics, before the site was covered again to allow the construction of the bypass. Part of the samples collected was analyzed by optical microscopy, paleontological, X-ray diffraction and chemical methods.

The present paper describes preliminary results of the examination of ceramic samples. Special attention was paid to the origin of the raw material used in ceramics preparation and the firing temperature of the ceramics.

The samples analyzed were marked RZH-2146 and RZH-2147. They were taken at the site of the »Ancient street«. The sample RZH-2146 was taken from a dike on the northern side of the street, while the sample RZH-2147 was found in the southern fork of the street under a well preserved antique mosaic (from Malinar and Smailagić, 1987).

Methods of analysis

The ceramic samples were examined by optical microscopy, X-ray diffraction and by chemical methods.

A polarizing microscope was used to determine the composition of the ceramics and the microorganisms contained in the samples.

X-ray powder diffraction was used in order to determine the mineral composition of the ceramics, and the composition of the supposed raw material from the immediate surrounding of Salona, clay sediment of the Eocene flysch from the locality of Duilovo (Fig. 1). The flysch from Duilovo was used to prepare a composite material in a simulation procedure of the ceramics firing. The composite material and the antique ceramics RZH-2146 were fired at a series of temperatures. The phase composition of the fired samples was found for each temperature, and on that basis the firing temperature of the Salona ceramics was determined. X-ray powder diffraction patterns were taken by means of the counter diffractometer, with CuK α radiation. The minerals were denoted in diffraction patterns as follows (Figs. 4-6):

- I - illite
- Q - quartz
- P - plagioclase
- K - potassium feldspar
- Ca - calcite
- C - calcium oxide
- H - hematite
- Ge - gehlenite
- D - diopside

The chemical composition of one ceramics and of the insoluble residue of the flysch were determined by the classical quantitative chemical silicate analysis.

Results of examinations

Two ceramic samples were examined.

The first sample from ceramics RZH-2146 was 6 to 7 mm in thickness and was half red and half yellow in colour, with smooth surfaces on both sides.

The second sample from ceramics RZH-2147 was 5 to 7 mm in thickness, and was red throughout, with a furrowed convex part so that it resembled a furrowed shell.

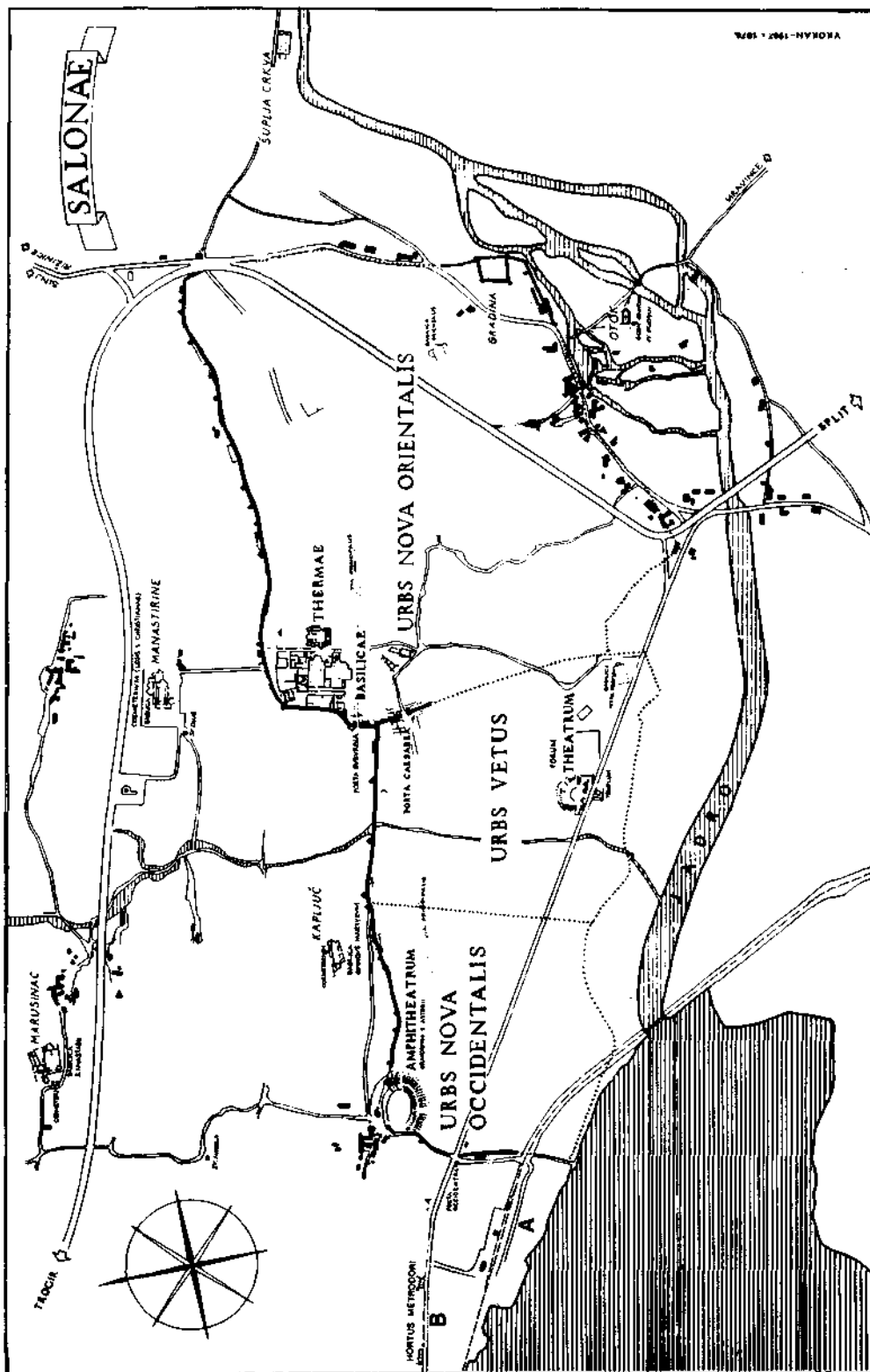

Figure 1b

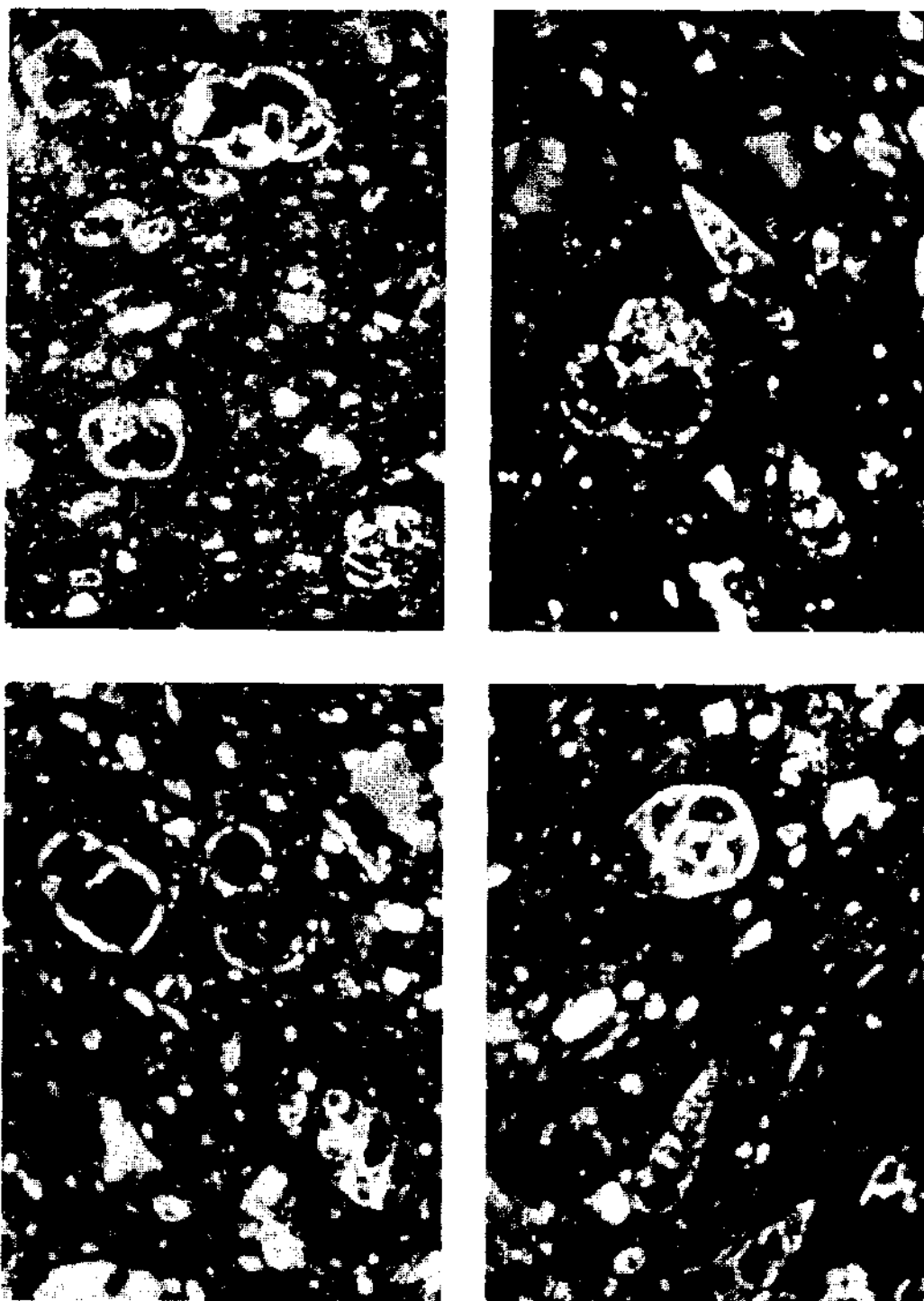

Figure 2

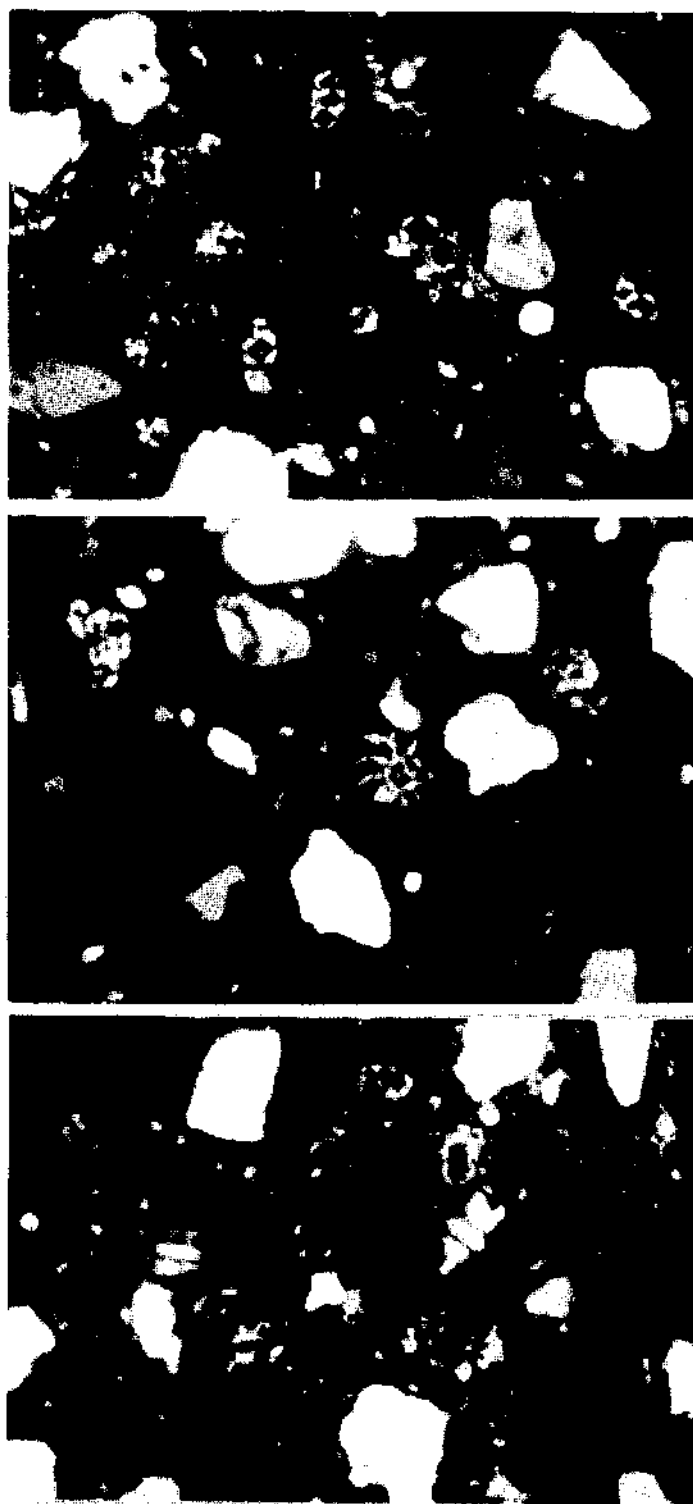

Figure 3

Microscopic analyses

Thin sections of the ceramic sample RZH-2146 from two differently coloured parts, did not show a difference in the mineral composition, but only in the appearance of the microscopically indeterminable matrix. Anisotropic effects were slightly visible in the matrix of the red part, whereas the matrix of the yellow part was vague and partially non-transparent.

The ceramics contained the following microscopically determined components: an abundance of well preserved calcite skeletons of foraminifera (Fig. 2), particles of quartz and an amount of quartzite, chalcedonic chert, feldspars, microscopically minute calcite irregular aggregates, muscovite-sericite, epidote, an opaque mineral and tourmaline.

The dimensions of the components were as follows: foraminifera having the diameter up to 0.25 mm, quartz particles of the diameter up to 0.22 mm, grains having in sections up to 0.24 x 0.32 mm², quartzite particles with the diameter up to 0.28 mm, muscovite lamina up to 0.02 x 0.15 mm², and the aggregates of fine-grained calcite up to 0.25 x 0.30 mm².

The skeletons of the foraminifera, made of calcite, were thin with central parts porous and empty. Quartz grains were angular in shape, or they were cracked. Quartzite had a granoblastic texture, while tourmaline was clearly pleochroitic.

A thin section of ceramics RZH-2147 contained the same components as the sample RZH-2146 described above (Fig. 3). The skeletons of foraminifera in this sample were not well preserved and were partly distorted. Quartz grains of diameters from 0.15 to 0.38 mm, were angular in shape, or partly cracked. The ceramics also contained small fractions of feldspars (microcline), quartzite, chalcedonic chert and tourmaline, as well as aggregates of microcrystalline calcite.

The calcite skeletons in the ceramics RZH-2146 were represented by the following foraminifera:

- Globigerina yeguensis* (WEINZIERL & APPLIN)
- Globigerina* sp. div.
- Globorotalia* sp.
- Globigerinatheca* ex gr. *mexicana* (CUSHMAN)
- G. mexicana kugleri* (BOLLI, LOEBLICH & TAPPAN)
- Turborotalia cerroazulensis frontosa* (SUBBOTINA)
- T. cerroazulensis premoli* (TOUMARKINE & BOLLI)
- ? *Bulimina* sp.
- Nodosaridae*

The stratigraphic affiliation of the foraminifera can be stated as Middle Eocene (Lutetium).

The calcite skeletons in the ceramics RZH-2147 were represented by the following foraminifer genera:

- Globorotalia*
- Globigerina*
- Pseudohastigerina*
- ? *Globigerinatheca*

X - r a y   d i f f r a c t i o n   a n d   c h e m i c a l   a n a l y s i s

The ceramics RZH-2146 was analysed chemically (Table 1) and by X-ray powder diffraction. The diffraction patterns were taken of the as-found (original) sample, and the ceramic sample treated by 1.5% acetic acid for 10 minutes (Fig. 4). It was found that the ceramics contained calcite (22%), quartz (15%), plagioclase (5%), and small amounts of illite (or muscovite), hematite, potassium feldspar, gehlenite, diopside and an amorphous fraction. The ceramics probably contained also a fraction of structurally unidentified calcium-aluminium-silicate hydrates; this conclusion was based on the weight loss (of 6.17%) during heating up to 600°C (Table 1). Bulk pieces of the ceramics (not the powder) were baked at 750°C, 800°C and 900°C for 3 hours. According to the powder diffraction patterns of these samples (Fig. 5), diffraction line intensities of gehlenite and diopside (characteristic silicate minerals in ceramics) increased with the increase of temperature. Diffraction patterns of the fired samples did not contain diffraction lines of calcite. Calcite was decomposed at a temperature below 750°C; the calcite of foraminifers transformed mainly into calcium oxide, while the dispersed calcite, with fine grains, reacted with silicates forming calcium silicates.

A sample of the Eocene flysch from the locality of Duilovo was selected, containing ~ 45% of calcite. The calcite in this sample was solved in 1.5% acetic acid, and the insoluble residue was analysed chemically (Table 1) and by X-ray powder diffraction. The approximate mineral composition of the insoluble residue was as follows (weight percent): 25% of illite, 23% of quartz, much of irregularly interstratified phyllosilicates and an amorphous fraction, 20% of smectite and vermiculite, 6% of plagioclase, and small amount of chlorite and potassium feldspar. One can see from Table 2 that the ratios of chemical components (oxides) in the ceramics and flysch were rather similar. Therefore, the insoluble residue of flysch could be used to obtain the composite material in a simulation procedure of the ceramics preparation. The amount of calcite in the raw material used in preparation of the antique ceramics, according to the data for calcium in Table 1, was ~ 30%. Therefore, the composite material was prepared to have the following composition (weight percent): 70% of the insoluble residue, 20% of powdered calcite and 10% of the calcitic Eocene foraminifers (grains having 0.3 to 0.2 mm in diameter). The composite material was fired for 3 hours at 750, 800, 850 and 900°C and X-ray powder diffraction patterns of these samples were taken. The sample fired at 750°C did not any more contain calcite. X-ray diffraction pattern of the sample fired at 800°C contained weak diffraction lines of gehlenite and diopside. Diffraction lines of gehlenite and diopside became stronger and well-defined as the firing temperature increased. Diffraction pattern of the sample fired at 850°C still contained diffraction line of illite at $0 \sim 10^\circ$, but the structure of illite was destroyed after firing at 900°C.

Diffraction patterns of the composite material and of the ceramics RZH-2146 fired at the same temperatures were almost identical. These two samples possessed a very similar mineral composition after the same thermal treatment. For instance, both samples when fired at 900°C (Fig. 6) had the following mineral composition: quartz, gehlenite, diopside, calcium oxide, plagioclase, hematite, potassium feldspar and an amorphous fraction.

X-ray powder diffraction was also used to analyse the ceramics RZH-2147. The

mineral composition of this ceramics was different from that of the ceramics RZH-2146. The following minerals were identified in RZH-2147: 36% of quartz, 20% of calcite, small fractions of plagioclase, potassium feldspar and hematite. The firing temperature of this ceramics has not yet been determined.

D i s c u s s i o n   a n d   c o n c l u s i o n

On the basis of the microscopic, X-ray diffraction and chemical examinations it was established that a portion of the antique ceramics found in the »Ancient street« in *Salona* was made of a clayey raw material found in the flysch sediments of Middle Eocene age in the immediate surrounding of *Salona*.

The stratigraphic affiliation of the clayey material used in the production of the ceramics was confirmed by the microscopic determination of the relatively well preserved foraminifers of the ceramics. Calcite skeletons of the foraminifers underwent the preparation and processing of the clayey raw material, as well as firing ceramic products. During the firing process calcite of the microorganic skeletons turned into CaO. Calcium oxide exposed to moisture transformed into Ca(OH)₂, and the latter, being in contact with carbon dioxide, transformed back to the stable calcium carbonate, calcite. The forms of the foraminifer skeletons remained almost unchanged, having undergone only slight distortions, as observed by means of optical microscopy.

Therefore, it was concluded according to the present mineralogical study of the antique ceramics and the Eocene flysch from Duilovo, that the raw clay material for preparation of the ceramics was taken in an immediate surrounding of Salona. The ratios of the oxide fractions in the ceramics and flysch were very similar. The mineral composition of the fired composite material was very similar to that of the antique ceramics RZH-2146. The ceramics originally contained illite (not destroyed during preparation) and relatively poorly defined gehlenite and diopside. Therefore, one could conclude from the comparison of the diffraction patterns of the fired ceramics and of the composite material, that the firing temperature of the antique ceramics RZH-2146 was probably between 800 and 850°C.

Besides the ceramics described above, one more ceramic sample was analysed by X-ray powder diffraction. This contained an amount of quartz similar to that in samples RZH-2146 and RZH-2147, but it contained bigger amounts of plagioclase, potassium feldspar, hematite, muscovite and an unidentified mineral. The ceramics did not contain calcite. It was obvious that the raw clay material, used in preparation of that ceramics, was different from that used in the ceramics RZH-2146 and RZH-2147, that is, it did not originate from the Eocene flysch, found in the surrounding of *Salona*. Further examinations are needed to establish the origin and other properties of that ceramics.

Acknowledgments

We are grateful to the Croatian Restoration Institute, Zagreb, for the permission to publish the present work. We would also like to thank the teams of the Croatian Restoration Institute and the Archaeological Museum, Split, who carried out the field work on the site by collecting the samples. Our thanks are also due to Dr D. Šiftar who carried out the chemical analysis of the ceramics and flysch.

Reference

Malinar, H. and Smailagić, Lj. (1987): Elaborate - Conservatory protection of archaeological objects of ancient Salona in sectors »Ancient street« and »Hortus Metrodori« (in Croatian: Elaborat - Zaštita arheoloških iskopina antičke Salone na sektorima »Antička ulica« i »Hortus Metrodori«), Croatian Restoration Institute, Zagreb.

Table 1. The chemical composition of the ceramics and the flysch insoluble residue (weight percent)

	ceramics RZH-2146	flysch, insol. residue
SiO ₂	44.35	56.98
Al ₂ O ₃ + TiO ₂	12.53	16.20
FeO	n.d.	0.87
Fe ₂ O ₃	4.96	6.57
MgO	1.92	2.58
CaO	18.07	1.70
Na ₂ O	0.90	0.70
K ₂ O	1.52	2.64
H ₂ O (105°C)	1.87	4.85
Ign.loss(105°-600°C)	4.30	4.94
Ign.loss(600°-900°C)	9.46	1.31
	99.88	99.34

Table 2. The proportions of the oxides in the ceramics and the flysch

oxides	ceramics RZH-2146	flysch, insol. residue
Al ₂ O ₃ : SiO ₂	0.283	0.284
Fe ₂ O ₃ : SiO ₂	0.112	0.133
MgO : SiO ₂	0.043	0.045
K ₂ O : SiO ₂	0.034	0.046
MgO : Al ₂ O ₃	0.153	0.159

FIGURE CAPTIONS

Fig. 1.

Position map of *Salona* near Split, with the newly discovered Roman sites »Ancient street« (A) and »Hortus Metrodori« necropolis (B) and position of Duilovo east of Split.

Fig. 2.

Microphotographs of ceramic sample RZH-2146, showing well preserved calcite skeletons of foraminifers and particles of quartz and quartzite in the cryptocrystalline microscopically indeterminate matrix. Cross Nicols.

Fig. 3.

Microphotographs of ceramic sample RZH-2147, showing not well preserved and partly distorted calcite skeletons of foraminifers and particles of quartz and quartzite in the microscopically indeterminate matrix. Cross Nicols.

Fig. 4.

X-ray powder diffraction patterns of ceramic sample RZH-2146 (a), and of the same sample after treatment by 1.5% acetic acid (b).

Fig. 5.

X-ray powder diffraction patterns of ceramic sample RZH-2146 fired for 3 hours at 750°C (a), 800°C (b) and 900°C (c).

Fig. 6.

X-ray powder diffraction patterns of ceramic sample RZH-2146 (a) and of the composite sample (b), both fired at 900°C for 3 hours.

Received July 6, 1990
Accepted September 20, 1990

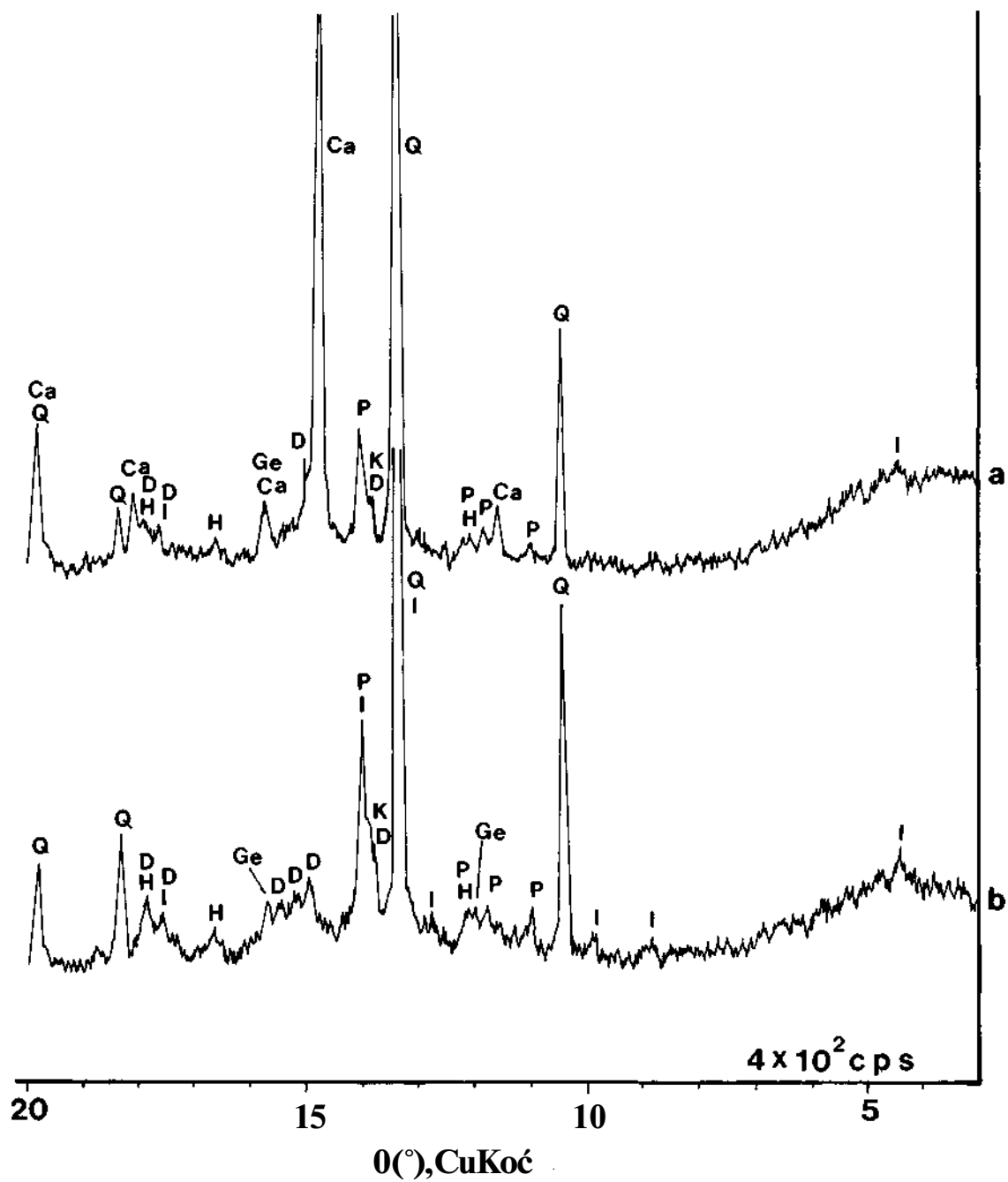

Figure 4

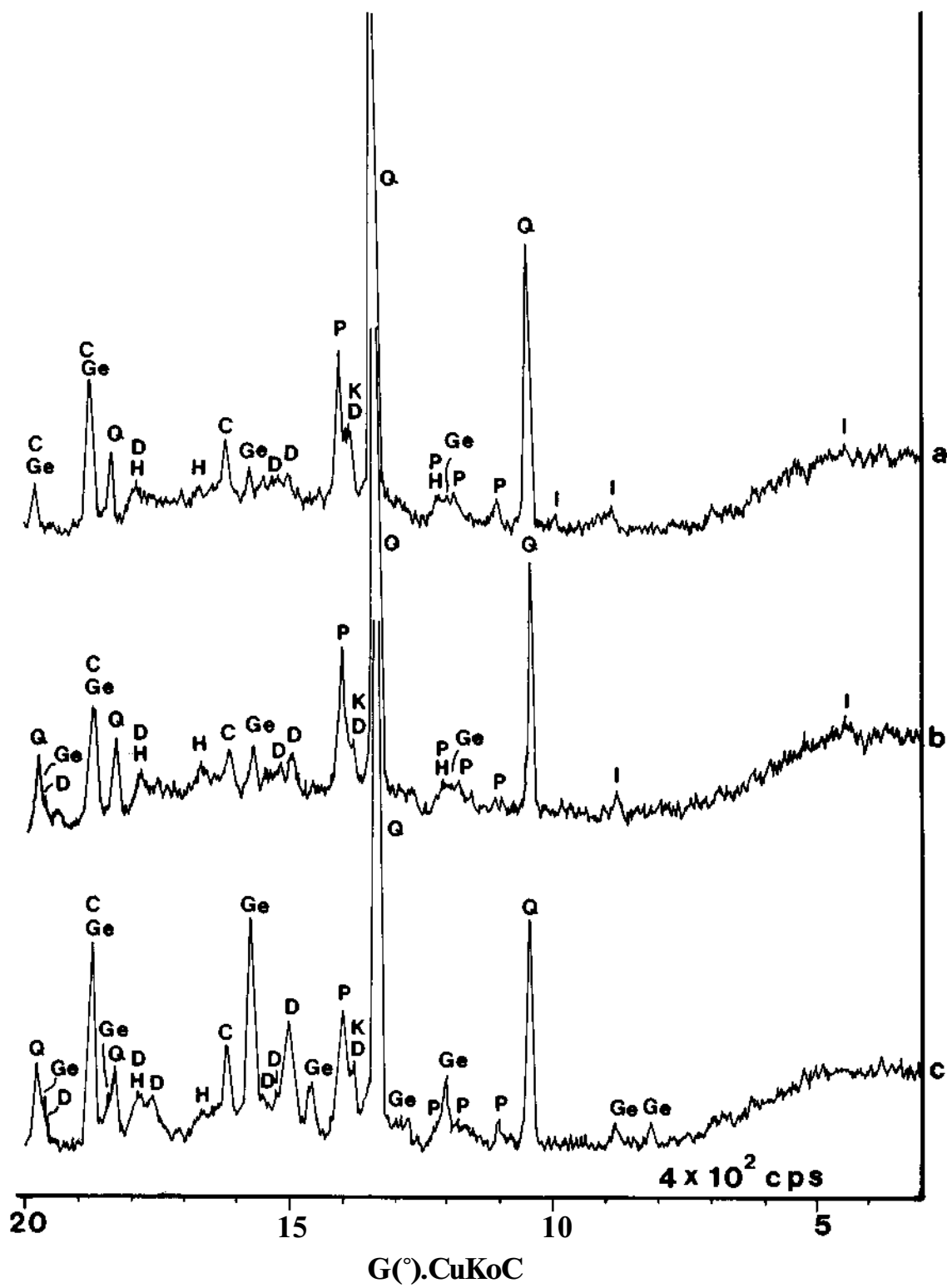

Figure 5

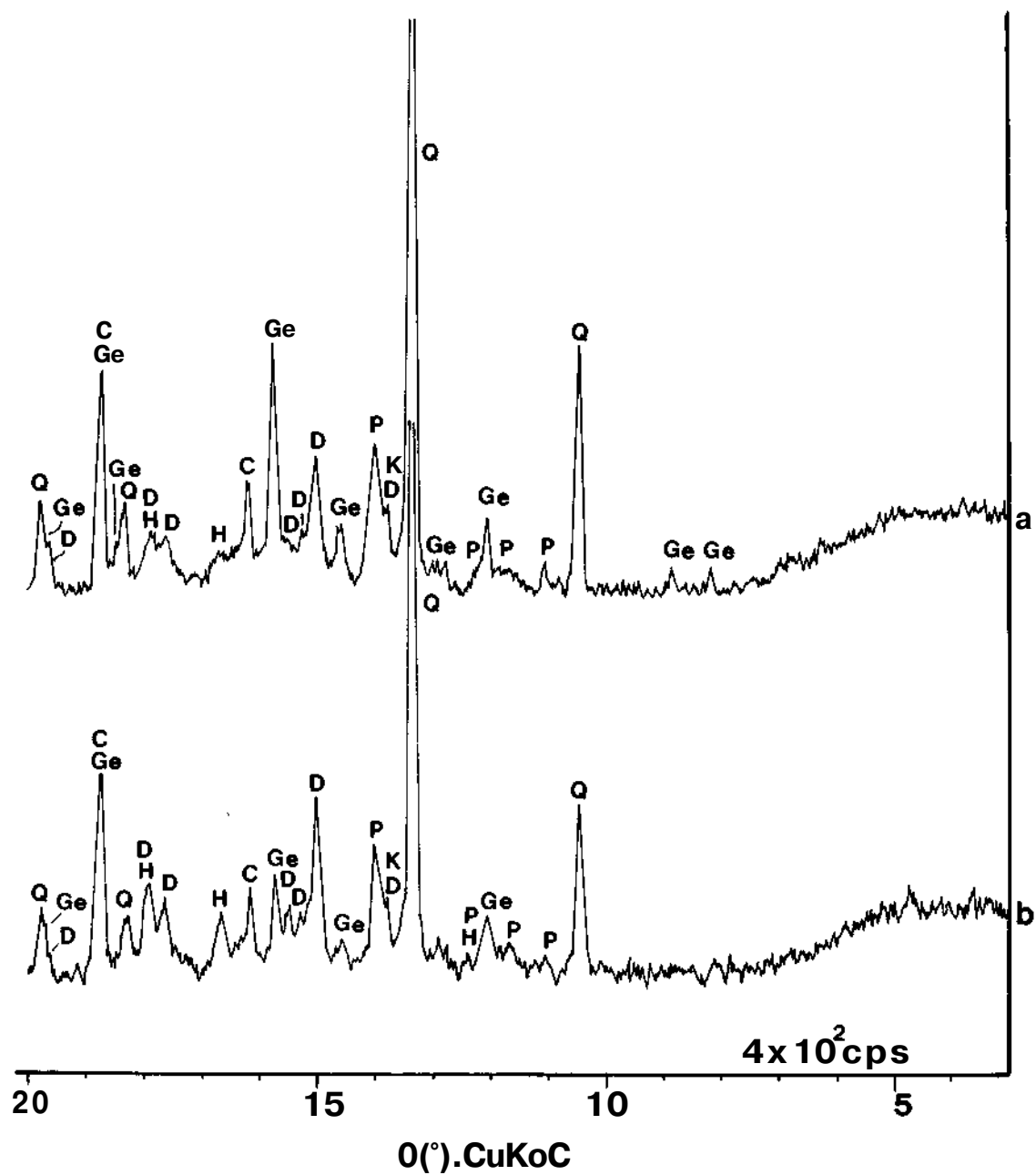

Figure 6

ŽELJKO TOMIČIĆ

*Institut za povijesne znanosti
Sveučilišta u Zagrebu Odjel za arheologiju, Krčka 1*

MATERIJALNI TRAGOVI RANOBIZANTSKOG VOJNOG GRADITELJSTVA U VELEBITSKOM PODGORJU

UDK 904+903.43 (497.13) »05«
Izvorni znanstveni članak

Prostor Velebitskog podgorja i susjednog otoka Paga, unatoč surovom podneblju i reljefu, svjedokom je konstantnog čovjekova naseljavanja, pa prema tome i motrištem arheološke znanosti. Uz materijalna svjedočanstva o počecima koloniziranja tog dijela jadranske obale nakon balkansko-panonske seobe na prijelazu brončanog u željezno doba, arheologija se susreće i s jasnim kontinuumom života tijekom antičkog i djelomice srednjovjekovnog razdoblja. Autorov interes u ovom radu usmjeren je prema nekolicini lokacija na obalnom rubu tog dijela Hrvatskog primorja na potezu od Donje Prizne do Novskog Ždrila, odnosno na sjevernoj obali otoka Paga. U tom nizu interesantnih primjera kasnoantičkog graditeljstva što se, na temelju ruševina tlocrta ili dijelova zidnog plašta, ali i popratnih materijalnih nalaza, ocrtavaju u pejzažu Velebitskog podgorja, autor prepoznaje horizont ranobizantskih utvrđenja nastalih, zacijelo, tijekom rekonkviste tog dijela Jadrana od strane bizantskog cara Justinijana I (527–565). Premda tek predstoji detaljnije dokumentiranje i temeljitija obrada tog horizonta spomeničkih aglomeracija kasne antike, ipak, na temelju neposredne terenske autopsije, autor iznosi viđenje njegova značaja i mogućih razloga nastanka. Posebice su u tom pogledu iskazljiva opažanja glede ranobizantskih kakra na položajima Gradina kod Donje Prizne i Sutojašnica na sjeveru otoka Paga, koja autor dovodi u vezu s kontrolom pomorskog prolaza u Podvelebitskom kanalu. Utvrđenja uz južnu obalu velebitskog podgorja čine, promatrana u cijelosti, određeni limes koji predstavlja obranu od kasnijih slavenskih prodora prema Jadranu i uspostavljenom bizantskom imperiju na njegovoj istočnoj obali.

Ogoljele i strme krševite primorske padine što ih nadvisuje impozantni glavni gorski greben Velebita, ponekad u povijesti zvan i Morlačkom gorom (FORTIS 1774(1984): 276), svjedoci su stalnih i vrlo dinamičkih smjena populacija. Tijekom prapovijesnih vremena Velebitsko podgorje, odnosno taj dio jadranske obale promatran u cjelini, obuhvaćen je na prijelazu brončanog u starije željezno doba intenzivnom kolonizacijom od strane Liburna (BATOVIĆ 1987:339). Na prirodnim strategijskim, gospodarski pogodnom položajima, od Senja na sjeveru do Novskog ždrila na jugoistoku, nastaje čitav lanac njihovih utvrđenih naselja, tzv. gradina (BATOVIĆ 1987:352; GLAVIČIĆ 1984:7-28), materijalnih svjedoka završne faze liburnske etnogeneze i uspostavljanja njihove osebujne i jedinstvene samosvojne kulture. Dvadesetak tih lokacija ras-

poređenih na južnim padinama Velebita znakovito potcrtavaju intenzitet naseljenosti tog prostora u prapovijesti. Neke od njih, poput *Argyrunsuma* (Starigrad-Paklenica), *Lopsicae* (Sv. Juraj - Jurjevo) i *Ortoplae* (Stinica), odaju grčku toponimiju poznatu iz starije geografske literature, i svjedoče o ranim vezama Grka s podvelebitskim primorjem (PATSCHE, K, 1900:28-29; KATIČIĆ, R., 1967-1968:48). U antičkom razdoblju pretežito na završecima prirodnih prilaza, klanaca, što iz visoravni u zaleđu Velebita probijajući planinski bedem izbijaju prema moru do skromnih gravitacijskih životnih zona na priobalju, uzduž Velebitskog kanala, nastaju urbane aglomeracije s municipalitetom, što ih spominju antički pisci Plinije, Ptolomej i dr. Zaslugom arheologije prepoznat je karakter i toponimija, odnosno značaj tih maritimnih urbanih centara, udaljenih od znatno sjevernije trasirane rimske prometnice iza gorskog lanca Velebita. Te aglomeracije nastale ponajčešće na autohtonoj osnovi, a kojima danas znademo i imena, vitalna su strateška i gospodarska središta priobalnog prometa a predstavljaju i vrlo važnu ali logičnu transmisiju s prirodnim zaleđem te regije. Antička uporišta kao jasan trag rimske kolonizacije i pacifikacije promatranog prostora nadslojila su starije prapovijesne liburnske lokacije. Brojni su materijalni tragovi tog antičkog nasljeđa prepoznati i otkriveni ispod ili u neposrednoj blizini recentnih naselja tog dijela našeg priobalja. Tim tragovima na kopnu, među kojima zapaženo mjesto pripada onima profane arhitekture (SUIĆ 1976:143, si. 68), pa grobljima (ABRAMIĆ i COLNAGO 1909:13 d), zatim numizmatičkim nalazima (DUKAT i GLAVIČIĆ 1975:167-198; DUKAT i MIRNIK i NERALIĆ 1984:41-57), ali i spomenicima teritorijalnog razgraničavanja, odnosno tzv. terminacijskim natpisima (BRUNŠMID 1898:174-177; SUIĆ 1976:15 + n. 14), pridružujemo i hidroarheološke nalaze otkrivene uz obalu Velebitskog podgorja (JURIŠIĆ 1990:108 + karta 1). Na tom prostoru obavljena su značajna onomastička istraživanja, kao i proučavanja procesa naseljavanja tijekom antike (PATSCHE 1900; KATIČIĆ 1967-1968: 46-53; SUIĆ 1976; RENDIĆ MIOČEVIĆ 1968:63 d; ZANINOVIĆ 1980:187-196; ZANINOVIĆ 1983-1984:29-40; ZANINOVIĆ 1988:9-16). Deskribirana je i proučena epigrafska građa, proanaliziran dio pokretnog fundusa. Upoznata je u značajnom opsegu baština antike tog područja. Tako je odjednom promatrani prostor, poznat još antičkim kozmografima, zahvaljujući interesu i trudu arheologa, epigrafičara, numizmatičara i drugih djelatnika, postao dinamičnom životnom scenom na kojoj se ocrtavaju sve jasnije obrisi vrlo bogatih sadržaja. U naoko odbojnom, surovom, vrletnom i krševitom pejzažu Velebitskog podgorja konstantno se, zahvaljujući sve češće svjesnoj intervenciji arheologa, a ne isključivo okolnostima slučaja, otkrivaju uvijek nova svjedočanstva o snažno prisutnoj konstanti naseljavanja tog područja do naših dana.

Priobalje Velebitskog podgorja u potrazi za materijalnim tragovima prošlih epoha obilaze još od vremena S. Ljubica, K. Patscha i J. Brunšmida brojni istraživači starina (LJUBIĆ 1889; PATSCHE 1900; BRUNŠMID 1901). Predmetom njihova interesa su brojna motrišta života kojeg na temelju relikata slijede od prapovijesti do antike. Uistinu, možemo ustvrditi da je o većini lokaliteta iz tih razdoblja solidno proučen arheološki fundus. Međutim, sa žaljenjem moramo konstatirati da za srednjovjekovno razdoblje ne raspoložemo adekvatnim rezultatima istraživanja, pa time zasad niti kvantitativnim pokazateljima. Ipak, Anonim iz Ravene, pisac poznate Kozmografije, nastale potkraj VI. ili početkom VII. stoljeća, navodi poimence *civitates* raspoređene uz obalu ve-

lebitskog prigorja od jugoistoka prema sjeveru. Ravenatu su na tom području poznati *Argerunto* (Starigrad-Paklenica), *Bigi Karlobag*), *Ospela* (Stinica), *Puplisca* (Sv. Juraj-Jurjevo) i *Senia* (Senj) (SUIĆ 1976: 14; 303). Osim pisanih vrela koja jasno upućuju na kontinuitet naseljavanja promatranog prostora tijekom kasne antike, na nekolicini lokacija u Velebitskom podgorju konstatirani su izolirani nalazi bizantskog novca iz VI. stoljeća, koji su, premda sporadični i malobrojni, svjedočanstva nastavljanja života na prijelazu kasne antike u rani srednji vijek. Riječ je o nalazima brončanog novca bizantskih careva Justinijana I (527-565) i Justina II (565-578) iz Karlobaga, odnosno solida Tiberija II Konstantina (578-582) s položaja Vinjerac kod Cesarice i brončanih primjeraka novca istog cara iz Sv. Jurja, tj. današnjeg Jurjeva (DUKAT i MIRNIK 1984: 48; 49; 51).

U novije vrijeme, otkako je u sklopu naše arheologije porastao interes za ranobizantski horizont kulturnog nasljeđa, prepoznati su na istočnojadranskoj obali spomenički sklopovi vojnog graditeljstva na brojnim lokacijama duž samog obalnog ruba ali i na otočju. Uz krševiti priobalni rub velebitskog prigorja arheolozi su registrirali ili pretpostavili poneke lokacije u kojima su prepoznavali ostatke navodnih antičkih utvrda (ŠONJE 1975: 286) ili naslućivali mogućnost njihova postojanja (GUNJACA 1986: 128). Jasno je da smo tek neposrednom autopsijom na terenu u mogućnosti stvarati realnije predodžbe o pripadnosti tih spomenika određenom vremenu, odnosno kulturnom okruženju. Upravo takova terenska rekognosciranja, što ih je u Velebitskom prigorju intenzivno provodio marljivi djelatnik senjskog muzeja arheolog Ante Glavičić, dovela su do otkrića, primjerice kasnoantičkog utvrđenja na položaju Sv. Trojica zapadno od Starigrada-Paklenice (GLAVIČIĆ 1983/1984: 19-21).

Tijekom ljeta i kasne jeseni 1990. godine autor ovih redaka obavio je detaljna rekognosciranja terena na području od Novskog ždrila na jugoistoku do Donje Prizne na jugozapadu Velebitskog podgorja. Ujedno provedena je i neposredna terenska autopsija zapadnog dijela otoka Paga (T. 1.). U sklopu tih istraživanja nastojali smo provjeriti naše pretpostavke o postojanju nekolicine novih ili znanosti nedovoljno poznatih lokacija na kojima se očituju znakovita obilježja ranobizantskog vojnog graditeljstva. U tekstu obrađujemo sumarno arheološka nalazišta Gradina iznad Modrić drage, Sv. Trojicu zapadno od Starigrada-Paklenice, položaj Gradinu u Donjoj Prizni, kao i dosad slabo poznatu ranobizantsku utvrdnu na položaju Gradina u Sutojašnici na sjevernoj obali otoka Paga (T. 1.).

Nad uvalom Modrić na krajnjem jugoistočnom dijelu Velebitskog kanala, neposredno iznad Jadranske magistrale na oniskom platou izdignutom ponad Rta Gradina smješteno je oveće istoimeno utvrđenje relativno pravilna pravokutnog tlocrta (T. 1. - A). Na taj lokalitet upozorio nas je S. Forenbacher, znanstveni asistent Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.¹ Detaljnije smo nalazišta obišli

1. Koristimo se prigodom da se najsrdačnije zahvalimo kolegi mr. Staši Forenbacheru na dijelu ustupljene dokumentacije i pokretnim nalazima koje je prikupio tijekom terenskih obilazaka Velebitskog podgorja 1989. godine. Tada nas je upozorio

i na lokalitet Sv. Trojica zapadno od Starigrada-Paklenice.

u srpnju 1990. godine i tom prigodom mogli registrirati dobro očuvane sekcije pravolinijskog bedema s isturenim kvadratnim kulama raspoređenim kako na uglovima pravokutnog tlocrta kompleksa utvrđenja, tako i u pravilnim razmacima u njihovu međuprostoru (T.2, 1 i 2). Tehnika gradnje bedema, zatim tlorisna osnova tog utvrđenja a posebice njegova upućenost moru, odnosno kontroli pomorskog prometa, učvršćuje nas u uvjerenju da ga valja uvrstiti među slična ostvarenja vojnog graditeljstva nastala tijekom kasne antike uz naše priobalje i na otočju Jadrana. Riječ je o utvrđenju koje ima izuzetno značajnu ulogu. Ponajprije ono svojim položajem zatvara, odnosno otežava kopnenim putem pristup zoni Starigrada-Paklenice, odnosno nekoć antičkom Argyruntumu, koji je od položaja Gradina udaljen 8 km prema zapadu. Oko 1,7 km jugozapadno od Modrić drage i utvrđenja na položaju Gradina nalazi se Rt Baljenica, odnosno zapadni morski ulaz u Novsko ždrilo, prirodni prosjek kojim rijeka Zrmanja utječe u Velebitski kanal. Taj značajni prirodni prolaz svakako je predodredio položaj utvrđenja na Rtu Gradina. Upravo radi kontrole prometa iz Novigradskog mora, odnosno još istočnije lociranog Karinskog mora, podignut je taj kastron. U prilog trajnijeg naseljavanja tog krševitog podneblja govori i toponim Seline lociran malo sjevernije na padinama Velebita.

Položaj Sveta Trojica ili Sv. Trojica je oko 14,5 km sjeverozapadno od lokaliteta Gradina u Modrić dragi (T. 1. - B), neposredno uz sjeverni obalni rub Velebitskog kanala, a 6 km zapadno od Starigrada-Paklenice (ant. Argyruntum). Taj interesantni lokalitet, što ga je otkrila prigodom terenskih obilazaka okolice Starigrada-Paklenice M. Trošelj, potakao je vrijednog muzejskog radnika i vrsnog poznavaoća Velebitskog podgorja A. Glavičica da temeljitije upozna njegov širi areal (GLAVIČIĆ 1984: 16-21). Vrlo skromne podatke o tom lokalitetu usputno je naveo i M. Domjan obrađujući spomeničko nasljeđe otoka Vrgade (DOMJAN 1983: 136), a mimogred na nj upućuje i Z. Gunjaca svrstavajući ga u njegovu treću skupinu još tada neprovjerenih položaja kasnoantičkih kastra (GUNJACA 1986: 128). Prigodom terenskih obilazaka južne zone Velebita A. Glavičić je obišao taj lokalitet i dao uglavnom vrlo iscrpan prikaz tamošnjih tragova jednog utvrđenog kasnoantičkog, odnosno ranobizantskog naselja, koje je po njegovu uvjerenju predstavljalo samo jednu u nizu utvrda grupiranih na prirodno zaštićenoj padini obrubljenoj nepristupačnim liticama Tribanjske drage (GLAVIČIĆ 1984: 16-21). Naime, vremenski najmlađi horizont utvrđenja, koja se javljaju na krševitoj padini u blizini naselja Tribunja, Šibuljina i Milovca, na položaju Sv. Trojica, čini kasnoantički kastron. Glavičić je otkrio materijalna svjedočanstva kontinuuma života na tom, zacijelo, vrlo povoljnom položaju od kasnog brončanog doba do svršetka VI. stoljeća (GLAVIČIĆ 1984/ 17). Naime, kasnoantički utvrđeni kompleks dio je zone u kojoj se javljaju prapovijesni lokaliteti Velika i Mala gradina, kao i položaj Velike ograde. Ta zona omeđena je sa sjeverozapada stjenovitim koritom koje tvori prirodnu zaštitu. Kako je već prije dat prilično detaljan opis kasnoantičkog utvrđenja na položaju Sv. Trojica na tom mjestu zadržavamo se pretežito na nekim pojedinostima tamošnje fortifikacije. Prigodom terenskog obilaska u srpnju 1990. godine posvetili smo našu pažnju pojasu bedema što sa sjeverne i dijelom sjeveroistočne strane omeđuje širi areal sakralnog objekta znakovitog hagionima Sv. Trojica. Najbolje je očuvana sjeverna sekcija bedema koja se može pratiti u duljinu od oko 120 metara (T. 3. 2.). Ojačanje mu čine isturene kule

kvadratnog tlocrta, koje se mjestimice daju prepoznati u visini temeljne stope položene na kamen živac (T. 3. 2.). Glavičić pretpostavlja da je utvrđeno naselje bilo površine oko 1,5 hektara (GLAVIČIĆ 1984: 20). Unutar perimetra bedema koji je, zacijelo, štiti naselje sve do obalnog ruba na njegovoj južnoj strani, nailazi se na pravo obilje materijalnih tragova života, što potkrepljuju tlorisi nastambi koji prekrivaju cijelu terasasto koncipiranu padinu platoa na kojem je smješten taj kasnoantički kastron.

Interesantno je napomenuti da se s položaja Sv. Trojica, koji predstavlja sinonim za tamošnji ranobizantski kastron što je navedeno i u literaturi (DOMJAN 1983: 136; n. 21), ostvaruje vrlo dobar pregled unutar pripadajućeg dijela akvatorija Velebitskog kanala i vizualni kontakt s položajima kastrona iznad Modrić drage i osobito s onim na Rtu Ljubljana ponad Ljubačkog zaljeva i moreuza Ljubačkih vrata između otoka Paga i prostora Ravnih kotara (PETRICIOLI 1983: 117-122; GUNJACA 1986: 129). Korelacija spomenutih ranobizantskih utvrđenja osobito je pregledna na priloženoj karti promatranog prostora (T. 1.).

Nakon obilaska ovog interesantnog nalazišta, čini se da su otklonjene eventualno postojeće dileme glede utvrđivanja vremenske pripadnosti tog prostranog fortifikacijskog kompleksa. Uistinu ga možemo pripisati vremenu prve vladavine Bizanta u nas. Daljnji potrebni terenski podaci o tom kastronu bit će svakako prikupljeni tijekom budućih sustavnih istraživanja tog dijela naše kasnoantičke spomeničke baštine. Lokalitet Gradina iznad Donje Prizne između Jablanca i Karlobaga predstavlja *de facto* stjenoviti poluotok isturen prema jugoistoku u Podgorski kanal nasuprot otoku Pagu i smješten između morskih uvala Prizne na sjeveru i Ivićuše ili Vićuše s juga (T. 1. - C; T. 4, 1.). Sjeverna strana poluotoka ujedno je i najviša točka poluotočića s interesantnim toponimom Gradina. Poluotok se od te najviše topografske točke postupno spušta prema jugozapadu, tj. prema moru, u obliku terasa (T. 4, 1.). Kamena litica na kojoj je smješten bizantski kastron osobito se lijepo prepoznaje s morske strane prigodom plovidbe Velebitskim kanalom, kao i sa sjeverne obale otoka Paga, gdje se nasuprot Gradini kod Donje Prizne javlja također ranobizantski kastron u uvali Sutojašnica (T. 1. - D).

Kastron iznad Donje Prizne u cijelosti je obuhvatio poluotočić s njegove, uglavnom u cijelosti prepoznatljive, zidine u mogućnosti smo slijediti u čitavom perimetru koji obuhvaća najistaknutije točke poluotoka. Ponegdje, kao na zapadnoj strani, izdižu se iz krševita terena dijelovi jednog dobro sačuvanog objekta, vrlo vjerojatno masivne kule ojačane snažnim kontraforima (T. 4, 2.; T. 5, 1.). Bedem prati konfiguraciju terena, bez obzira na pojedine strme stijene ili kosine, osobito izražene prema obali na južnoj strani. Na najvišoj koti kastron iznad Donje Prizne završava na istočnoj strani šiljastim isturenim bedemom, koji se na stjenovitoj podlozi ponegdje jedva nazire. Prema zapadu i jugozapadu kastron se, u obliku terasa na kojima se jasno prepoznaju tlocrti većih objekata, odnosno nastambi, spušta i naglo proširuje. Unutar takovih pretežito pravokutnih tlocrta objekata prikupili smo podosta ulomaka keramike (T. 6.; T. 7.). Među njima ističu se ulomci s horizontalnim uparanim gustim nizovima linija tipičnih za bizantsku keramiku (T. 6.), kao i masivne ručke većih posuda (T. 7.).

Uz južnu, bolje sačuvanu sekciju bedema u središnjem terasastom dijelu kastrona (T. 5.2.) nalazi se omanja zidana cisterna za vodu, kakve inače susrećemo na nizu pri-

mjera ranobizantskog vojnog graditeljstva duž Jadrana.

Na to je nalazište upozorio još 1967. godine A. Glavičić prigodom njegova obilaska sjevernog i srednjeg dijela Velebita (GLAVIČIĆ 1967/1968: 292-293); GLAVIČIĆ 1967/1968 b: 32-34). Glavičić je to nalazište smatrao prapovijesnim i rimskim naseljem, koje je potkraj prošlog stoljeća prigodom krčenja djelomice pretvoreno u vrt. Nalazište je dalo podosta pokretnih nalaza iz prapovijesnog i antičkog doba (GLAVIČIĆ 1967-1968 b: 32). Lokalitet Gradina u literaturi je inače smatran ostacima antičkog utvrđenog naselja podignutog na položaju liburnijske gradine iznad prirodno zaštićene luke na teško pristupačnom položaju (ŠONJE 1975: 286), odnosno značajnim ilirskim i rimskim naseljem podno Velebita (KATIČIĆ 1967-1968: si. 12).

Koja je bila stvarna uloga tog utvrđenog naselja, odnosno kastrona? Smješten između dvije morske uvale pogodne za sidrenje i zaštićene od juga i bure, taj je kastron lociran na najužem zapadnom dijelu Podgorskog kanala činio, zajedno s nasuprotnim, ranije već spomenutim kastronom na otoku Pagu u uvali Sutojanj, neposredno uz Zali Rt na staronovaljskoj Zaglavi, sigurnu kontrolu plovnog puta ovim dijelom velebitskog podgorja. Kontrola tog moreuza bila je utoliko značajnija uzmemo li u obzir postojanje ostalih naselja i utvrda u tom dijelu priobalja. Zajedno s kastronom na poluotočiću Svetojanj ili Sutojanj, kastron iznad Donje Prizne predstavljao je zaštitu pristupa otoku Pagu s njegove sjeverne strane, odnosno u pravcu Paških vratiju i kasnoantičkih naselja u toj zoni otoka Paga, kao što su to kastron Sv. Juraj nad gradom Pagom (TOMIČIĆ 1989/1990: 29-53), Novalja (ŠKUNCA 1988: 23-28) i Sv. Juraj (SUIĆ 1953: 32). Ujedno je kastron na položaju Gradina kod Donje Prizne predstavljao značajnu kariku u osiguranju talasokracije Bizanta u tom dijelu Tarsatičke Liburnije. Sa te optimalne pozicije mogla se ostvariti kontrola pristupa otoku Rabu, kao i prema sjeveru Senju.

Prigodom rekognosciranja zone Staronovaljske Zaglave, odnosno okolice Zalog Rta na sjeverozapadnom rubu otoka Paga, obišli smo i poluotočić Svetojanj, odnosno Sutojanj smješten kod Rta Glavine (kota 42) između Velike i Male luke. Ovim obilaskom terena potvrđeni su raniji podaci o postojanju jedinstvenog lokaliteta u krševitoj divljini stjenovite sjeverne obale otoka Paga izložene udarima legendarne bure što se s Velebita u silovitim naletima okomljeva na izbrazdani kamenjar tog sjeverno jadranskog otoka. Naime, u ostacima arhitekture na goljoj litici poluotočića Svetojašnice prepoznao je prvi A. Šonje antičku utvrdu za nadzor i odbranu uskog kanala između Velebita i otoka Paga (ŠONJE 1975: 286). U novije vrijeme u vrlo sažetom obliku osvrnuo se na to interesantno nalazište dobar poznavalac prošlosti otoka Paga A. Škunca. U ostacima antičke utvrde na pustom kamenjaru Rta Svetojašnica prepoznao je dio sustava zaštite plovnog puta uz ovaj dio jadranske obale (ŠKUNCA 1988: 27). Prema Škuncinom uvjerenju to utvrđenje građeno u skladu s konfiguracijom stožastog terena predstavljalo je samo bizantski vidikovac koji je kontrolirao Podvelebitski kanal (ŠKUNCA 1988: 27). Obilazak tog položaja potvrdio je postojanje ranobizantskog kastrona grupiranog oko kamene litice koničnog izgleda, koji sa sjeverne strane strši iz kamenog trupa poluotočića Svetojašnice. Oveći kastron Svetojanj (Sutojanj, Svetojašnica, Sutojašnica) obuhvaća pretežito strmu južnu padinu stijene odrezana vrha na kojoj smo mogli naslutiti obrise tlorisa arhitektonskog objekta zidanog izravno na kamenu živcu. Pretpostavljamo da je riječ o mogućem sakralnom objektu, s obzirom na striktnu orijentaciju njegova

tlocrta u smjeru istok-zapad s jasno prepoznatljivim ostacima ulaza na zapadnom pročelnom zidu objekta. Takav objekt, kojemu jamačno sam lokalitet duguje i naziv, mogao je nekoć biti dominantan i lako primjetan s morske pučine, odnosno plovnog puta kroz Velebitski kanal. Toponim, odnosno vjerojatnije hagionim Svetojanj ili Sutojanj, krije trajnu uspomenu na prve romansko-hrvatske jezične dodire na otoku Pagu (ŠIMUNOVIĆ 1988: 137).

Pretpostavljamo da toponim upućuje na mogući sakralni objekt Sv. Agneze, odnosno pučki Janje i na taj način pridružujemo se ideji koju je, mnogo prije, iznio Josip Kunkera (KUNKERA 1977: 46), izvrsni poznavalac prošlosti Paga, posebice okolice Novalje. Naime, još 1977. godine J. Kunkera je dosta uvjerljivo pretpostavio da je nekoć u utvrdi koja danas nosi naziv Gradina u Svetojanju ili Sutojanju »(. . .) *za vrijeme Bizantinaca od 535. do 620. postojao malen oratorij ili crkvice, koju su zatekli stari Hrvati i njezino ime Sancta Agnes pretočili u svoj jezik: Svetojanj*« (KUNKERA 1976: 115-119; 1977: 46) (2).

Naime, takove toponime s hrvatskim refleksom dalmatskom *santu* suvremena toponomastika registrirala je na prostoru istočnojadranskog primorja u više primjera (ŠIMUNOVIĆ 1988: 137, 141). Osvrćući se na toponimiju sjevernojadranskih otoka Krka, Raba i Paga, Šimunović je na tematskoj karti toponimije ali i razmještaja toponima tvorenih pridjevom *santu* označio i položaj Svetojanj na otoku Pagu, premda za isti nije našao adekvatno tumačenje mogućeg hagionima (ŠIMUNOVIĆ 1986: si. 11; si. 21).

Fortifikacijski sklop kastrona Svetojanj prekriva doslovce svaki pedalj strme jugozapadne padine (T. 9, 1), dok se na njegovoj sjevernoj strani također primjećuju tragovi ostataka zidova položenih na živac. Na jugozapadnoj, južnoj i osobito zapadnoj strmini kamene glavice prepoznaju se jasni tragovi tlocrtnih obrisa vrlo kompaktne i zgusnute arhitekture. Poluotočić doslovce presjeca na jugozapadnoj njegovoj strani snažan bedem širine oko 2 metra, na koji se s njegove unutrašnje strane naslanjaju pravilni kvadratni tlocrti nastambi, odnosno kula i jedne velike cisterne za vodu (T. 8, 2). Osobito je impozantan zidni plašt velike zapadne kule koji je očuvan u visini 6 - 7 metara (T. 8, 1). Na južnoj strani bedema primjećuje se masivni kontrafor koji je vješto položen u odnosu na lom južne sekcije bedema (T. 9, 2.). Bedem se prilagođuje konfiguraciji terena i spretno ga koristi. Svi opisani detalji tvore vrlo kompaktan arhitektonski sklop iz kojeg s jugozapadne strane izbija uzani i vrlo strmi uklesani put do horizontalno otesane terase na samom vrhu konične litice.

Tehnika zidanja, artikulacije tlocrta bedema, pa osobito kvadratnih kula i cisterne za vodu neposredno iza perimetra bedema, primjena obilate žbuke i upotreba masivnih kontrafora, uz izbor položaja utvrđenja, jasno upućuju na postojanje novog ranobizantskog kastrona u nas. Pretpostavljamo da je taj kastron mogao nastati nakon Justi-

2. J. Kunkera donosi dragocjene podatke koje dovodi u vezu s burnim događanjima na izmaku V. stoljeća pa ga citiramo: »*Usmena je i pismena tradicija sačuvala vijest da se čitava tadašnja Novalja*

povukla pred ogorčenim neprijateljem u veliku i jaku tvrđavu pod imenom Gradina u Svetojanju na Gornjem moru u današnjoj Zaglavi« (KUNKERA 1977: 43).

nijanove rekonkviste tog dijela jadranskog priobalja, kao važan obrambeni element jednog visoko sofisticiranog sustava zaštite pomorskih interesa Bizanta tijekom prvog vremena njegove talasokracije Jadranom. U kombinaciji s nasuprotnim kastronom na položaju Gradina nad Donjom Priznom u Velebitskom podgorju, ranobizantska utvrda Svetojanj na Rtu Zaglave smještena između Velike i Male luke podesne za sidrenje, predstavljala je pouzdanu zaštitu moreuza između otoka Paga i kopna, pa time i samog zapadnog ulaza u Podgorski kanal. S kastrona Svetojanj na Pagu moguć je vrlo pouzdan vizuelni kontakt s Gradinom kod Prizne, ali i s velikim kastronom Sv. Damjana ponad Barbata na nedalekom otoku Rabu (DOMJAN 1983: 136); BRUSIĆ 1989: 112). Tako se uklapaju i te utvrde u integralni sustav koji je Bizant oblikovao u Trsatičkoj Liburniji a u kojem zapaženo mjesto zauzimaju i kastrota na otocima Krku (CIGLENEČKI 1987: 104-105, 107; FABER 1988: 121-127; TOMIČIĆ 1988: 148-151; BRUSIĆ 1989; TOMIČIĆ 1990: 34-35), Rabu (DOMJAN 1983: 136; BRUSIĆ 1989: 112; TOMIČIĆ 1990: 32-34) i Pagu (TOMIČIĆ 1989 b: 28-31; TOMIČIĆ 1990: 30-32), odnosno vizualnih signalnih stanica i osmatračnica (BADURINA 1982: 171-177).

Obilazak Velebitskog podgorja imao je isključivo namjeru da uspostavi nedostajuću kariku kontinuiteta života na promatranom prostoru koji je tako znakovito zasvjedočen tijekom prapovijesti i antike. Terenska autopsija pokazala je da u toj jadranskoj regiji realno valja računati s jasno prepoznatljivim horizontom kasnoantičkog vojnog graditeljstva kojeg predstavljaju ovdje prikazani primjeri kastrota na položajima Gradina iznad Modrić Drage, Sv. Trojice kod Starigrada-Paklenice, zatim Gradina kod Donje Prizne i na sjevernoj obali otoka Paga u Svetojanju (Sutojanju). Spomenute utvrde valja, na temelju njihove srodnosti s nizom poznatih lokaliteta, pripisati ranobizantskoj prisutnosti na Jadranu, poglavito u vezi s rekonkvistom bizantskog cara Justinijana I (527-565), odnosno tijekom gotsko-bizantskog ratovanja duž istočnojadranskog priobalja. Opisana kastrota u Podvelebitskom kanalu raspoređena na optimalnim lokacijama osiguravala su pomorski promet ovim dijelom Jadrana, pružala sigurnu zaštitu okolnom stanovništvu. Svaka od tih utvrda imala je stratešku ulogu. Gradina iznad Modrić Drage osiguravala je ulaz u Novigradsko more, kastron na položaju Sv. Trojice kod Tribunja štitio je ne samo zalede Starigrada-Paklenice (kasnoant. *Argirunta*) u odnosu na opasnosti koje su prijetile iz unutrašnjosti, već je štitio moreuz Ljubačka vrata zajedno s nasuprotnim kastronom na položaju Ljubljana iznad Ljubač Drage. Napokon, Gradina kod Donje Prizne i kastron kod Svetojanja (Sutojanja) na otoku Pagu osiguravao je vrlo važan ulaz u Velebitski kanal s njegove zapadne strane. Ova kastrota zajedno s velikim kastronom Sv. Damjan iznad Barbata na otoku Rabu osiguravala su polovidbu u Paškom kanalu i sjeverno prema Šenju (kasnoant. *Senia*). S obzirom na njihov idealan raspored uz južnu obalu Velebita a posebice radi zaštite prirodnih pristupa iz unutrašnjosti, tj. zaleđa Velebita prema gusto naseljenom primorju i otoku Pagu, odnosno prema prostoru Ravnih kotara, ova kastrota valja promatrati i kao odgovarajući visokosofisticiran obrambeni sustav. Pritom ne pomišljamo samo na ranobizantski sustav zaštite rekonkvistom pridobivenog dijela Jadrana tijekom istočnogotsko-bizantskog ratovanja. To je, čini se, samo jedan od mogućih razloga njegova nastanka. Pomišljamo, ponajprije, na mogućnost uspostavljanja sustava zaštite bizantskih interesa i u odnosu na rastuću opasnost sa sjevera, iz unutrašnjosti, povezane s migracijama Slavena tijekom

VI. stoljeća i na prijelazu u VII. stoljeće. Prostorni raspored ranobizantskih utvrda u promatranom dijelu Velebitskog podgorja, ali i na susjednom otoku Pagu, odnosno u Ravnim kotarima (kastron Ljubljana), upućuje na određeno njihovo ešeloniranje. Riječ je o činjenici da su utvrde na obalnom rubu Velebitskog kanala mogle činiti prvi obrambeni pojas a kasta na otoku Pagu drugi obrambeni pojas. Položaj gorskih prijevoja na Velebitu poklapa se pretežito s rasporedom utvrda uz obalni rub. Preciznije rečeno, one štite pristupe tim prijevojima s obale, kako se to razabire iz karte promatranog prostora (T. 1.). Utvrde raspoređene po dubini takove obrane na otočkom rubu Paga (Sv. Juraj nad gradom Pagom, Sv. Juraj iznad Časke i Sutojanj-Svetojanj), predstavljaju zaštitu akvatorija ali i samog otoka, odnosno tamošnjih značajnih urbanih aglomeracija.

Pisano vrelo kasne antike, Kozmografija anonimnog Ravenata, kao i usamljeni numizmatički tragovi bizantskog novca od vremena vladavine Justinijana I (527-565) do Tiberija II Konstantina (578-582), registrirani na Podvelebitskom podgorju, dopunjeni materijalnim svjedočanstvima o prisustvu čitavog sloja kasta iz vremena prve bizantske vladavine u nas, upotpunjuju predodžbu o promatranom prostoru Velebitskog podgorja na prijelazu iz kasnoantičkog u ranosrednjovjekovno razdoblje. Premda tek predstoji znanstveno istraživanje tog osobito značajnog arheološkog horizonta profanog kasnoantičkog graditeljstva, uvjereni smo da i ovim tekstom upotpunjujemo prazninu koja je dosad bila neopravdano prisutna, posebice u promatranom Velebitskom podgorju. Ovaj, zacijelo, samo naizgled negostoljubivi prostor, trajno naseljavan od prapovijesti do kasne antike, poprištem je uspostave jasnih oblika života i u ranom srednjovjekovlju, kada se ondje ponovno u IX. stoljeću susrećemo s istaknutijim arheološkim objektom, predromaničkom crkvicom Sv. Jurja u Rovanskoj na istočnom kraju Velebitskog kanala (DYGGVE 1951: fig. VI, 15; PETRICIOLI 1963).

LITERATURA

- ABRAMIĆ, M. i COLNAGO, A., 1909, Untersuchungen in Norddalmatien, *JOAI* 12, Bd. 13d.
- BADURINA, A., 1982, Bizantska utvrda na otočiću Palacol, *Izdanja HAD* 7: 171-177.
- BADURINA, A., u tisku, Voie maritime byzantine longeant la suite exterieure des iles nord-adriatiques (VI-VII. s.), Radovi bizantološkog skupa u Beogradu održanog 1985. g.
- BATOVIĆ, Š., 1973, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Diadora* 6: 5-139.
- BATOVIĆ, Š., 1987, Liburnska grupa, V. željezno doba, *PJZ*, Sarajevo: 339-390.
- BRUNŠMID, J., 1898, Međašnji kamen između Ortoplina i Parentina, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, N. S. sv. III, Zagreb: 174-177.
- BRUNŠMID, J., 1901, Groblje bronsanog doba na Klačenicima kod Jablanca (kotar Senj). - Povijest mjesta Jablanca, *Vjesnik hrvatskog arheološkog muzeja*, N. S., Zagreb: 53-62.
- BRUSIĆ, Z., 1980, Neki oblici kasnoantičke keramike podmorskih nalazišta uz našu obalu, *Gunjačin zbornik*, Zagreb: 77-86.

- BRUSIĆ, Z., 1989, Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku, *Izdanja HAD* 13: 111-119.
- CIGLENEČKI, S., 1987, Hohenbefestigungen aus der Zeit von 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum, *Bela* 31: 104-105, 107.
- DOMJAN, M., 1983, Crkva sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživanja i konzervatorskih radova, *ShP* 3. s. sv. 13: 123-129.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R., 1987, Japodska grupa, V. željezno doba, *PJZ*, Sarajevo: 430-431.
- DUKAT, Z. i GLAVIČIĆ, A., 1975, Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice I, *Senjski Zbornik*, 6, Senj: 167-198.
- DUKAT, Z. i MIRNIK, I. i NERALIĆ, J., 1984, Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice II, *Senjski Zbornik* 10-11, Senj: 41-57.
- DYGGVE, E., 1951, *History of Salonitan Christianity, Osló*.
- FABER, A., 1988, Osvrt na neka utvrđenja otoka Krka od vremena prethistorije do antike i srednjeg vijeka, *Prilozi* 3/4 (1986-1987), Zagreb: 113-140.
- FORTIS, A., 1774, *Put po Dalmaciji*, Hrvatski prijevod, 1984 (Zagreb).
- GLAVIČIĆ, A., 1967-1968, Arheološki nalazi iz Senja i okolice (II), *Senjski Zbornik* 3, Senj: 5-42.
- GLAVIČIĆ, A., 1967-1968 b, Izvještaj III naučne ekskurzije u sjeverni srednji Velebit, *Senjski Zbornik* 3, Senj.
- GLAVIČIĆ, A., 1984, Arheološki nalazi iz Senja i okolice (VI), *Senjski Zbornik* 10-11, Senj: 7-28.
- GUNJACA, Z., 1986, Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, *Materijali* 22, Novi Sad: 124-136.
- JURIŠIĆ, M., 1989, Arheološki nalazi u podmorju Krka, Raba, Paga i Hrvatskog primorja, *Izdanja HAD* 13, Zagreb: 103-110.
- KATIČIĆ, R., 1967-1968, Najstariji jezici i narodi u Senjskom primorju, *Senjski Zbornik* 3, Senj 1967-1968: 46-53.
- KUNKERA, J., 1976, *Novaljske plaže*, Novalja, rukopis: 115-119.
- KUNKERA, J., 1977, *Novaljska biskupija na otoku Pagu od 4. do 7. vijeka*, *Stomorica* - 2, Novalja: 43; 46; Karta II; 51; 52.
- LJUBIĆ, S., 1889, Crctice iz mog putovanja po južnoj strani gornje Krajine ili gospičko-otočke pukovnije, *Viestnik Hrvatskoga Arheologičkoga društva*, god. XI. br. 4, Zagreb:104-109.
- MEDINI, J., 1980, Provincia Liburnia, *Diadora* 9, Zadar: 363-434.
- PATSCH, K., 1900, *Die Lika in römischer Zeit*, Beč.
- PETRICIOLI, I., 1952, Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu, *ShP* III/2, Zagreb: 106.
- PETRICIOLI, I., 1963, Crkva Sv. Jurja u Ravanjskoj, *ShP* III, s. 8-9: 177-180.
- PETRICIOLI, I., 1983, Castrum Liube (neistraženi arheološki lokalitet), *ShP* 13, Split: 117-122.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1968, Novi Dolabelin terminacijski natpis iz okolice Jablanca, *Vjesnik AMZ*, 3. s., sv. 3, Zagreb: 63 d.
- SUIĆ, M., 1976, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb.

- ŠIMUNOVIĆ, P., 1972, *Toponimija otoka Brača*, Supetar.
- ŠIMUNOVIĆ, P., 1986, *Istočnojadranska toponimija*, Logos, Split.
- ŠKUNCA, A., 1989, Pregled antike otoka Paga, *Izdanja HAD* 13, Zagreb: 23-28.
- ŠONJE, A., 1975, Ostaci antičkih utvrda u Kvarnerskom i podvelebitskom području, *Pomorski Zbornik* 13, Rijeka: 275-290.
- TOMIČIĆ, Ž., 1988, Novija ranosrednjovjekovna istraživanja Odjela za arheologiju, *Prilozi* 3/4 (1986/1987), Zagreb: 141-174.
- TOMIČIĆ, Ž., 1989, Sv. Juraj iznad Paga, ranobizantski kastron, *Obavijesti* 21/3, Zagreb: 28-31.
- TOMIČIĆ, Ž., 1989 b, Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, *Prilozi* 5-6 (1988/1989), Zagreb: 29-53.
- ZANINOVIĆ, M., 1980, Antička naselja ispod Velebita, *Senjski Zbornik* 8, Senj: 187-196.
- ZANINOVIĆ, M., 1983-1984, Stanovništvo Velebitskog Podgorja u antici, *Senjski Zbornik* 10-11, Senj: 29-40.
- ZANINOVIĆ, M., 1989, Naselje i teritorij u antici Hrvatskog primorja, *Izdanja HAD* 13, Zagreb: 9-16.

SKRAĆENICE

<i>Diadora</i>	<i>Diadora</i> , glasilo Arheološkog muzeja, Zadar
<i>JÖAI</i>	<i>Jahreshefte des Osterreichischen Archdologischen Instituts</i> , Beč
<i>JZ</i>	<i>Jadranski zbornik</i> , Rijeka.
<i>Senj. zb.</i>	<i>Senjski zbornik</i> , Senj
<i>ShP</i>	<i>Starohrvatska prosvjeta</i> , Split
<i>VAMZ</i>	<i>Vjėsnik Arheološkog muzeja</i> , Zagreb
<i>Izdanja HAD</i>	<i>Izdanja Hrvatskog arheološkog društva</i> , Zagreb
<i>Radovi</i>	<i>Radovi bizantskog skupa</i> , Beograd
<i>PJZ</i>	<i>Praistorija jugoslavenskih zemalja</i> , Sarajevo
<i>Gunjačin Zb</i>	<i>Gunjačin zbornik</i> , Split
<i>Dela</i>	<i>Dela</i> , Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
<i>LEJ</i>	<i>Likovna enciklopedija Jugoslavije</i> , Zagreb
<i>Senjski Zb</i>	<i>Senjski zbornik</i> , Senj
<i>Prilozi</i>	<i>Prilozi</i> , Odjel za arheologiju Institut za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
<i>Put po Dalmaciji</i>	<i>Put po Dalmaciji</i>
<i>Materijali</i>	
<i>Lika in römischer Zeit</i>	
<i>Antički grad</i>	<i>Antički gradina istočnom Jadranu</i>
<i>Toponimija otoka Brača</i>	
<i>Jadranski Zb</i>	<i>Jadranski zbornik</i> , Rijeka
<i>Pomorski Zb</i>	<i>Pomorski zbornik</i>
<i>Obavijesti</i>	<i>Obavijesti</i> , Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb

OPIS TABLI
DESCRIPTION OF PLATES

Tabla 1

Plate 1

Karta sjevernog dijela Hrvatskog primorja s položajem ranobizantskih lokaliteta (A - položaj Gradina u Modrić dragi, B - položaj Sv. Trojica kod Tribunja, C - položaj Gradina iznad Donje Prizne, D - položaj Svetojanj-Sutojanj na staronoyaljskoj Zaglavi, na otoku Pagu, E - Sv. Juraj nad gradom Pagom, F - Sv. Juraj nad Časkom na otoku Pagu, G - položaj Ljubljan, H - Sv. Damjan nad Barbatom na otoku Rabu, I - Rt Kaštelina kod Kampora na otoku Rabu, J - Korintija kod Baške na otoku Krku). Crtež: Silvija Lebarić, dipl. ing. arh.

Map of the northern part of the Croatian Coastland with early - Byzantine sites (A - Gradina in Modrić draga, B - Sv. Trojica near Tribunj, C - Gradina above Donja Prizna, D - Svetojanj-Sutojanj in Zaglava nr. Stara Novalja, on the island of Pag; E - Sv. Juraj above the town of Pag, F - Sv. Juraj above Časka on the island of Pag, G - Ljubljan; H - Sv. Damjan above Barbat on the island of Rab, I - Kaštelina Cap near Kampor on Rab, J - Korintija near Baška on Krk). Drawing by Silvija Lebarić

Tabla 2

Plate 2

1. Pogled sa sjeveroistoka na ostatke bedema kasnoantičke utvrde na položaju Gradina iznad Modrić drage. Snimio: Ž. Tomičić.

2. Pogled sa istoka na južnu sekciju bedema utvrde na položaju Gradina iznad Modrić drage. Snimio: Ž. Tomičić.

1. The remains of the Late Roman ramparts of the fort on Gradina above Modrić draga as seen from NE. Photo by Ž. Tomičić

2. The south section of the fort wall on Gradina above Modrić draga as seen from E. Photo by Ž. Tomičić

Tabla 3

Plate 3

1. Pogled na sjevernu sekciju bedema utvrde na položaju Sv. Trojica. Snimio: Ž. Tomičić.

2. Pogled sa sjevera na kulu uz sjevernu sekciju bedema utvrde na položaju Sv. Trojica. Snimio: Ž. Tomičić.

1. The northern part of the fort walls on Sv. Trojica. Photo by Ž. Tomičić

2. The tower at the northern section of the fort ramparts on sv. Trojica as seen from N. Photo by Ž. Tomičić

Tabla 4

Plate 4

1. Pogled sa sjevera na položaj Gradina iznad Donje Prizne. Snimio: Ž. Tomičić.

2. Pogled sa sjeverozapada na zapadnu sekciju bedema utvrde na položaju Gradina kod Donje Prizne s velikom kulom ojačanom kontraforima. Snimio: Ž. Tomičić.

1. Gradina above Donja Prizna from N. Photo by Ž. Tomičić

2. The western part of the fort walls with the strong tower, strengthened by buttresses, on Gradina near Donja Prizna, as seen from NW. Photo by Ž. Tomičić

Tabla 5

Plate 5

1. Sjeverozapadno pročelje velike zapadne kule ranobizantske utvrde na položaju Gradina kod Donje Prizne. Snimio: Ž. Tomičić.

2. Pogled na južnu sekciju bedema ranobizantske utvrde na položaju Gradina kod Donje Prizne. Snimio: Ž. Tomičić.

1. NW front of the large western tower of the Early-Byzantine fort on Gradina near Donja Prizna. Photo by Ž. Tomičić

2. A view of the S section of the walls of the Early-Byzantine fort on Gradina near Donja Prizna. Photo by Ž. Tomičić

Tabla 6

Plate 6

Ulomci glinenih kasnoantičkih posuda otkriveni na površini položaja Gradina kod Donje Prizne. Crtež: Krešimir Rončević.

Fragments of Late Roman earthenware found on the ground of Gradina near Donja Prizna. Drawing by K. Rončević

Tabla 7

Plate 7

Ulomci ručki i grlenog ruba kasnoantičkih posuda prikupljenih na površini lokaliteta Gradina iznad Donje Prizne. Crtež: K. Rončević

Fragments of handles and mouths of Late Roman vessels collected on the surface of Gradina above Donja Prizna. Drawing by K. Rončević

Tabla 8

Plate 8

1. Pogled s južne strane na ostatke cisterne za vodu i velike zapadne kule na položaju Svetojanj (Sutojanj) na otoku Pagu. Snimio: Ž. Tomičić.

2. Pogled na veliku cisternu za vodu na južnoj padini poluotočica Svetojanj (Sutojanj). Snimio: Ž. Tomičić.

1. South view of a water cystem and the big western tower on Svetojanj (Sutojanj) on the island of Pag. Photo by Ž. Tomičić

2. The large water cystem on the south slope of the peninsula Svetojanj (Sutojanj). Photo by Ž. Tomičić

Tabla 9

Plate 9

1. Pogled s vrha kastrona na jugozapadni dio bedema ranobizantske utvrde s cisternom za vodu i nastambama na položaju Svetojanj (Sutojanj) na otoku Pagu. Snimio: Ž. Tomičić.

2. Pogled s vrha kastrona Sutojanj na južni pojas bedema s kontraforom i kula-nastambama. Snimio: Ž. Tomičić.

1. The view from the top of the *kastron* upon the SW part of the Early Byzantine fort with a water cystem and and dwellings on the site Svetojanj (Sutojanj) on Pag. Photo by Ž. Tomičić

2. The view from the top of the *kastron* of Sutojanj upon the S part of the walls with a buttress and towers-dwellings. Photo by Ž. Tomičić

SUMMARY

TRACES OF EARLY BYZANTINE MILITARY BUILDINGS BELOW VELEBIT

The Velebit foothills and the neighbouring island of Pag, in spite of their cruel climate and relief, have always been inhabited and are thus important for archeological observation. There is material proof of the early colonization of this part of the Adriatic coast after the Balkan-Pannonian migrations on the threshold between the bronze and iron ages. Archaeologically we can follow clearly traceable life during classical and partly also medieval times. The author's interest focusses on a number of sites on the coast of the Croatian Littoral between Donja Prizna and Novsko Ždrilo and on the north coast of Pag (T. 1.)- There is a chain of interesting examples of late classical architecture which can be reconstructed from ground-plan ruins or parts of walls (Pl. 2. - Pl. 5.; Pl. 8. - Pl. 9.), and from other objects discovered (Pl. 6 - Pl. 7.) and the author has recognized a line of early-Byzantine fortifications which were very likely constructed during the reconquests of Justinian I (527-565). Although there is as yet no detailed documentation or studies of this development in the late classical period the author presents the results of his own observations on the basis of fieldwork.

His research carried out in the hills at the foot of Velebit had the sole purpose of providing a missing research link into the continuity of life in these regions, so markedly authenticated during prehistory and classical times. Fieldwork in this Adriatic region shows that we may trace existence of a discernible line of military construction during the late Roman period seen in the examples here given of *castra* above Modrić Drage (Pl. 3.), Sv. Trojica near Starigrad-Paklenica (Pl. 3.), the hill-fort near Donja Prizna (T. 4. - T. 7.) and on the northern coast of the island of Pag in Svetojanja or Sutojanja (Pl. 8. - Pl. 9.). These fortresses, on the basis of similarities with those in a number of sites can be attributed to an early Byzantine presence connected with reconquests of the Byzantine Emperor Justinian I (527-565), during the East Gothic-Byzantine wars along the eastern Adriatic shore.

These *castra* of the channel under Velebit were built at optimum locations for the protection of sea traffic in this part of the Adriatic and also offered maximum protection to the inhabitants of the locality. Each of the fortresses had its own strategic role. That above Modrić draga protected the entrance into Novigrad Bay, that of Sv. Trojica near Tribunj not only protected Starigrad-Paklenica (late Roman *Argirunta*) from land attacks, but also, in combination with the castle at Ljubljana above Ljubač draga protected Ljubačka draga from the sea side. Finally the hill-fort at Donja Prizna and the *kastron* at Svetojanja (Sutojanja) on the island of Pag guarded the very important western entrance to the Velebit Channel. These two together with the big *kastron* of Sv. Damjan above Barbat on the island of Rab provided security for vessels in the Pag channel and northward towards Senj (*Senia*).

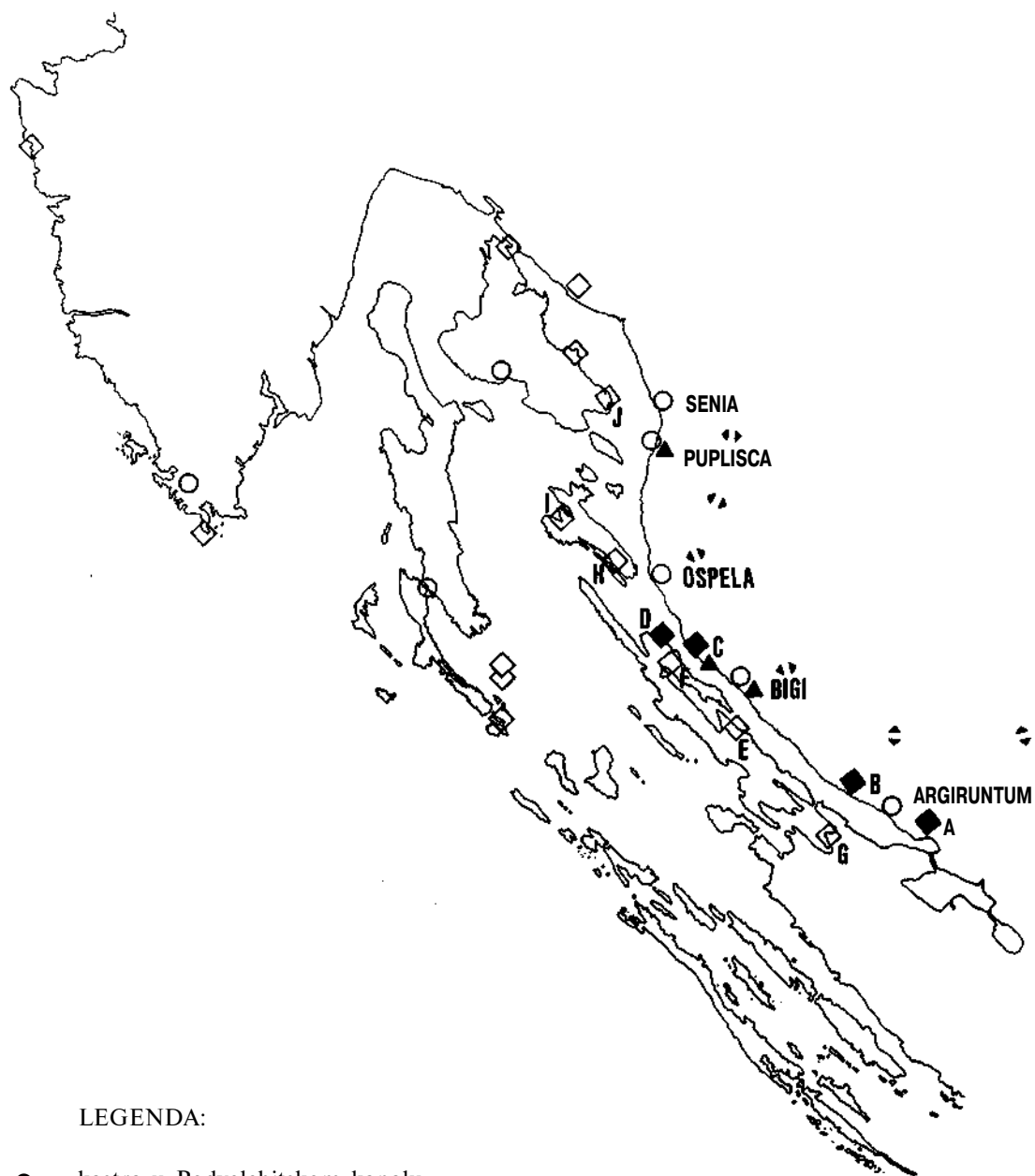
Taking into consideration their ideal distribution along the south shore of Velebit and especially their protection of the natural route inland, i. e. across Velebit and down to the well inhabited coast and on Pag island, as well as their relation to Ravni kotari these castles might be considered as part of a sophisticated defence system. We may

here take into consideration more than early Byzantium defence system of the reconquered parts of the Adriatic during the Ostrogothic-Byzantine wars. This may have only been one reason for their construction. They may well have been part of a system of Byzantine fortifications that took into account the growing threat to Byzantine interests from overland, a threat linked with the migrations of the Slavs during the sixth and into the seventh century.

The special distribution of early Byzantine castles in the part of Velebit that we have been considering and in Ravni kotari, though not on Pag, suggests a certain planning. What we have in mind is that the fortresses on the edge of the Velebit channel might have been a first line of fortification and those on Pag a second. The position of the mountain passes on Velebit more or less coincides with the positioning of the castles on the shore. They thus guarded approach to those passes from the sea as can be seen from study of a map of the region (T. 1.). The castles in depth defence of the island of Pag (Sv. Juraj above Pag, Sv. Juraj above Časka and Svetojanj) may be considered as sea defence of the island only, and of its main urban centres. The written sources for the late classical period, the *Cosmography* of the anonymous Ravenat and Byzantine coins of the reigns of Justinian I (527-565) to Tiberius II Constantine (578-582) supplemented by material evidence about numbers of *castra* from the time of the first Byzantine reign in these regions may be and rounded out by examination of the Velebit foothills. Although scientific research has yet to be done in this important archeological area of late classical architecture we feel sure that this article will help to fill an unnecessary lacuna in the field. These regions, which only seem so inhospitable, were continuously settled from pre-history until the late classical period and in them were clearly marked forms of living in the early Middle Ages, and in the eleventh century we find such an important archaeological building as the pre-Romanesque chapel of Sv. Juraj in Rovanjaska at the eastern end of the Velebit Channel (DYGGVE 1951: fig. VI, 15; PETRICIOLI 1963)

Primljeno 26. II. 1990.
Prihvaćeno 20. IX. 1990.

LEGENDA:

- kastra u Podvelebitskom kanalu
- ostala ranobizantska kastra
- urbani centri
- nalazi bizantskog novca VI. stoljeća
- ◄► gorski prijevoji na Velebitu

Tabla 1

Tabla 2

Tabla 3

Tabla 4

Tabla 5

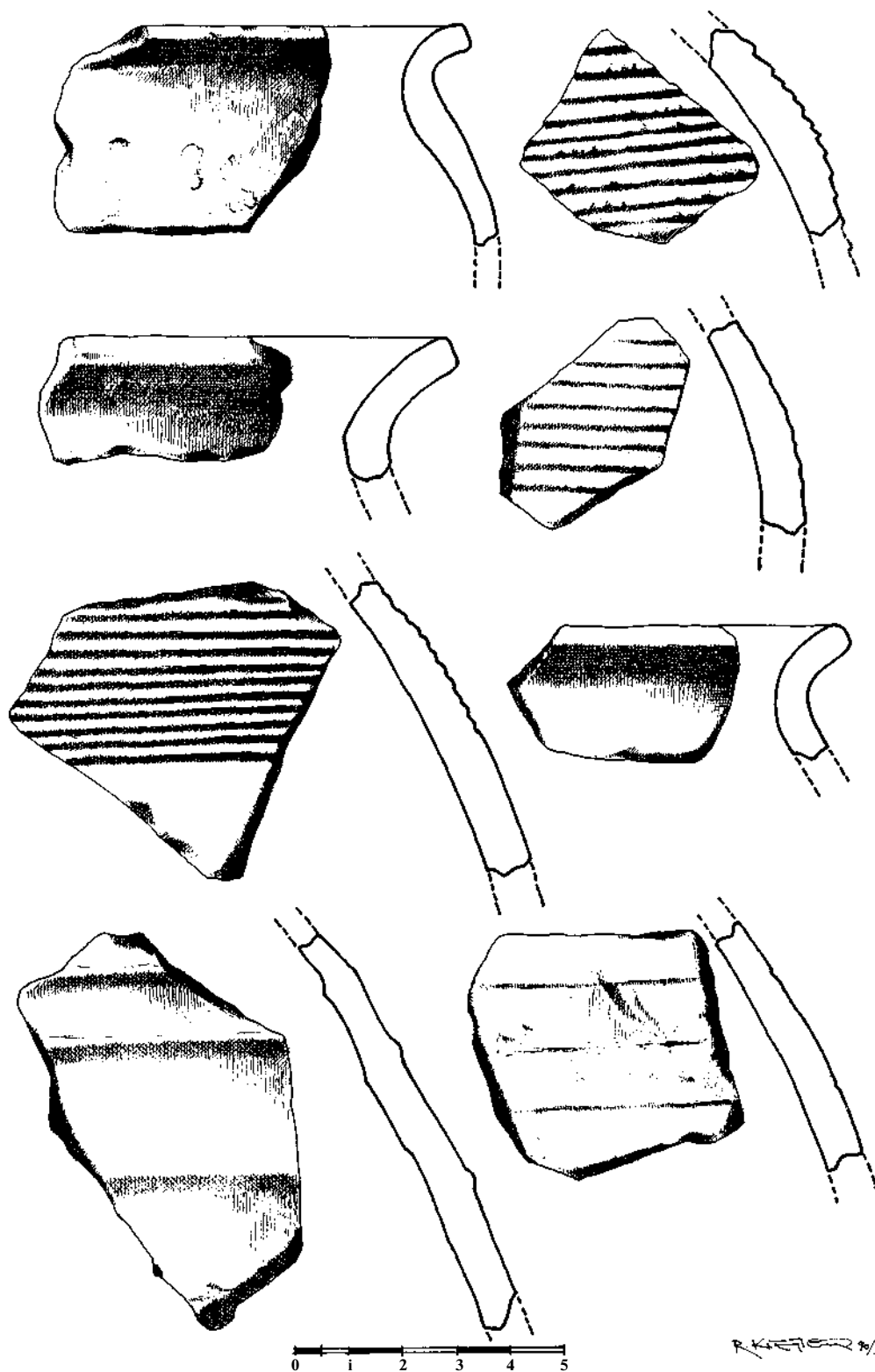

Tabla 6

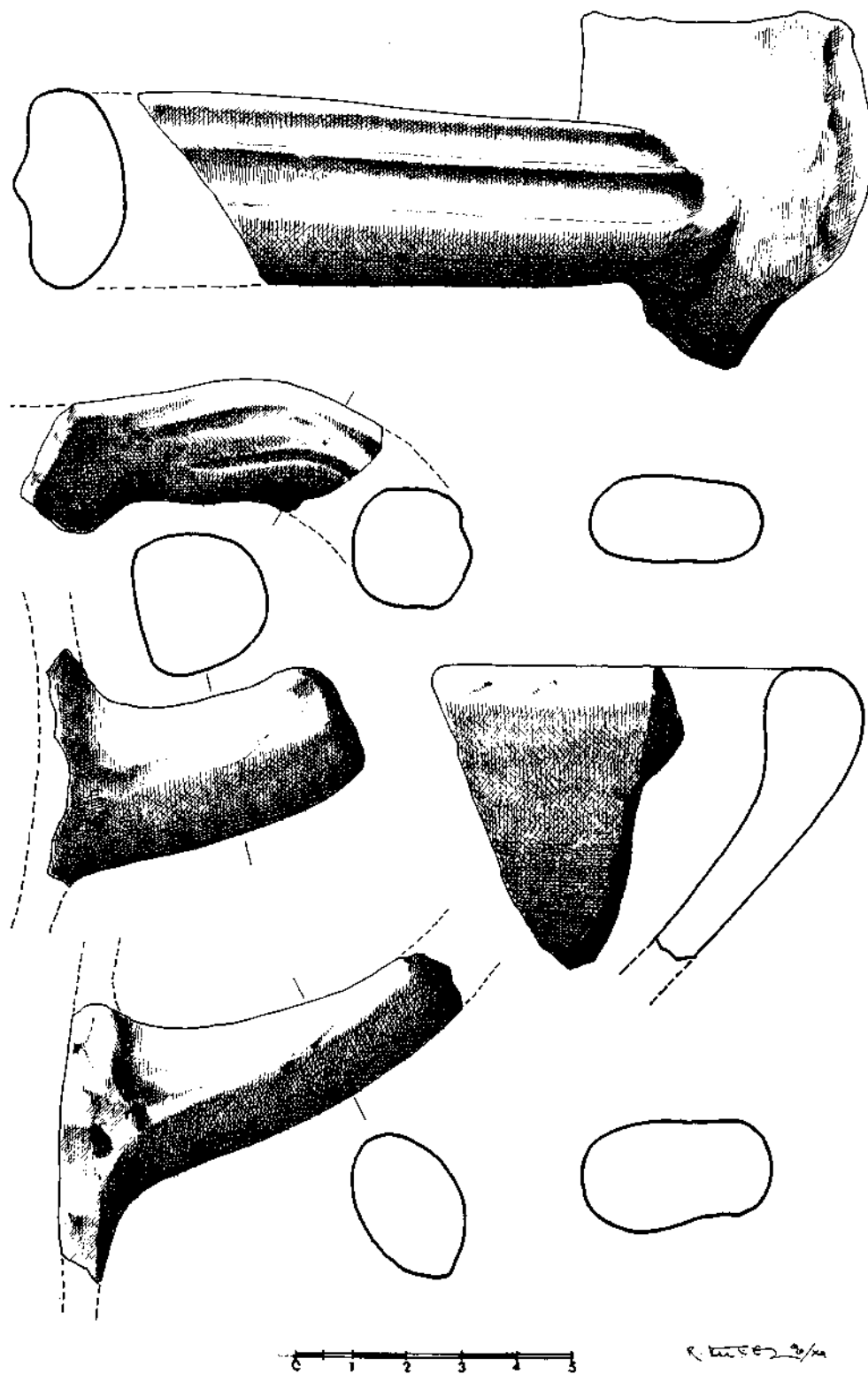

Tabla 7

Tabla 8

Tabla 9

IVAN MIRNIK

*Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Zrinskog 19
41000 Zagreb*

SKUPNI NALAZI NOVCA IZ HRVATSKE IX.
SKUPNI NALAZ HERAKLIJEVIH ZLATNIKA IZ ZRMANJE

UDK 737.22.1 (497.13) »06«
Izvorni znanstveni rad

Autor obraduje manji skupni nalaz zlatnog novca bizantskog cara Heraklija (610-641), kako se čini, avarskih oponašanja. Blago je otkriveno god. 1931., a čuva se u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu. Uz opis sačuvanih primjeraka iz te ostave, kao i nekih drugih, langobardskih i arapskih kovanja iz zagrebačke zbirke, navode se neki istovremeni nalazi bizantskog novca i drugog arheološkog materijala iz tog vremena.

Godine 1938. otkupljena je za Arheološki muzej u Zagrebu manja ostava zlatnog novca iz prve polovice 7. st., nađena u Potkomu kod Zrmanje. To vrlo značajno blago je po svoj prilici našao i prodao neki Mile Grlić, no o pojedinostima nalaza i otkupa ne znamo ništa, jer otkup nije registriran uobičajenim administrativnim putem, tako da u arhivu muzeja nema nikakvih podataka. Oni kojima danas raspolažemo navedeni su ili na ceduljicama koje su priložene novcu, ili uneseni olovkom u inventarsku knjigu bizantskog novca. Tako saznajemo da se prije rata ostava čuvala u pisacem stolu tadašnjeg upravitelja muzeja Viktora Hoffillera, koji ju je možda namjeravao i objaviti. Za vrijeme rata i nakon rata spremljena je zajedno sa zlatnim novcem u trezoru muzeja. Riječ je o pet, vjerojatno avarskih, barbariziranih solida cara Heraklija (610-641), koji je, prema nekim izvorima, pozvao Hrvate u Dalmaciju, kako bi se oslobodili od Avara (Klaić 1899: 30-32). Svaki je primjerak novca drukčiji i iskovan drugim alatom:

1. Av: ddHHRCASChN(naopako) hICVIVIHL Poprsje Heraklija (lijevo) s kratkom bradom, i manje poprsje mladog Heraklija Konstantina (desno), licem, obojica okrunjena krunom od dva reda biserja i križem, u plastu s fibulom i oklopu; gore između njih grčki križ; linearna kružnica.

Rv: VICTOR(naopako)IA DSuIA Križ s ravnim okomitim završecima na hastama, na četiri stepenice; CONOB u egzergu. Linearna kružnica. AV, 21,5 mm, 4,446 g; os 1; AMZ br.1239

2. AV: HPOHVDN INAICANbVICpV; slično kao gore. Biserna kružnica.

Rv: VIAOTIIVS(vodoravno) AVKHVI; slično kao gore; A+OBI u egzergu. Biserna kružnica.

AV, 21 mm, 3.73 g; os 6; AMZ br. 1300

3. Av: dOAOCINOAS(vodoravno) OC(naopako) OLHICAL-MLUIGBOI; slično kao gore. Linearna kružnica.

Rv: VICTOAI AVVAIE (naopako); slično kao gore; CONOG u egzergu. Linearna kružnica.

AV, 20 mm, 4,45 g; os 8; AMZ br. 1301.

4. Av: GOAUGEnCAIIVtEtbCCYCOWMOPV; slično kao gore. Linearna kružnica.

Rv: VICTORIA AVGUIO; slično kao gore; CONOB u egzergu. Linearna kružnica.

AV, 20,5 mm, 4,35 g; os 7; AMZ br. 1302.

5. Av: ddNHEAACHAUChhhCYNREPP; slično kao gore. Linearna kružnica.

Rv: VICTORIA AVGuA; slično kao gore; CONOB u egzergu. Linearna kružnica.

AV, 19 mm, 4,32 g; os 7; AMZ br. 1303.

U numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu nalaze se još tri barbar-ska kova Heraklijevih zlatnika, dva solida i jedan *tremissis*:

6. Av: +EP(naopako)DCN(naopako)OIII hP(naopako)DCOGFOVDD; slično kao br. 1. Biserna kružnica.

Rv: VICTORI AAVGVA; slično kao br. 1; CONOB u egzergu. Biserna kružnica.

AV, 20 mm, 4,28 g; os 1; AMZ br. 656. Prodao Bruno pl. Fabry, trgovac u Erdeviku god. 1910. (si. BMC: 186, 10-12)

7. Av: ONDIIUEUUSIIAS(vodoravno)OU nO WIEU; slično kao br. 1. Linearna kružnica.

Rv: AVCVIIAVAV; slično kao br. 1., umjesto križa T na tri stepenice; OOHOC(naopako) u egzergu. Linearna kružnica.

AV, 19 mm, 4,26 g; os 7; AMZ br. 658. Primjerak nađen u Bosni. Prodao J. Ličanin god. 1911. (cf. BMC: 254). Arapska patvorina.

8. Av: DNHIR ACLIUP Poprsje golobradog Heraklija, s dijademom, u paludamentu i oklopu nalijevo. Linearna kružnica.

Rv: IIVCOIIIOIIAVOTIuVM; križ s okomitim završecima na hastama; T(naopako)OS(naopako)M u egzergu. Linearna kružnica.

AV, 14 x 15 mm, 1,48 g; os 7; AMZ br. 661. Stara muzejska zbirka. (Langobardski kov za Adalwalda, Ariwalda i Rotharija (c. 615-652 ili c. 620-c. 700), cf. Wroth 1911:130-132, br.31-40; Grierson-Blackburn 1986: 456, br. 307-310, T. 16.)

Za navedene zanimljive barbarizirane Heraklijeve kovove svojevremeno su se zanimali eminentni europski numizmatičari Wolfgang Hahn iz Beča i W. A. Oddy iz Londona.

Za Heraklija se zlatan novac kovao u više carskih kovnica: u Konstantinopolu, Hersonu (?), Cipru (?), Tesalonici, Kartazi, Hispaniji, Siciliji, Rimu ili Aleksandriji (?), Raveni, a k tomu su se tremisi još oponašali i na tlu Italije (Hahn 1981: 83-91, T. ;:-8). Solidi iz Zrmanjskog blaga, kao i druga dva primjerka zagrebačke zbirke, kao prototip su imali zlatnike proistekle iz konstantinopolske kovnice, prema Wrothu iz vremena između c. 613/14, i c. 630. ili kasnije (Wroth 1908: 186-188; točnije 188 br. 37-38, T. XXIII, 8). C. Morrisson ih datira od siječnja 613. do kraja 629. god. (Morrisson 1970: 256, 262-263; točnije 10/Cp/AV/15-29), a Hahn u vrijeme između c 625 i 629. (MIB III, br. 21-28). Takove solide opisao je i J. Tolstoj (p. 656, br. 159 sqq), a spominje ih i Grierson (Grierson 1983: 92-94, Pl. 15). Nakon toga tipa slijedi tip na kojem je Heraklije prikazan s dugom bradom i brcima. Natpisi na aversima zagrebačkih primjeraka uglavnom su besmisleni, jer su kalupe za novac izrađivali nepismeni majstori, a trebali bi glasiti: *DDNNHERACLIUSETHERACONSTPPAVC* (= *Domini nostri Heraclius et Heraclius Constantinus, Perpetui Augusti*), a na reversima, gdje su slova ipak bila malo veća, ostatak prvotnog teksta se malo lakše razabire: *VICTORIA AVGuA* (= *Victoria Augusta*), dok je u odsječku trebao biti natpis: *CONOB* (= *Constantinopolis obryzum*).

Pretpostavljene langobardske i arapske imitacije Heraklijevih semisa i solida spomenuo je W. Wroth (1908: 254), a među njima i jedan nepoznatog podrijetla, sličan onima iz Zrmanje, otkupljen god. 1906. za Britanski muzej, s poprsjem Heraklija i Heraklija Konstantina i s deformiranim natpisom na aversu, te križem na tri stepenice i natpisom *VICTA DOVNI, NONOC* u egzergu na reversu, dok je na jednom solidu umjesto križa T kao na zagrebačkom arapskom primjerku opisanom pod br. 7 (Wroth 1908: 254).

Heraklijeve su solide i tremise također oponašali Merovinzi, uz one Justina II. (565-578), Tiberija II. (578-582) i Foke (602-610) (Grierson-Blackburn 1986: 129). Tako M. Prou opisuje i reproducira jedan oponašani Heraklijev *solidus* i jedan *tremissis* iz kovnice u Marseilleu i jedan *tremissis* iskovan u Viviersu (Prou 1891: xxvii-xxviii, si. 13-15). Godine 1820. iskopano je manje blago od oko dvadesetak zlatnika u Monsu, od kojih je oko pet bilo ili bizantskih ili imitacija bizantskog novca careva Foke i Heraklija (Grierson-Blackburn 1986: 125-126).

Wroth opisuje jedan barbarizirani *solidus* s poprsjem Konstansa II. (641-668) i Konstansa IV. (668-685) na licu i križem na tri stepenice i s Heraklijem i Tiberijem lijevo i desno - za njega smatra da bi mogao biti iskovan za vladanja Griomalda I. (647-662) u nekoj nepoznatoj beneventanskoj kovnici (Wroth 1911: 189; T. XXV, 7)

Među langobardskim pseudocarskim tremisima, valjda kovanim u Lučci, dva su glavna prauzora, prvi su Mauricijevi zlatnici s Viktorijom na reversu, a drugi oni s križem, kakve su kovali Heraklije i Konstans II. (Grierson-Blackburn 1986: 58,63). Deset primjeraka *tremisses* s imenom Heraklija iskovanih za langobardskih kraljeva Adalwalda (615-?624), Ariwalda (624-636) i Rotharija (636-652) objavio je svojevremeno Wroth (1911: 130-132). Grierson i Blackburn na T. 15. prikazuju četiri langobardska tremisa kovana u Toskani između c. 620-c. 700, s imenom Heraklijevim (Grierson-Blackburn 1986: T. 15, br. 307-310). Na T. 19 javlja se germanska imitacija iz vremena Merovinga, također *tremissis*, revers kojega podsjeća na Heraklijeve (*ibid.* T. 19, br. 385), dok na T.31 imademo i jedan anglo-saski *solidus* s polovice 7. st., čiji avers oponaša

carske solide iz kasnog 4. st, a revers je pak preuzet s Heraklijevih (*ibid.*, T. 31, br. 665).

Pozabavimo se načas težinama solida. Oni iz zrmanjske ostave teže: 4.46, 4.45, 4.35, 4.32, 3.73 g, a druga dva barbarizirana primjerka 4.29 i 4.28 g. Usporedbe radi navodimo da su težine solida iz Bečke zbirke slijedeće: Heraklije (VICTORIA AVG) 4.48, 4.47 g; Heraklije i Heraklije Konstantin (VICTORIA AVGV) 4.51, 4.43, 4.42, 4.41 (3), 4.40 (2), 4.37, 4.30, 4.28 g; (VICTORIA AVGG) 4.41, 4.36 g; (VICTORIA AVGGG) 4.47, 4.45 (2), 4.44, 4.34, 3.68, 3.52 g - ovaj posljednji barbariziran i probušen (Kubitschek 1897: 190). Pariški pak primjerci s poprsjima Heraklija i njegova mladog sina teže: 4.53, 4.49, 4.47, 4.45, 4.37 g (Morrisson I 1970: 263). Iz navedenog bi se dakle teško moglo zaključiti da su oponašani primjerci laganiji od onih iz carigradske ili neke druge carske kovnice.

Solida iz tog vremena u našim krajevima imade vrlo malo: postoji jedan Mauricija Tiberija iz Vrane (AMZ br. 1618), jedan Fokin iz Siska (BMC 167,57; AMZ br. 639), Heraklija i Heraklija Konstantina s nama nepoznatog nalazišta u Dalmaciji (patvoreni brončani solid s tragovima pozlate u splitskom Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika br. 4089; Delonga 1981: 221 br. 52, T. IV, 14), Heraklija i njegovih sinova iz samog Zadra (nekada u Arheološkom muzeju u Zadru, inv. br. 115, sada vjerojatno u Arheološkom muzeju u Mlecima), te jedan *tremisis* Heraklija iz Vrbnika (BMC 246, 435ff; AMZ br. 660). Nadalje je jedan Heraklijev *solidus* bio u blagu nađenom u Nerežišćima god. 1919., a zakopanom nakon god. 668. (Marović 1984: 302)

Ni brončani novac s kraja VI. i prvih desetljeća VII. st., koji može bolje od zlatnog pružiti sliku novca u lokalnom optičaju, nije brojniji. Arheološki se muzej Istre u Puli može pohvaliti s 20 primjeraka novca Mauricija Tiberija, 9 Foke i 6 Heraklija, no oni su bez određenog nalazišta, -iako se može pretpostaviti da potječu iz Istre. Prema brojčanom stanju bizantskog novca drevnog Arheološkog muzeja u Splitu, kako nam je prezentirao I. Marović, Mauricije Tiberije zastupljen je sa 7 zlatnika, 3 srebrnika i 55 brončanih kovova (sveukupno 65 komada); Foka sa 6 zlatnika i 52 brončane nominale (sveukupno 58), te Heraklije sa 10 zlatnika, 1 srebrnikom i 20 brončanih primjeraka (sveukupno 31 komad; Marović 1984: 299). Tu je ujedno i skupni nalaz 51 komada folisa, polufořisa i dekanumija iz više kovnica, iskopan u kanalu god. 1979 u Solinu s *terminus post quem* god. 630/31: Justinianus I. (8), Justinus II. (13), Mauricius Tiberius (14), Phocas (6), Heraclius (4), neodređeno (6). Taj je skupni nalaz vrlo važan kao argument o produžetku života stare Salone i nakon god. 614., kada se pretpostavljalo da je grad razoren, ali ne i poslije god. 631-39. kada je opat Martin doputovao u ove krajeve s nalogom da spasi svetačke moći i otkupi zarobljenike (Marović 1984). I u dalekom Caričinom gradu je god. 1953. iskopana mala ostava od 6 folisa Foke (2) i Heraklija (4), zakopana god. 613., (Popović 1984).

Područje na kojem je ostava Heraklijevih imitacija pronađena vrlo je i povijesno i numizmatički zanimljivo; tu su poznati lokaliteti Zvonigrad i Zrmanja. U Zrmanji je prema podacima u arhivu Arheološkog muzeja u Zagrebu oko god. 1908. nađen Zenonov (474-491) *tremisis*, a iz Zvonigrada se u istom muzeju čuvaju pojedinačni nalazi novca Kartage (br. 4310. 5489), kao i rimski carski Augusta (27. pr. Kr.-14. po Kr.), Klaudija (41-54), Tita (79-81), Domicijana (81-96), Nerve (96-98), Hadrijana (117-138), Antonija Pija (138-161), Marka Aurelija (161-180), Faustine Mlađe (130-175), Komoda

(176-192), Julije Domne (-217), Elagabala (218-222), Gordijana III. (238-244), Filipa I. (244-249), Galijena (253-268), Klaudija Gotičkog (268-270), Proba (276-282), Maksimijana (286-305), Konstantinove dinastije (306/7-363), Valentinijana I. (364-375), a od novijeg jedan splitski autonomni bagatin, zatim mletački novac Andrea Dandola (1343-1354), Giovaniya Delfina (1356-1361), Michele Morosinija (1382), riminski Sigismonda Malateste (1432-1463), ugarski denari Ludovika I. (1342-1382), Rudolfa II. (1576-1612), Matije II. (1612-1619), otomanska akča, jedan bakreni srednjovjekovni križić, te svećačka medalja iz Vizence s likom Majke Božje i Sv. Antuna. Sveukupno 118 komada, bolje ili slabije sačuvanog novca iz vremena od 2. st. pr. Kr. pa sve do 18. st. inventiranog skupno i pojedinačno.

Preko Obrovačkog prijevoja s obale u unutrašnjost tog dijela Ilirika, a osobito uz rijeku Unu prema sjeveru u 2. i 1. st. pr. Kr. počinje prodirati prvi novac, a to je brončana valuta sjevernoafričkih država Egipta, Kartage i Numidije. Uz brojne pojedinačne nalaze o tome svjedoči desetak blaga mazinskog tipa (Mirnik 1987).

Topografija bizantskih solida (ali i suvremenih patvorina) iz prve polovice 7. st. vrlo je dobro obrađena još početkom pedesetih godina (Csallány 1952; Vinski 1956; Kovačević 1963), pa tako saznajemo slijedeće podatke. Zlatnici (solidi ili tremisi) Mauricija Tiberija nađeni su na slijedećim nalazištima: Bački Monoštor (Monostorszeg, Sombor, YU), Čestereg (Csösztelek; Žitište, YU), Nyíregyhaza (Szabolcs- Szatmar, HU), Szegvar (Csongrad, HU); barbarsko oponašanje solida, Tiszakeszi (Borsod, HU), Untereching (Salzburg, A); Foke na slijedećim lokalitetima: Kupusina (Bácskertes, Apatin, YU), Kiszombor (Csongrád, HU), Krušica (YU), Kula (Kula, YU), Szentendre (Pest, HU), Tap (Taplany, Győr-Sopron, HU), Voiniceni (Sedmogradska, RU); te Heraklija na nalazištima: Békéscsaba (Bekeš, HU), Firtugu (Firtosváralja, RU, ostava), Győr (Győr, HU), Krstur (Ókeresztúr, Novi Kneževac, YU), Linz - St. Peter (A), Nemeskereki (Mezőberény, Békés, HU), Petrovo Selo i okolica (Torontálpetrovoszelló, Kikinda, YU), Prigrevica Sv. Ivan (Bácsszentiván, Apatin, YU), Sakule (Opovo, YU), Sekić (Szeghegy, YU), Szentes (Csongrád, HU), Tát (Komárom, HU, oponašanje polusolida) Vadag (Sedmogradska, RU) (Csallány 1952: 235-239, 245-246; Kovačević 1963: 127-129).

Prema tome za panonsko područje, tj. za prostor koji su zauzeli Avari, raspoložemo približnim podacima o šest komada novca Mauricija Tiberija, sedam Foke, te dvanaest Heraklija I. i Heraklija Konstantina, od čega je značajan dio patvorenih (Csallány 1962: 247). Zajedno sa ostalim nalazima Csallány uvrštava te novce u prvo, ranoavarsko razdoblje svoje periodizacije (568-679; Csallány 1952: 242, 247).

I blago iz Zrmanje (Potkom) mogli bismo datirati u vrijeme 1. avarskog kaganata, kada je priliv bizantskog zlata osobito masivan. Još su dva značajna arheološka nalaza iz istog vremena i iz istog prostora: ponajprije skup matrica nekog zlatara iz Biskupije - Pliskova (Karaman 1940: 17; Vinski 1958: 27-28, T. XVI; Vinski 1971: 66), te zlatni bizantski nakit (dva para naušnica i jedna ogrlica, ukrašeni filigramom) iz ženskoga groba iz Golubića kod Knina (Karaman 1940: 19, 22). Pritom još valja imati na umu da je nešto sjevernije, ali uz isti starodrevni put, u Velikoj Kladuši nađena istovremena raskošna zlatna naušnica tipa okrenute piramide, koja se također čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu (Vinski 1956). Svi ti nalazi novca, ali i nakita, govore nam o kretanju Avara sa sjevera, iz Panonske nizine, prema Jadranskom moru.

BIBLIOGRAFIJA

- CSALLANY 1952 - CSALLÁNY, D. Vizantijske monet'e v avarskih nahodkah. Résumé: L'importance de la circulation monétaire byzantine pour le legs archéologique des Avars. *AAHung*, 2/1952: 235-250.
- DELONGA 1981 - DELONGA, Vedrana. Bizantski novac u zbirci Muzeja Hrvatskih arheoloških spomenika. Summary: Collection of Byzantine coins in the Museum of the Croatian Archaeological Monuments in Split. *SP*. 3. ser., 11/1981: 201-228 + 16 T.
- GOODACRE 1974 - GOODACRE, Hugh. *A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire*. London 1964.
- GRIERSON 1983 - GRIERSON, Philip. *Byzantine coins*. London 1983.
- GRIERSON - BLACKBURN 1986 - GRIERSON, Philip - Mark BLACKBURN. *Medieval European Coinage. I. The Early Middle Ages (5th-10th centuries)* Cambridge 1986.
- HAHN 1981 - HAHN, Wolfgang. Moneta Imperii Byzantini, III. *Oesterreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, Bd. 148, Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission*, 10/1981. (= MIB)
- KARAMAN 1940 - KARAMAN, Ljubo. Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima i starohrvatska groblja. *Rad JAZU*, 268/1940: 1-44.
- KLAIĆ 1899 - KLAIĆ, Vjekoslav. *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, I. Zagreb 1899.
- KOVAČEVIĆ 1963 - KOVAČEVIĆ, Jovan. Avari i zlato. (Résumé:) Avars et or. *Starinar*, NS, 13-14/1963: 125-135.
- KUBITSCHKEK 1898 - KUBITSCHKEK, Josef Wilhelm. Beiträge zur frühbyzantinischen Numismatik. Anhang. 1. Die Gewichte der im Wiener Hofmuseum aufbewahrten Goldstücke von Anastasius bis auf Constans II. *NZ*, 29/1897: 163-196.
- MAROVIĆ 1984 - MAROVIĆ, Ivan. Reflexions about the year of the destruction of Salona. *VAHD*, 77/1984: 293-314.
- MIRNIK 1981 - MIRNIK, Ivan. Coin hoards in Yugoslavia. *BAR, International Series*, 95/1981.
- MIRNIK 1987 - MIRNIK, Ivan. Circulation of North African etc. currency in Illyricum. Sažetak: Opticaj sjevernoafričkog itd. novca u Iliriku. *AV*, 38/1987: 369-392.
- MORRISSON 1970 - MORRISSON, Cecile. *Catalogues des monnaies byzantines de la Bibliothèque nationale I*. Paris 1970.
- ODDY 1972 - ODDY, W. A. Analysis of Lombardic tremisses by the specific-gravity method. *NC*, 12/1972: 193-215.
- POPOVIĆ 1984 - POPOVIĆ, Vladislav. Petits trésors et trésors démembrés de monnaie de bronze protobyzantins de Serbie. Male i rasturene ostave ranovizantijskog bronzanog novca u Srbiji. *Numizmatičar*, 71/1984: 57-90.
- PROU 1892 - PROU, Maurice. *Catalogue des monnaies françaises de la Bibliothèque nationale. Les monnaies mérovingiennes*. Paris 1892.
- TOLSTOJ 1912-1914 - TOLSTOJ, J. *Vizantijskija moneti. Monnaies Byzantines*, 1-9. St. Petersburg 1912-1914.

- VINSKI 1956 - VINSKI, Zdenko. Nalaz iz Velike Kladuše i problem naušnica tipa okrenute piramide. Résumé: La trouvaille de Velika Kladuša et le problème des boucles d'oreilles du type pyramide renversée. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 11/1956: 63-84 + 7 Tab.
- VINSKI 1958 - VINSKI, Zdenko. O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena Prvog avarskoga kaganata. Zusammenfassung: Zu den Funden des 6. und 7. Jahrhunderts in Jugoslawien mit besonderer Berücksichtigung der archäologischen Hinterlassenschaft aus der Zeit des ersten Khaganates. *OA*, 3/1958: 13-67 + 18 T.
- VINSKI 1971 - VINSKI, Zdenko. Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine. *VAMZ*, 3. s., 5/1971: 47-73.
- WERNER 1988 - WERNER, Joachim. *Pogrebnata nahodka ot Malaja Pereščepina i Kubrat-Han na Bulgarite*. Sofija 1988.
- WROTH 1908 - WROTH, Warwick. *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, I. London 1908.
- WROTH 1911 - WROTH, Warwick. *Catalogue of the Coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and of the Empires of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum*. London 1911.

SUMMARY

COIN HOARDS FROM CROATIA IX.

THE HOARD OF HERACLIUS SOLIDI FROM ZRMANJA

In 1938 five Heraclius (610-641) *solidi* - the Byzantine emperor who is said to have permitted the Croats to come and settle in Dalmatia - found at Potkom near Zrmanja, were purchased by the Zagreb Archaeological Museum from a certain Mile Grlić. Unfortunately no details concerning the conditions of the find, nor of the acquisition have survived. All the *solidi* are barbarous (Cat. No. 1-5), probably Avaric imitations of the imperial strikes, minted between January 613 to the end of 629 in Constantinople, with beardless busts of the emperor and his son. Each specimen was struck by a different pair of dies, made by illiterate die-cutters; as witnessed by entirely nonsensical legends.

This hoard may be dated to the period of the First Khaganate, when the influx of Byzantine gold, paid as tribute, was very massive. There are two more important finds from the same period and from the same region: a hoard of goldsmith's bronze matrices from Biskupija - Pliskovo and some Byzantine jewellery (a pair of ear-rings and a necklace, decorated with filigree) from a female grave found at Golubić near Knin. In addition the author describes three more barbaric imitations of the Heraclius' gold coins: an Avaric *solidus* from the Pannonian region (Cat. No. 6), a supposed Arabic imitation from Bosnia (Cat. No. 7), and a Langobardic *tremissis* (Cat. No. 8), from the old museum collection.

One imperial *solidus* of Mauricius Tiberius has been found at Vrana near Zadar (AMZ No. 1618); one of Phocas in Sisak (AMZ No. 639); one of Heraclius and Heraclius Constantine somewhere in Dalmatia (a faked *solidus* of bronze with traces of gold) and

is kept at the Croatian Archaeological Museum in Split (no. 4089); one of Heraclius and his sons from Zadar (No. 15, now probably in Venice); a *tremissis* of Heraclius from the Ravenna mint has been discovered at Vrbnik on the island of Krk (AMZ No. 660). In addition, one *solidus* of Heraclius was found with the hoard buried after 668 at Nerežišća on the island of Brač. There are seven *solidi* of Mauricius Tiberius, six of Phocas and ten of Heraclius in the Split Archaeological Museum. A list of Byzantine gold coins from Pannonia has been presented by Csallány (1952) and Kovačević (1963).

Bronze coins of the late 6th and the first decades of the 7th century could offer us a better picture of coins in circulation, yet they are also quite rare. There are 20 specimens of bronze coins of Mauricius Tiberius, nine of Phocas and six of Heraclius in the Istrian Archaeological Museum in Pula, with no particular site known, but probably all from Istria. On the other hand, the Split Archaeological Museum owns three silver and 55 bronze coins of Mauricius Tiberius, 52 bronze coins of Phocas and one silver and 20 bronze coins of Heraclius. There is also a hoard of 51 *folles*, half *folles* and *dekanoumia* from various mints, excavated in 1979 in *Salona* in a sewer, buried after 630/31: Justinianus I. I. (8), Justinus II. (13), Mauricius Tiberius (14), Phocas (6), Heraclius (4), uncertain (6). This hoard is important as a proof that this city continued to live even after 614, when it was supposed to have been sacked. This hoard also precedes the visit of Abbot Martin in c. 631-639, sent to Dalmatia by the Pope to ransom prisoners and save the saints' relics.

The area in which the hoard of Heraclius' imitation *solidi* was found is of great interest to archaeologist, numismatist and historian. Here are located two important sites of Zvonigrad and Zrmanja. The Zagreb Archaeological Museum keeps 118 coins dating from the 2nd century B. C. to the 18th century A. D. found at the former. The armies and merchants went in both directions, both from and to the Adriatic coast through the Obrovac Pass. The route followed the Zrmanja and then continued inland, along the Una, leading to the north.

Primljeno 26. II. 1990.
Prihvaćeno 20. IX. 1990.

NIKŠA PETRIĆ

Centar za zaštitu kulturne baštine
48450 Hvar

SREDNJOVJEKOVNE SVJETILJKE I PREDROMANIČKI PILASTAR S HVARA

UDK 904 (497.13) »08-10«
Izvorni znanstveni rad

Srednjovjekovne svjetiljke i predromanički pilastar objavljuju se ovdje prvi put. Od tih svojevrsnih svjetiljaka iz ranog srednjeg vijeka bila je do sada objavljena samo svjetiljka s Kornata, pa su svjetiljke s' otoka Hvara izrazit doprinos poznavanju ovih svjetiljki, koje su izrađivane u južnoj Italiji, a datiraju se u 9. i 10. stoljeće. Ove svjetiljke su prvi takvi nalazi na našoj obali i predstavljaju zanimljive arheološke podatke u kontekstu povijesnih događanja na jadranskom prostoru u 9. i 10. stoljeću.

Predromanički pilastar koji je bio nađen u crkvi Svetog Stjepana u Starom Gradu, stilskim se analogijama može datirati u 9. stoljeće, a također prema nekim specifičnostima predromaničke skulpture u Dalmaciji u prvu polovicu 11. stoljeća.

Ranosrednjovjekovna povijest i arheološki spomenici otoka Hvara nisu dosad bili ozbiljnije razmatrani, iako su relevantni podaci itekako značajni za našu ranosrednjovjekovnu povijest i kulturu, osobito jadranskog područja. To ćemo u ovom članku sažeto naglasiti s nekoliko zanimljivih arheoloških podataka.¹

Ranosrednjovjekovna keramika poznata nam je uglavnom s nekropola i podmorskih nalazišta, a zasigurno su malobrojne ranosrednjovjekovne svjetiljke.² Ovdje ćemo najprije opisati nalaze svjetiljaka koje smo pronašli na hvarskom području.

T. 1,1. Glinena svjetiljka (duž. 9,5 cm; vis. 5 cm; šir. 7 cm) smeđecrvenkaste boje, s okrnjenim kljunom, drškom i dijelom oboda. Prije dvadesetak godina izronjena je u uvali Ždrilca na Paklenim otocima ispred Hvara.³

1. N. Petrić, Arheološka istraživanja otoka Hvara. *Hvarski zbornik*, 3, 1975. Isti, O gradu Hvaru u kasnoj antici. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 20, 2975. Isti, Kasnoantički spomenici otoka Hvara. *Hvarski zbornik*, 5, 1977. Isti, Prilozi arheologiji kasnoantičkog grada Hvara. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 28, 1989.

2. D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*. Za-

greb 1976. J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7. do 9. stoljeća*. Zagreb 1980. Z. Brusić, Neki oblici kasnoantičke i bizantske keramike s podmorskih nalazišta uz našu obalu. *Gunjačin zbornik*, Zagreb 1980., i ondje navedena literatura.

3. Svjetiljku je izronio Jurko Kovačević iz Hvara kod kojeg se i nalazi, kao i svjetiljka na T. 1, 4.

T. 1, 2. Glinena svjetiljka (duž. 12 cm; vis. 7 cm; šir. 5 cm) svijetlosmeđe do crvenkaste boje, sačuvana u cijelosti. Prije dvadesetak godina izronjena je u uvali Garška blizu grada Hvara.⁴

T. 1, 3. Glinena svjetiljka (duž. 10 cm; vis. 4,5 cm; šir. 6,5 cm) svijetlosmeđe do crvenkaste boje, dobro sačuvana, osim ručke i oboda. Zamjetljivi ostaci glazure. Konstatirao sam je ljeta 1989. g. uredujući Arheološku zbirku Dominikanskog samostana Svetog Petra u Starom Gradu, gdje se nalazila u fundusu zbirke, pa zasigurno potječe s područja Starog Grada kao i ostali arheološki nalazi iz te zbirke.

T. 1, 4. Glinena svjetiljka (duž. 12 cm; vis. 5, s drškom 6 cm; šir. 8 cm) crvenkastosmeđe boje, cjelovito sačuvana, osim dijela oboda. Nađena je u prošlom stoljeću u Hvaru, gdje je pripadala zbirci Machiedo, a danas se nalazi u fundusu Arheološkog muzeja u Splitu (kat. br. Fc 1450). Spominje je J. Brunšmid, a fotografiju je objavio F. Buškariol ne datiravši je.⁵

T. 2, 2. Glinena svjetiljka (vis. 19 cm), cjelovito sačuvana, glazirana, zelenkaste boje. SI. 1. Izronjena zaslugom ronilaca u blizini Palmižane na Paklenim otocima ispred Hvara prije desetak godina.⁶

T. 2, 3. Glinena svjetiljka (duž. 8 cm; vis. 8 cm; šir. 7,5 cm) svijetlosmeđe do kafenkaste boje; vide se ostaci glazure; cjelovito sačuvana, osim dijela kljuna. Nađena je u uvali Garška, kao svjetiljka na T. 1, 2. Vidjeti bilješku 4.

T. 2, 4. Glinena svjetiljka (duž. 8,5 cm; vis. 7 cm; šir. 7,5 cm) svijetlosmeđe boje, cjelovito sačuvana, osim dijela kljuna. Ručka i donji joj dio lijepo su profilirani. Izronjena je u uvali Ždrilca kao i svjetiljka na T. 1, 1. Vidjeti bilješku 3.

Dosad je u nas bila poznata samo jedna takva svjetiljka kao hvarske na T. 1., i to s rta Pečena na Kornatima, T. 2, 1., a vjerujem da će se takvih primjeraka još pronaći.⁷ Iako su česti nalazi ovih svjetiljaka specifičnog oblika, T. 1., 1, 3, 2, 4, T. 2, 1., one još nisu dostatno sistematizirane. Izrađivane su u južnoj Italiji, a prema preciznijim istraživanjima datiraju se u 9. i 10. stoljeće, pa je to i najtočnija datacija za kornatski i hvarske primjerke sa zahvalnim poredbama.⁸ Dvije svjetiljke, T. 2, 3, 4., nađene zajedno sa svjetiljkama, T. 1, 1, 2., prema dostupnoj mi literaturi nisam mogao točnije analizirati, ali vjerujem da će se zanimanjem za sadržaj tih nalaza moći još štogod reći na ovu temu. Svjetiljka specifičnog oblika na visokoj nozi s dvjema pobočnim ručkama pripada raritetnoj vrsti svjetiljaka iz ranog srednjeg vijeka za koje, također, treba još

4. Svjetiljku je izronio Joško Novak iz Hvara kod kojeg se i nalazi, kao i svjetiljka na T. II, 3. Podatke o nalazima zahvaljujem navedenim ronionicima. Za arheološki kontekst ovih nalazišta: N. Petrić, O gradu Hvaru u kasnoj antici. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 20, 1975.

5. J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonija. *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, 1, 1895-1896, 150. F. Buškariol, Zbirka Machiedo u Arheološkom muzeju u Splitu. *Prilozi povijesti otoka Hvara*, 9, 1988, 34.

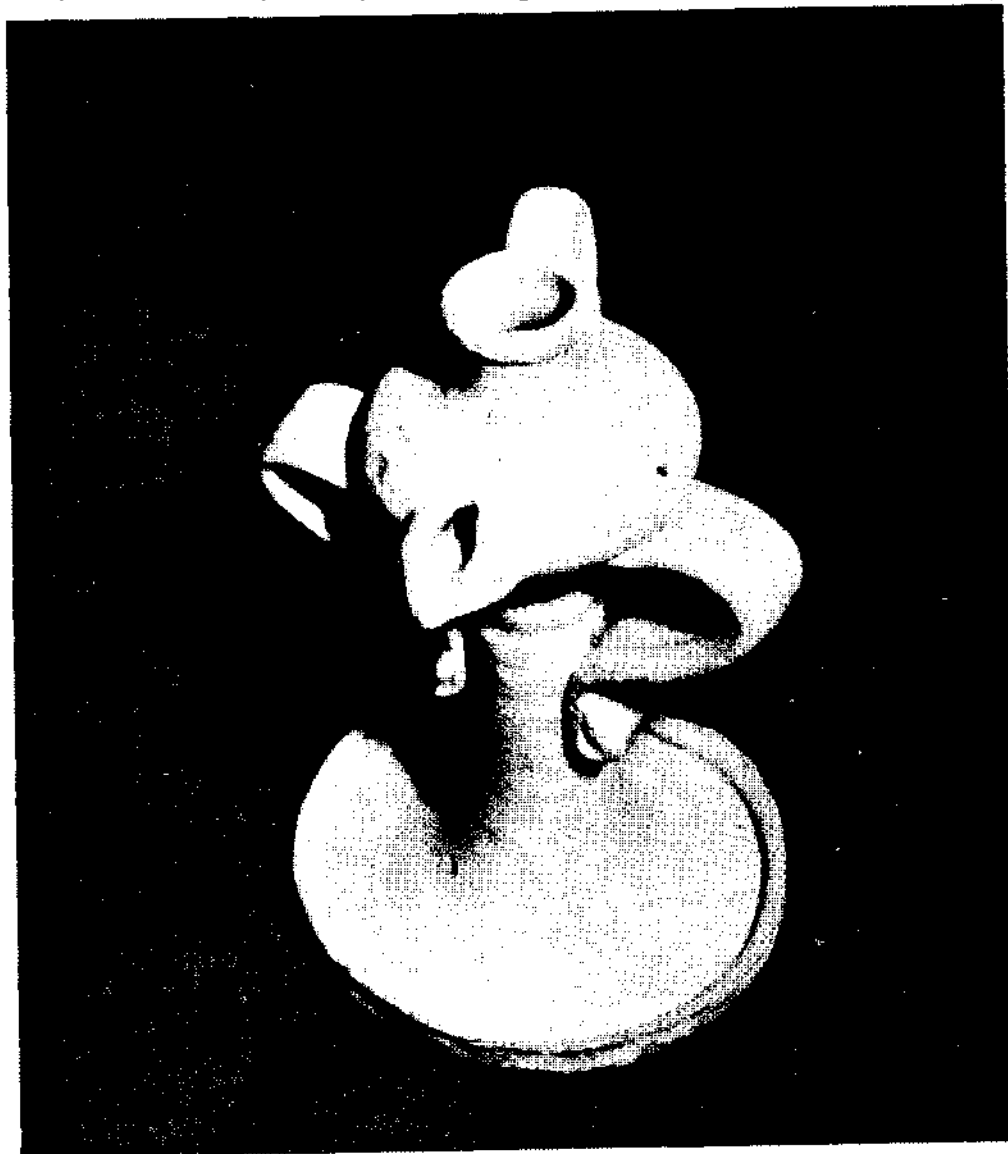
6. Informacije o ovom nalazu su mi dali hvarski slikar Goran Novak i Dietrich Maelchov iz Bremerhafena kod kojeg se svjetiljka nalazi.

7. Z. Brusić, 82, T. 5/2.

8. O. Broneer, *Corinth, Terracotta Lamps*. Harvard 1930, br. 1558, XXIV. H. Menzel, *Antike Lampen im Römischen — Germanischen Zentralmuseum*, Mainz 1954, Abb. 85, 10, 11. R. D. Whitehouse, Excavations at Anglona. *Papers of British School at Rome*, 37, 1969, 64, F. 17, 4. D. B. Whitehouse, A trial excavations at monte d'Irsi, Basilicata. *Papers of British School at Rome*, 38-39, 1971, 46. E. Fabbricotti, Lucerne del Museo Archeologico Domenico Ridola di Matera. *Rendiconti, Atti, Lincei*, XXX, 7-12, 1976, 402-404, T. 8, T. 9. A. Zaccaria Ruggiu, *Le lucerne fittili del Museo Civico di Treviso*. Roma 1980, 136, 137.

preciznijih prouka. Ova je datirana u 9. stoljeće i zanimljiv je prilog problematici ovakvih svjetiljki.⁹

Inače, nalazi koje smo iznijeli zanimljiv su arheološki prilog kontekstu povijesnih događanja u 9. i 10. stoljeću na jadranskom prostoru.¹⁰

Slika 1

9. H. Menzel, 99, Abb. 79, 11., i ondje navedena literatura.

10. F. Rački, *Documenta historiae croaticae periodum antioyam ilustrantia*. Zagreb 1877. M. Barada, Dinastičko pitanje u Hrvatskoj 11. stoljeća. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 50,

1932. N. Klaić, Historijska uloga neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran. *Makarski zbornik*, 1, 1970, J. Lučić, Dubrovčani na Jadranskom prostoru od 7. stoljeća do godine.1205. *glad JAZU*, 369, 1975., i ondje navedena literatura.

Predromanički pilastar nađen 1880. g. do danas nije bio objavljen ni analiziran (SI. 2). Mramorni pilastar sačuvanih dimenzija (vis. 67 cm; šir. 37 cm; deb. 14 cm) nađen je u popločenju crkve Svetog Stjepana u Starom Gradu i u svojim ga je bilješkama opisao i nacrtao G. A. Botteri, a nalaz sažeto objavio S. Ljubić.¹¹ S druge strane je natpis iz 1385. g., koji su osim Ljubica objavili V. Vuletić Vukasović i C. Fisković.¹² Ukras pilastra čini kombinirani motiv troprutaste kružnice i romba. Taj motiv, koji je čest na predromaničkoj skulpturi od sjeverne Italije i Istre do Dalmacije, zahvalan je za potrebe. Da ne nabrajamo opširne analogije, napominjemo da se u sjevernoj Italiji, kao i u Istri skulptura s tim motivom datira u 9. stoljeće.¹³ Međutim, prostor Dalmacije je zanimljiviji za raščlambe na primjeru tog motiva. Analogni hvarskom pilastru su onaj iz lapidarija Arheološkog muzeja u Splitu, s kninskog Kapitula i pilastar iz Trogira koji mu je najsljedniji, a datira se u 9. stoljeće.¹⁴ Motiv s našeg pilastra ima analogija s nadvratnikom crkve Svete Nediljice iz Zadra, sa ciborijem prokonzula Grgura i ciborijem iz crkve Sv. Tome u Zadru, te s kotorskim ciborijem iz crkve Svetog Tripuna.¹⁵ Dio s ovim motivom kotorskog ciborija datira se u 9. stoljeće, kako navodi i Petricioli, dok ciborije iz crkve Sv. Tome i prokonzula Grgura sa sigurnošću datira u prvu polovicu 11. stoljeća. Skulptura iz Svete Nediljice datira se u 11. stoljeće, a Petricioli smatra da je skulptura nastala istodobno kad i crkva, pa bi prema tome i nadvratnik bio datiran u 11. stoljeće.

Promotrimo li iznesene podatke, mislimo da se hvarski pilastar može datirati u 9. stoljeće čemu sam osobno sklon, kao što je prihvatljiva i datacija u prvu polovicu 11. stoljeća prema Petriciolijevim prosudbama i specifičnoj situaciji u predromaničkoj skulpturi dalmatinske Hrvatske. Nalaz predromaničkog pilastra iz crkve Svetog Stjepana, pored Sveca, Korčule, Majsana i Brača, obogaćuje nalaze predromaničke skulpture insularnog dijela dalmatinske Hrvatske.¹⁶ Pilastar je posebice zanimljiv za ranosrednjovjekovnu povijest otoka, jer se u dokumentima ta crkva spominje kao katedralna, *Alias Cathedralis dum locus is esset civitas*.¹⁷

11. S. Ljubić, Nadpisi iz srednjega doba. *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 3, 1881, 24-25. Svezak arheoloških i povijesnih bilješki o nalazima s područja Starog Grada od G. A. Botteri nalazi se u Arhivu dominikanskog samostana Svetog Petra u Starom Gradu.

12. V. Vuletić Vukasović, Natpisi. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 4, 1881, 150. C. Fisković, Hektorovičev Tvrđalj. *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU*, 2, 1957, 104. - Pilastar se nalazi u Arheološkoj zbirci Dominikanskog samostana.

13. B. Marušić, Djelatnost srednjovjekovnog odjela Arheološkog muzeja Istre u Puli 1947-1955. *Starohrvatska prosvjeta*, 6, 1958, SI. 20, f. Isti, Doprinis poznavanju povijesno umjetničkih spomenika kaštela Bale u južnoj Istri. *Starohrvatska prosvjeta*, 13, 1983, T. 6/3, T. 19/7. Isti, Kompleks bazilike Svete Sofije u Dvogradu. *Histria archaeologica*, 2, 1971, T. 16/1.

14. M. Abramić, Basreljef Sv. Juraj u Žrnovici. *Starohrvatska prosvjeta*, 1-2, 1927, 79, SI. 2/1. Ž. Rapanić, -Kamena plastika ranog srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu. *Vjesnik za arheolo-*

giju i historiju dalmatinsku, 60, 1963, ne donosi ovaj pilastar. T. Burić, Predromanička skulptura u Trogiru. *Starohrvatska prosvjeta*, 12, 1982, T. 8/29. Isti Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula kod Knina. *Starohrvatska prosvjeta*, 18, 1990, T. 6/17.

15. M. Pejaković - N. Gattin, *Starohrvatska sakralna arhitektura*. Zagreb 1982, 255. I. Petricioli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*. Zagreb 1960, T. 1-2, si. 3, 4, si. 18. Isti, Ciborij iz zadarske crkve Sv. Tome. *Starohrvatska prosvjeta*, 11, 1981, T. I.

16. C. Fisković, Spomenici otoka Visa od 9. do 19. stoljeća. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 17, 1968, 152.

C. Fisković, Ranosrednjovjekovne ruševine na Majsanu. *Starohrvatska prosvjeta*, 11, 1981, T. 5, T. 8. Isti, Još o Majsanu. *Starohrvatska prosvjeta*, 16, 1987, si. 3. N. Jakšić, Predromanički reljef sa spomenom blaženog Teodora u Bolu na Braču. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 25, 1985.

17. S.-Ljubić, Chiesa Vescovile di Cittavecchia. *ha Dalmazia*, 13-14, 1846. D. Domančić, Valierova vizitacija otoka Hvara i Visa. *Arhivska grada otoka Hvara*, I, 1960.

Slika 2.

Od arheoloških podataka iz ranog srednjeg vijeka otoka Hvara napominjemo još i numizmatičke nalaze polufolisa Tiberija III (698-705) i solida romanata Romana III Argira (1028-1034) s područja Starog Grada, odnosno crkve Svetog Ivana.¹⁸

Srebrne naušnice nađene kod crkve Svete Barbare u Dolu pripadaju kasnijem razdoblju.¹⁹

Dakako, posebno zanimljiv dio ranosrednjovjekovne baštine otoka Hvara predstavljaju primjeri sakralne, stambene i fortifikacione arhitekture što zaslužuje posebnu znanstvenu pozornost, pa ćemo o tome nekom drugom prilikom. U ovom sam kratkom članku htio naznačiti nekoliko zanimljivih i novih arheoloških podataka koji su važni za daljnje prouke ovog dijela ranosrednjovjekovne hrvatske povijesti i arheologije jadranskog prostora.

OPIS TABLI I SLIKA U TEKSTU DESCRIPTION OF PLATES AND ILLUSTRATIONS

Tabla 1.

Plate 1.

1. - glinena svjetiljka iz uvale Ždrilca na Paklenim otocima ispred Hvara; 2. - svjetiljka iz uvale Garška u blizini grada Hvara; 3. - svjetiljka s područja Starog Grada, otok Hvar; 4. - svjetiljka iz grada Hvara.

1. - clay lamp from Ždrilca Bay on the Pakleni Islands facing Hvar; 2. - lamp from Garška Bay near the town of Hvar; 3. - lamp from the area of Stari Grad, the island of Hvar; 4. - lamp from the town of Hvar

Tabla 2.

Plate 2.

1. - svjetiljka nađena kod rta Pečena na Kornatima; 2. - svjetiljka nađena u blizini Palmižane na Paklenim otocima ispred Hvara; 3. - svjetiljka iz uvale Garška u blizini grada Hvara; 4. - svjetiljka iz uvale Ždrilca na Paklenim otocima ispred Hvara.

1. - lamp found near Cap Pečena on the Kornati Islands; 2. - lamp found near Palmižana on Pakleni Islands; 3. - lamp from the Garška Bay near the town of Hvar; 4. - lamp from the Ždrilca Bay on Pakleni Islands facing Hvar.

Slika 1.

Figure 1.

Svjetiljka nađena u podmorju blizu Palmižane na Paklenim otocima ispred Hvara. Lamp, found in the sea near Palmižana on Pakleni Islands facing Hvar.

Slika 2.

Figure 2

Predromanički pilastar iz crkve sv. Stjepana, Stari Grad, otok Hvar. Preromanesque pilaster from St Stephen's church, Stari Grad, the island of Hvar

18. Z. Dukat - I. Mirnik, Numizmatička zbirka dominikanskog samostana u Starom Gradu na Hvaru. *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 3, 1979, 13. N. Jakšić, Solidus romanatus na istočnoj obali Jadrana. *Starohrvatska prosvjeta*, 12, 1982, 177.

19. D. Jelovina, Statistički tipološko-topografski pregled starohrvatskih naušnica na području Hrvatske. *Starohrvatska prosvjeta*, 8-9, 1963. N. Jakšić, Naušnice s tri jagode u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 23, 1983, 64, T. 5/8.

SUMMARY

MEDIEVAL LAMPS AND A PRE-ROMANESQUE PILASTER FROM HVAR

Details concerning medieval lamps and a pre-Romanesque pilaster are here given for the first time. Information about these characteristic medieval lamps have until now only been published concerning a lamp from the Kornati. (Pl. 2. 2.) Four specimens from the island of Hvar, (Pl. 1.) thus mark a considerable addition to our knowledge of these lamps, produced in southern Italy, and dated to the ninth and tenth centuries.⁸ Another rare find was the lamp (PL 2. 2.) with characteristic shaped legs dated 9c. Two lamps (Pl. 2, 3, 4.) were found with lamps. (Pl. 1, 1, 2), and when have been found something more can be said about them. These lamps are the first of their kind to be found on our shores and are thus archaeologically interesting in the context of events in this part of the Adriatic in the ninth and tenth centuries¹⁰.

The pre-Romanesque pilaster was found in St Stephen's church, Stari Grad and can stylistically be dated to the 9c^{13,14} also because of certain characteristics of pre-Romanesque sculpture in Dalmatia in the first half of the 11c.¹⁵

This is the only pre-Romanesque sculpture found on Hvar, and both it and the lamps are important finds for the early medieval history of Hvar and for Croatian archaeology in Dalmatia.

Primljeno 16. V. 1990.
Prihvaćeno 20. IX. 1990.

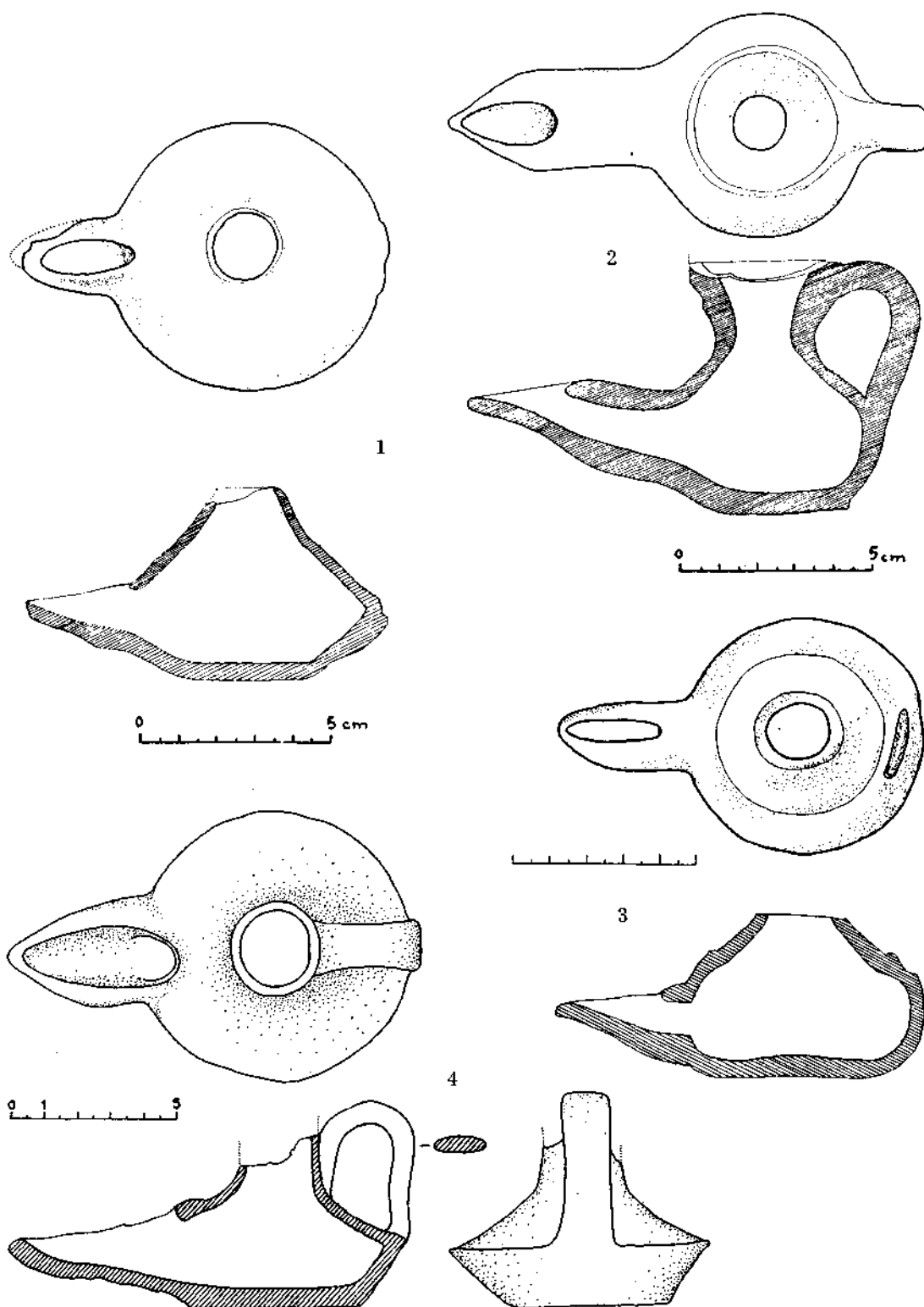

Tabla 1

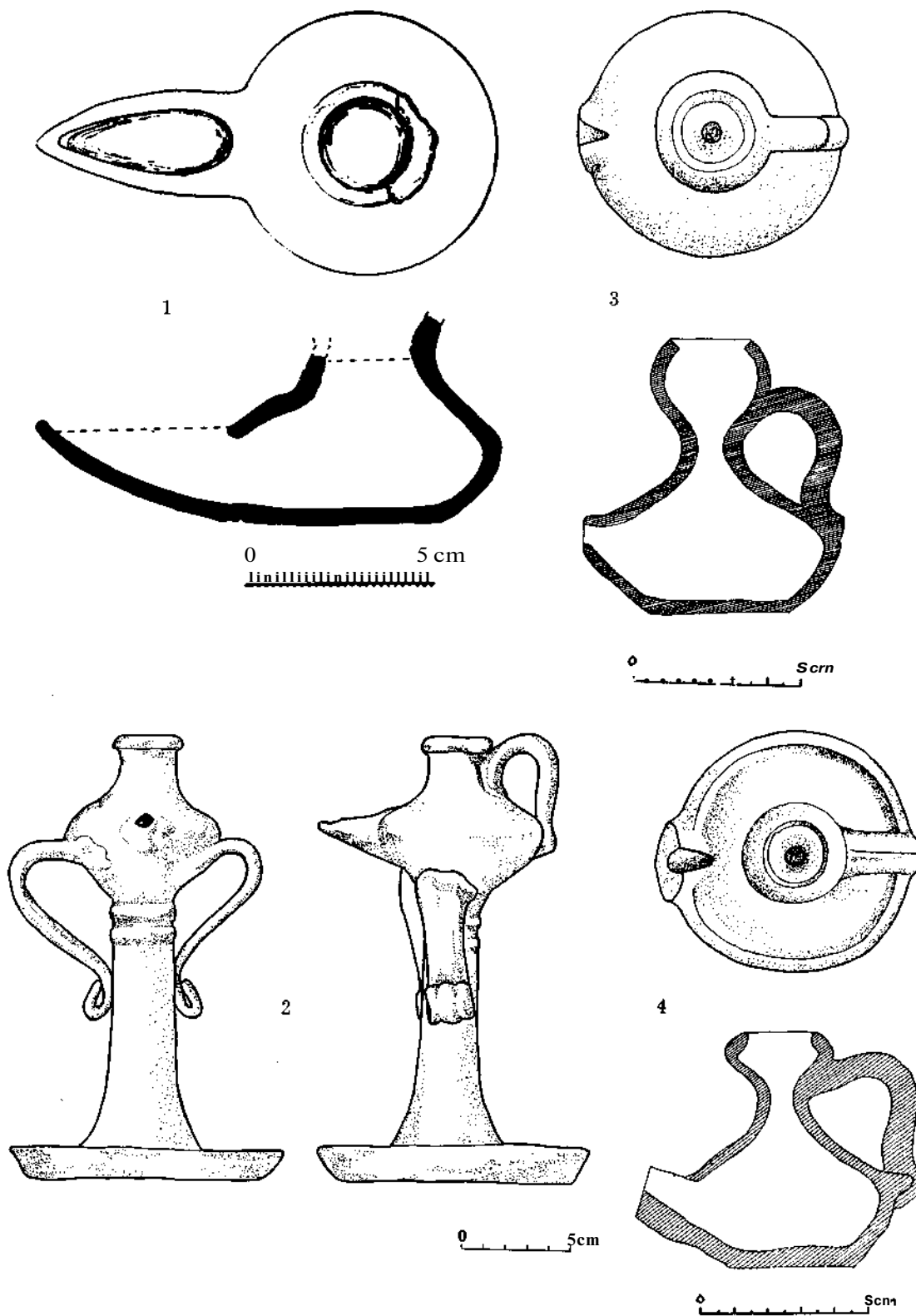

Tabla 2

IGOR URANIĆ

Selska cesta 121 F
41000 Zagreb

POGREBNASTELAMIN-NAKHTAUARHEOLOŠKOMEMUZEJU
ZAGREBU

UDK 726.825 (32)
Stručni rad

Ovim radom autor na primjeru stele br. 589 Arheološkog muzeja u Zagrebu osvjetljuje problematiku pogrebnih stela u Egiptu. Obrađeni su kanoni pisanja ritualnih formula kultike mrtvih i dan je prijevod teksta s komentarima.

Pogrebne stele imale su važnu ulogu u religiji i kultici drevnog Egipta; zahvaljujući njihovim mnogobrojnim primjercima u muzejima širom svijeta, taj se aspekt života starih Egipćana može vrlo opsežno istražiti.

Egipatska zbirka Arheološkog muzeja u Zagrebu također je bogata primjercima pogrebnih i votivnih stela iz razdoblja Nove i Srednje egipatske države koji potječu iz zbirke austrijskog generala Kollera, a čiju je katalogizaciju provela Janine Monnet Saleh (*Les Antiquites Egyptiennes de Zagreb*, Pariš 1970), otvorivši tako put za daljnje opširnije studije koje ti vrijedni primjerci zaslužuju.

Kad je riječ o egipatskim stelama kao obliku umjetničkog izraza staroegipatske kulture, one se mogu svrstati u dvije glavne kategorije:¹

Votivne stele - koje su posvećene bogovima, a bile su postavljane uglavnom u za to predviđenim udubljenjima u zidovima grobnica, hramova ili svetišta. Prikazuju božanstva i ponekad su obogaćene maštovitim motivom - prikazom ušiju boga - da bi ovaj mogao čuti izgovaranje molitava.

Pogrebne stele - bile su postavljane ili naslikane na zidove grobnica. U Novoj državi javljaju se i na vanjskoj fasadi grobnica. Bile su posvećene umrlima.

Postavljanje stela u privatnim grobnicama zabilježeno je u svim razdobljima starog Egipta. One su pisani dokumenti koji svjedoče o egipatskoj vjeri u zagrobni život i transformaciji ljudske duše, koja je opširnije opisana u tekstovima tzv. Knjiga mrtvih, uloga kojih je bila da osiguraju trajan i sretan onostrani život umrlog.

1. H. M. Stewart: *Egyptian Stelae Reliefs and Paintings I*, 8-9, London, 1976.

Pogrebne stele su u pravilu izdužene četverokutne ploče, od kamena, drveta ili alabastera čiji je gornji dio blago zaobljen, što je vjerojatno asocijacija na sferičnost neba. Svaka pogrebna stela sadrži kraći ili duži tekst koji može biti smješten na razne načine. Prikazi na tim stelama su također različiti. Prikaz umrlog, kome je stela posvećena, obično je smješten na lijevoj strani, dok se na desnoj strani stele prikazuju njegovi bližnji - članovi porodice ili rođaci - u pozi s podignutim rukama, što ukazuje na kulturni čin molitve za dušu umrlog. U drugim varijantama sama umrla osoba može biti prikazana pri molitvi ispred nekog od božanstava. Vršilac kulta u toj je prilici običavao ispred božanstva postaviti darove, odnosno žrtve, u hrani, pivu, mirisima ili pak cvjetove lotosa koji je za Egipćane bio simbol uskrsnuća ili ponovnog rođenja.

Na tim stelama u pravilu se može naći magijska žrtvena formula *hetep di nisvot* nakon koje slijedi ime Ozirisa ili Anubisa - najvažnijih božanstava u egipatskom kultu mrtvih. Uloga Anubisa - boga nekropole - bila je zaštita i vođenje duše u područjima svijeta mrtvih. Anubis je dakle psihopomp koji prema sadržaju 125. glave Knjiga mrtvih odvodi dušu pred Ozirisov sud, gdje će joj nakon vaganja srca biti dat vječni život. Osim toga, on upravlja ceremonijom mumifikacije. Prema mitologiji Anubis je mumificirao ubijenog Ozirisa. Svećenici koji su obavljali mumifikaciju su pri izvedbi tog rituala nosili maske šakala (Anubisa), pridajući tako toj radnji arhetipsku vrijednost koju sadrži mit o Ozirisu.

Sam Oziris predstavljao je snagu obnove života nakon fizičke smrti, a ujedno i princip besmrtnosti duše u samom čovjeku. Stoga se svaki pojedinac umrli poistovjećuje sa njim. Taj se proces može nazvati »ozirijanizacijom«, odnosno pretvaranjem u Ozirisa.

Formula *hetep di niswt* znači: »Žrtva koju daje faraon«, a u njenom se nastavku ističe: »Žrtva koju daje Oziris (ili Anubis)«. To zapravo znači da faraon prinosi žrtvu posredstvom Ozirisa ili Anubisa. To je takozvana »invokacijska žrtva«² koja se naziva *peret-herio*, što doslovce znači: »izlaženje glasa«.³ Riječ je dakle o govornoj žrtvi čijim su se izricanjem dobra (hrana, pivo itd.) davala duši (*Ka*) umrle osobe. Naime, riječ je za Egipćane imala aktivnu magijsku funkciju. Tako tekstovi pogrebnih stela pozivaju posjetioce grobnica da izgovarajući magijsku formulu *hetep di nisvot* omoguće prijenos darova prinijetih na žrtvu, na dimenziju u kojoj boravi *Ka* pokojnika.

Faraon je za Egipćane bio posrednik između svijeta ljudi i svijeta bogova i svi rituali u svetištima i nekropolama širom Egipta izvodili su se u njegovo ime. On nije bio samo vladar već ujedno i božanstvo. Poistovjećivan je s Horusom - sinom Ozirisovim.

Stela Min-Nakhta,⁴ Minova svećenika iz Panopolisa (arapski Ahmimi; egipatski *Ipw*⁵), u Arheološkome muzeju u Zagrebu lijep je i dobro sačuvan primjerak pogrebne stele koja je izrađena od kompaktnog krečnjaka i zelene je boje. Stela potječe iz razdoblja Srednje države, visine je 47, a širine 28 cm te nosi registarski broj 589.

2. A. Gardiner: *Egyptian Grammar*, Oxford, 1973, 170-173.

3. A. Gardiner: *Egyptian Grammar*, Oxford, 1973, 172.

4. H. Ranke: *Die Aegyptischen Personennamen*, Band I. 152.6, Glickstadt, 1935.

5. O. Faulkner: *A concise Dictionary of Middle Egyptian*, Oxford, 1986, 17.

Prema popisu egipatskih vlastitih imena Hermanna Rankea (*Die Agyptischen Personennamen*), ime Min-Nakht registrirano je na nekolicini predmeta iz doba Srednje države. Između ostalog to ime javlja se na jednoj steli bečkog muzeja i na nekolicini stela iz Kaira.

Na licu stele precizno je i tankom linijom udubljen prikaz svećenika čitača (*heri-heb*⁶) Min-Nakhta koji se moli ispred kulnog kipa itifaličkog božanstva Mina. Svećenici *heri-heb* imali su važnu ulogu u ritualima koji su se provodili prilikom mumificiranja i pogreba, i to čitanjem svetih tekstova koje je pratilo sve ceremonijalne radnje pa su poradi toga svećenici nazivani »svećenicima čitačima«.

Figure boga Mina s lijeve strane i svećenika Min-Nakhta s desne smještene su na donjem dijelu stele. Po sredini, između njih, prikazana su dva visoka žrtvena stola *hawt*⁷. Na svakom je po jednja plitka i široka posuda za žrtvovanje *ab* ili *tvseh*. Ljudski lik ima podignute ruke s dlanovima usmjerenim u pravcu božanstva, kao što je to u Egiptu bio običaj za vrijeme izricanja molitve. Odjeven je u dugu pregaču i okičen ogrlicom *ivseh*.⁸ Bog Min na glavi nosi krunu s ukrasom *šwtj*¹⁰, koji ima oblik dva duga pera postavljena na crvenu krunu Donjeg Egipta *dešeret*¹¹. Desnu ruku on pruža nazad i u njoj drži trostruki flagellum *nehah*¹², koji je u Egiptu bio jedno od obilježja kraljevske moći. Prilika Mina stoji na postolju, što označuje da je riječ o kulnom kipu tog boga. Središnji i gornji dio lica stele zauzima tekst. Iznad teksta u zaobljenom dijelu stele nalazi se prikaz dva oka *wdžat*⁹. To su oči boga Horusa, odnosno simboli Sunca i Mjeseca koji imaju zaštitničku funkciju. Često su služili kao amajlije, pa su stoga izrađivani kao privjesci od lapis-lazulija. Oko *vodžat* ubraja se među najčešće egipatske molitve.

Tekst

Tekst je napisan u dva stupca koji su odijeljeni linijom po sredini lica stele. Pojedini redovi teksta također su odvojeni, i to horizontalnim linijama. Budući da desni stupac zalazi jednim svojim dijelom ispod lijevo g, logično je da se prvo čita lijevi stupac teksta koji sadrži himnu Minu i Horusu. Sadržaj desnog stupca neovisan je o sadržaju lijevog. Sastoji se od uobičajenih izreka koje pozivaju na izgovaranje formule *hetep di niswt*. Prikaz u cijelosti, zajedno s tekstom, zatvoren je jednom linijom koja slijedi formu stele uz njezin rub. Tekst je napisan u klasičnom srednjoeegipatskom jeziku koji se prema svojoj jednostavnosti razlikuje od pisanog jezika Nove države i kasnog razdoblja, kada se javlja niz novih hijeroglifskih znakova te nastaju znatne promjene u pismu. Hijeroglifi su fino urezani, odnosno udubljeni u površinu stele.

6. O. Faulkner: *A concise Dictionary of Middle Egyptian*, Oxford, 1986, 204.

7. A. Gardiner: *Egyptian Grammar*, Oxford, 1973, 501.

8. A. Gardiner: *Egyptian Grammar*, Oxford, 1973, 528.

9. A. Gardiner: *Egyptian Grammar*, Oxford, 1973, 505.

10. A. Gardiner: *Egyptian Grammar*, Oxford, 1973, 504.

11. A. Gardiner: *Egyptian Grammar*, Oxford, 1973, 504.

12. A. Gardiner: *Egyptian Grammar*, Oxford, 1973, 510.

Gardiner: *Egyptian Grammar*, Oxford, 1973, 451.

Prijevod teksta

Lijevi stupac:

Pozdravljam te blaženi Mine

Pozdravljam te blaženi pravedni Horuse

Pozdravljam te Horuse stariji¹⁴, blaženi osvjetnič (svog) oca

(Ti) Koji ustaješ i vežeš zlotvora¹⁵

(Ti) Koji snažno pritežeš

Onog koji izaziva nemir

Desni stupac:

O, svi pisari, svi heri-heb svećenici, svi wab¹⁶ svećenici, sav narod

i svi oni koji naiđu na ovu naredbu¹⁷.

Vas vole i vas slave vaši bogovi. Vi prenosite na vašu djecu vaše dužnosti:

kao i vašu izreku: Žrtva koju daje faraon, žrtva koju daje

Oziris duši (Ka) Minova svećenika čitača u Panopolisu:

pravednog Min-Nakhta.

Min je prastaro egipatsko božanstvo. Spominje se već u Tekstovima piramkida, gdje se javlja u paragrafima br. 256, 424, 953, 1712, 1928, 1948, 1993, 1998.¹⁸ Glavna središta njegova kulta bila su u Koptosu i Panopolisu. Grci su ga poistovjetili s Panom - bogom plodnosti i obnove prirode. Egipatski Min isto tako predstavlja mušku aktivnu snagu i povezuje se uz lik faraona. U paragrafu tekstova piramida 1948 kaže se: »O kralju, uzdigni se poput Mina i živi sa njima (bogovima).«¹⁹ U Srednjoj državi Min se često povezuje s Horusom starijim,²⁰ dok u Novoj državi on postaje jedna varijanta u to vrijeme vladajućeg boga Amona iz Tebe. O tome svjedoči i kruna šwty, najčešće ukrašena i sunčevim diskom koja je glavna oznaka Amona. Sam Amon pak, koga su Grci izjednačili sa Zeusom, bio je poznat po vladavini nad snagama groma. Min u svojoj ruci drži uzdignut vladarski bič čija bi se simbolika mogla dovesti u vezu s munjom koju drži Zeus.

14. Horus stariji se po egipatskoj mitologiji razlikuje od Horusa mlađeg. Prema heliopoljskoj kozmogoniji, on je jedan od petorke bogova s kojima se završava stvaranje svijeta te je u toj ulozi ravnopravan sa Ozirisom, Izidom, Setom i Neftis. Horus mlađi se u kasnijem razdoblju naziva Harpokratom i sin je Izide.

15. Ovo se odnosi na Seta koji simbolizira snagu destrukcije - Horusova neprijatelja. Svrha ove izjave je da Horus zaštiti umrlog od svakog zla koje bi ga moglo snaći u zagrobnom životu. Iza riječi zlotvor (hiw) stoji determinativ koji predstavlja Seta.

16. Red svećenika koji su služili u hramovima. Riječ wab znači čist.

17. Naredbu da izgovore napisani tekst, jer je takav čin svaki Egipćanin osjećao kao moralnu dužnost.

18. O. Faulkner: *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, Oxford, 1969.

19. O. Faulkner: *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, izjava br. 667A, Oxford, 1969.

20. O vezi Horusa i Mina govori i Plutarh u svom djelu *O Izidi i Ozirisu*.

SUMMARY
THE FUNERARY STELA OF MIN-NAKHT IN THE ZAGREB
ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

The Egyptian *stela* had a very important role in funerary cults ancient Egypt. The custom of placing *stelae* in tombs was connected with a belief in the soul's immortality and resurrection after physical death.

The tradition of putting funerary *stelae* in tombs could be found in the early days of the Old Kingdom, and it continued until the latest periods of Egyptian civilization.

The Egyptian department of the Archaeological Museum in Zagreb contains an interesting collection of Egyptian funerary and votive *stelae* which was catalogued by Janine Monnet Saleh (*Les Antiquités Égyptiennes de Zagreb*, Paris 1970.).

One of these *stelae* is the funerary monument of Min-Nakht, who was a priest in service of the God Min in the city of *Panopolis (Ipw)*. The *stela* is a well preserved monument of the Middle Egyptian Kingdom. It is registered in the collection under number 589.; it is 47 cm high and 28 cm wide. The name of Min-Nakht is registered in H. Rankes *Aegyptische Personennamen* as a common Middle Egyptian name which appears on several monuments in Cairo as well as on one of the *stelae* in Vienna.

The priest to which the monument was dedicated is represented on the face of the *stela* performing a ritual act before the statue of the ithyphallic God Min with his arms raised in an act of prayer. Between the statue of the God and the figure of Min-Nakht there are two sacrificial tables with vessels on them.

Two independent texts are written above the representation in two columns. The left one is a hymn dedicated to Min and Horus while the right one contains appeals to visitors to the tomb to read aloud the magical formula *hetep di niswt*. The usage of this formula served to raise food, beer, and other sacrificial offerings to the spiritual dimension where the human soul or *Ka* dwells. This formula is called an »invocation sacrifice« (*peret-hervo*) by Egyptologists.

Min, one of the oldest Egyptian deities was later identified with Greek Pan as the God of natural fertility. But before that, in the times of the New Kingdom he became a form of Amon from Thebes, and wore the same crown (*šwty*). In his raised right hand he holds a *flagellum* - the symbol of Pharaoh's power - like Greek Zeus he wields the power of thunder.

Primljeno 12. VII. 1990.
Prihvaćeno 20. IX. 1990.

Tabla 1

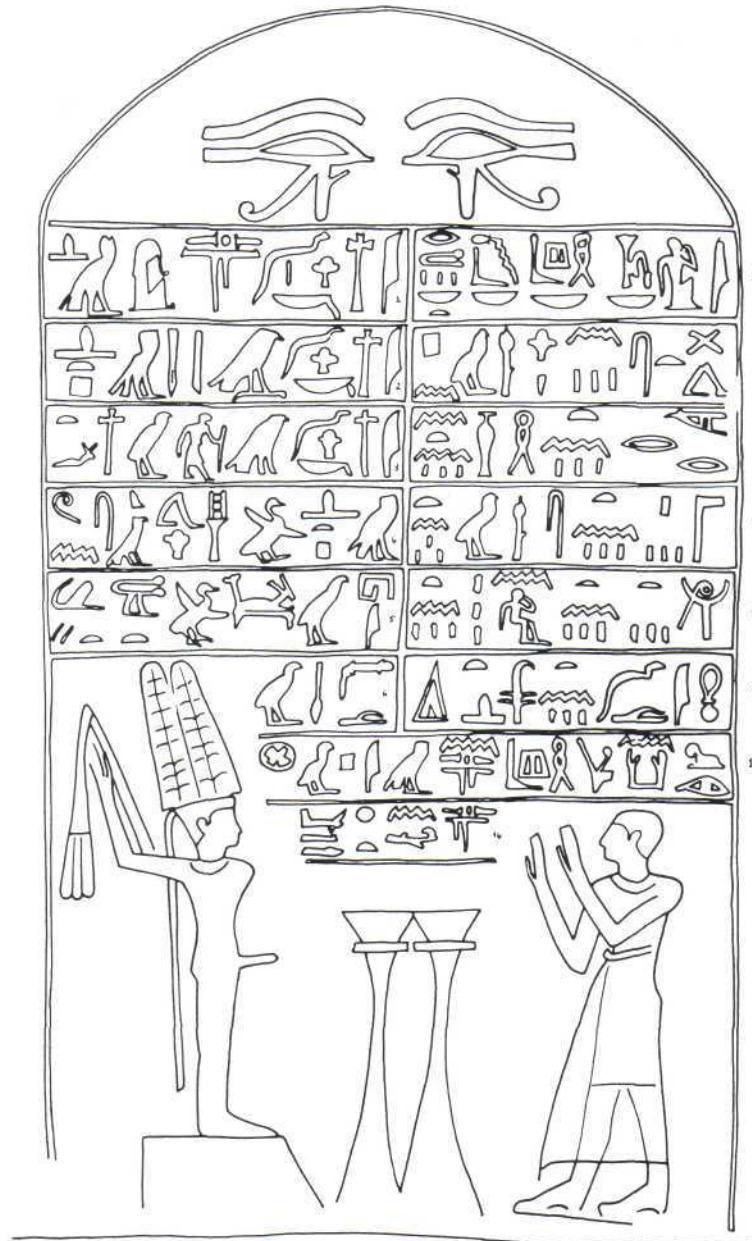

Tabla 2

PRIKAZI

BIBA TERŽAN, STAREJŠA ŽELEZNA DOBA NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM, *Katalogi in monografije* 25, Ljubljana 1990. 376 strana dvojezičnog teksta (slovenski i engleski), 115 fotografija, crteža, planova i grafikona, 83 table crteža.

Monografija je objava dizertacije obranjene 1986. na Filozofskom fakultetu u Ljubljani pod mentorstvom i predsjedanjem S. Gabrovca. Raspored poglavlja, temeljitost i opsežnost obrade potpuno odgovaraju izvrsno izrađenoj tezi.

Izlaganje počinje geografskom skicom obradivanog prostora (str. 11-12), popraćeno kartom lokaliteta koji će biti obrađivani; odmah nas uvodi u arheološku situaciju i markira glavne točke zadnog proučavanja: Poštelu, Ormož, Rifnik, Gornju Radgonu, Slovenjgradec. Sljedeće poglavlje s pregledom povijesti istraživanja (13-20) predočava najprije prilike u Sloveniji do I. svjetskog rata, kada su istraživači bili uglavnom stranci, a najljepši nalazi u tadašnjim nepovoljnim okolnostima odlazili izvan granica zemlje u strane, pretežno austrijske, muzeje. Ipak se već tada probudila želja u domaćih ljudi za samostalnim istraživanjem i objavljivanjem; najbolji primjer bilo je osnivanje *Zgodovinskog društva* i izdavanje značajnog stručnog *Časopisa za zgodovino in narodopisje* u Mariboru 1904. Razdoblje istraživanja autorica je podijelila općenito u 4 etape: prve dvije do I. svjetskog rata, treću etapu vode domaći stručnjaci, a četvrta se odvija poslije II. svjetskog rata gdje se na slovenskim štajerskim lokalitetima radom ističu S. Pahič, J. Korošec, B. Pere, L. Bolta i dr. To poglavlje vrlo zgodno prati nekoliko nekonvencionalnih fotografija.

Iako se u poglavlju o kronologiji (21-25) autorica odrekla, prema vlastitoj izjavi, raspravljanja o pojedinim kronološkim sistemima, ipak nas u dovoljnoj mjeri obavještava o novijim mišljenjima i korekcijama Miiller-Karpeova sistema za mlađu fazu kulture polja sa žarama, tj. podjele Rusa, koja obuhvaća i početke većine štajerskih stariježelznodobnih naselja. U glavnim smo crtama tako obaviješteni o zamjerkama na tročlanu podjelu Ha B vremena, a za detalje smo upućeni na podatke u relevantnoj literaturi. Kao doprinos toj tematici autorica sa svoje strane analizira neke probleme zapažene pri Gabrovčevoj analizi nekropole na dvorištu SAZU u Ljubljani. Posebnu je pažnju, dakako, posvetila fazi Ljubljana II unutar koje se u okvirima 8. st. odigrava prijelaz na halštatsko razdoblje. Ujedno Gabrovčevim zapažanjima o značenju Gornjeg Jadrana u tim promjenama dodaje argumente o također bitnoj ulozi istoka putem panonskog prostora. Tu je temu Gabrovec također razrađivao npr. u *Die „altere Eisenzeit in der Woiwodina und ihre Verbindungen mit anderen donau-*

ländischen und benachbarten Gebieten, Novi Sad, 1981, 155 i d.: *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, sv. V, Sarajevo, 1987, 109-111), ali Teržanova ju je dodatno osvijetlila. Toj će se problematici vraćati i pri kasnijem izlaganju gradiva i bitno je produbiti. Isto će tako ispraviti Gabrovca u njegovoj procjeni rane pojave i značenja željeznih predmeta u slovenskoj Podravini, ističući njihovu znatno veću važnost.

Sva je nalazišta i građu autorica obradila u okviru velikih poglavlja, posvećujući se ponajprije analizi naselja (25-55), a zatim tim naseljima pripadajućih groblja (55-121). Iako se pokazalo da u slovenskoj Štajerskoj, unatoč neujednačenom stanju istraženosti i objave, najjasniju kronološku sliku pruža stratigrafija naselja, Teržanova ju je posvuda nadopunjavala podacima iz grobalja. Ključno mjesto u svojim istraživanjima dala je velikom utvrđenom naselju Poštela na Pohorju nad Mariborom. Obradi građe i podataka iz starih istraživanja Poštele, što se sve nalazi u Joanneumu u Grazu, posvetila je veliki trud koji je rezultirao spoznajom osnovne okosnice razvoja starijeg željeznog doba u slovenskoj Štajerskoj. Provjeru starih stratigrafskih zapažanja, iznesenih uglavnom u sintezi W. Schmidta iz 1915, potražila je u vlastitim iskopavanjima 1980. u kojima je sagledala faze izgradnje poštelske fortifikacije, kao i stratigrafiju segmenta naselja uz bedem. Građa s Poštele, pretežno keramička, predstavlja jezgru dizertacije što je osobito vidljivo u ilustrativnom dijelu: nalazi iz starih iskopavanja (Schlosserovih, Schmidtovih i Ferkovih) reproducirani su na 46 table, materijal iz nove sonde iz 1980. na 5 tabli, a sve je dopunjeno nalazima iz poštelskih groblja Lepa ravna, Spodnje Radvanje te s Pivole, što čini daljnjih 16 tabli, dakle oko 80% ukupnog ilustrativnog materijala danog na tablama.

Vrlo podrobna analiza značajnijih keramičkih oblika i njihovo smještavanje u široki kulturni kontekst definirali su tri faze življenja u starije željezno doba na Pošteli (ocrtan je sumarno i kasniji život na Pošteli). Određeno je osnivanje naselja u ranom 8. st., kontinuirani nastavak življenja u 7. te završetak života na naselju negdje oko polovice 6. st., kada se i inače na velikom prostoru od Štajerske do sjeverne Hrvatske zapaža prestanak »civilizacije halštatskih tumula«.

Daljnje sustavno izlaganje svih dosadašnjih saznanja o ostalim štajerskim naseljima počiva na nejednako dostupnoj, neujednačeno istraženosti i prezentiranoj građi i dokumentaciji: dobro predstavljenoj i dugo istraživanoj Brinjevoj gori, koja je po svom postanku znatno starija od Poštele, ali joj i suvremena u svojim slojevima 3, 4 i 5 (istraživanja i objava S. Pahiča); zatim više ili manje sumarno na Ptujskom gradu (istraživanja J. Korošca),

Rabeljčoj vaši (istraživanja i objava B. Jevremov i Ormožu (Istraživanja B. Pere, M. Tomanič-Jevre-B. Lamut). Iz Ormoža je, usprkos opsežnim na terenu i vrlo bogatim nalazima, objavljeno vrlo malo grade. Teržanova uz sva navedena nalazišta sintetizira dosadašnje rezultate i upozorava na pojedine probleme, a na primjeru Ormoža je već ranije pronicavo upozorila na dulje trajanje naselja također u vremenu 7. i ranog 6. st. Glede naselja u Gornjoj Radgoni i na Rifniku bila je u povoljnijoj situaciji, jer su za njih postojale moderne objave, odnosno obrade rezultata istraživanja (I. Horvat - Savel i D. Pirkmajer). Tako je tu bilo moguće na temelju lokalne situacije i lokalnog razvoja pojedinih naselja provesti sinhronizaciju življenja s fazama otkrivenim na Pošteli.

Temeljiti studij svakog pojedinog od istraživanih štajerskih naselja rezultirao je sažetim i vrlo kratkim poglavljem u kojemu su trajanje i ritam življenja, definirani dakako kronološkim fazama, postavljeni u međusobni odnos. Kao što je i prirodno za prvo sintezno razmatranje tog dosada neproučenog prostora, faze su razgraničene oprezno i s vremenskom tolerancijom; nastojalo se uočiti i pokazati različite prilike i sudbinu, samosvojnost svakog naselja ponaosob, no uspješno je očitana meritorna slika ritma življenja i njegovih osnovnih vremenskih okvira. Razni sporadični podaci, razasuti u mnogim, često teže pristupačnim tekstovima, upotrebljeni su ovdje i ugrađeni u cjelinu utemeljene povijesne interpretacije.

Drugo veliko poglavlje obuhvaća štajerske nekropole izlažući na početku sistematiziran prikaz vrlo šarolikog rituala pokopavanja. No tu se ne nabrajaju samo različiti rituali pogreba i tipovi grobova, što je inače grafički detaljno predočeno za poštelska groblja • Lepu ravnu-Habakuk i Pivolu, nego je upozoreno i na mogućnosti novih tumačenja tih različitosti uzrokovanih razlikama u spolu, društvenom položaju i si. Analiza svih karakterističnih grobnih cjelina na svim značajnijim i većim grobljima u cjelovitoj Štajerskoj i Koruškoj omogućila je uvid u socijalnu strukturu, a u ovoj je monografiji provedena dublje i obuhvatnije metoda koju Teržanova već odavno primjenjuje s vrlo zanimljivim rezultatima. (B. Teržan, *Duhovna kultura Ilira*, Herceg-Novci, 1982 (Sarajevo 1984, 197 i d., ... Hallstatt-Kolloquium Veszprem 1984, *Mitt. Arch. Inst. Ung. Akad. Wiss. Beihf.* 3, 1986, 227 i d.) Takvim je analizama omogućeno da se sagledaju pojedine grupe okupljene zajedničkim običajima, tradicijama ili društveno-ekonomskim mogućnostima. Tako uočava razlike među ratnicima, ne samo s obzirom na bogatstvo opreme nego i na iskazivanje položaja (staleža) vrstom oružja: npr. nosioci mača, bojne sjekire i kopalja — pokazano jasno na primjeru Brega - Frogga. Pa dok smo na grobove u tumulima već ranije gledali kao na rječiti odraz društvene strukture, Teržanova upozorava da i najskromniji grobovi s različitim ritualom mogu otvoriti nove mogućnosti tumačenja. Iako je, doduše, pri sadašnjem stanju istraženosti i dokumentiranosti grobnih nalaza nemoguće produbljivati takva pitanja, ona ipak naznačuju nove pravce promatranja i vrednovanja te vrste podataka. Navođenje primjera grobnih konstrukcija, posebno grobnih komora u tumulima na Habakuku, pružaju posve nov

i slojevit uvid u poznavanje grobnog rituala u željeznodobnoj Štajerskoj. Tekst prate tabele s grafički predočenim ritualom, očitavanjem karakterističnih grupa prema vrstama i kombinacijama grobnih priloga, a u obradi konkretnog štajerskog materijala autorica je posegla za komparacijama s drugim, čak i prostorno vrlo udaljenim nalazima.

Da bi detaljni podaci, zapravo potpuna sinteza dosadašnjih znanja o stariježeljeznodobnoj slovenskoj Štajerskoj bila osvjetljena na pravi način, Teržanova je uključila i opsežan tekst - studiju o nalazištima iz susjednih krajeva (121-203): austrijske Štajerske i Koruške, Slavonije, Međimurja i Podravine te Transdanubije. Služeći se doduše tuđim objavama građe i podataka, autorica dodaje toliko vlastitih zapažanja i akcentuira svoje viđenje pojedinih vrijednosti, pa je to poglavlje vrlo zanimljiva i svježa interpretacija, olakšana za čitanje grafikonima bitnih karakteristika pojedinih nalazišta.

I pristup i interpretacija izrazito su autorski i konzistentni, posve zasnovani na objektivno izloženoj građi, a u konačnici upotrebljeni za povijesna zaključivanja. Vidni kut kojim se promatra građa postavljen je visoko, područje koje se zahvaća vrlo je prostrano, građa valorizirana u širokom kontekstu. Nema sumnje da nam je autoričinim svestranim poznavanjem relevantnih analogija i istovrsnih pojava na prostranom području znatno proširen vidokrug, došli smo do praga prave povijesne valorizacije ovako svestrano obrađene arheološke građe. Oslonaca smo dobili mnogo. Uz već spomenutu iscrtanu građu, grafički obrađena nalazišta i argumentirane kronološke podjele ovako svakako pripada i 28 karata rasprostiranja pojedinih karakterističnih oblika. Uz dopunjene karte ranijih autora tu se susreću i nova kartiranja, uvijek u funkciji osvjetljavanja ideja i zapažanja iznesenih u tekstu (209-233).

Zaključna razmatranja (204-208) odnose se na mnogo šire područje od slovenske Štajerske, gotovo na cijeli istočnohalštatski krug. Na tom se prostoru pokazalo da je formiranje starijeg željeznog doba počelo na prijelazu 9. u 8. st. Pojava sahranivanja u tumule i metalurgija željeza bitno su označili to početno razdoblje koje zatim u kontinuiranom razvoju seže do sredine 6. st., a dozvoljava okvirnu vremensku podjelu u tri faze. Opisane već ranije na primjeru Poštele te se faze u zaključnim razmatranjima tretiraju na svim obrađivanim lokalitetima istočnog halštatskog kruga. I tu je posvećena pažnja strukturi društva, odraženoj u njegovoj arheološkoj ostavštini. Osobito su zanimljiva razmatranja o društvenom položaju onovremene žene, pročitano u odrazu pogrebne opreme i rituala. Za arheologiju u Hrvatskoj od interesa su zaključci o nalazima iz Kaptola u Požeškoj kotlini.

Opširan katalog (255-371) nadilazi značenje uobičajenih kataloških priloga monografijama ove vrste. Riječ je zapravo o katalogu nalazišta s vrlo detaljnim i potpunim podacima te brojnim ilustracijama: isječcima sa specijalnih karata, terenskim situacijama i dokumentima s iskopavanja.

Monografiju završavaju izvještaji antropoloških i paleobotaničkih analiza (373-376).

Dakako da su u kontekstu, koji smo izložili na prednjim stranicama, male vnesavršenosti, kao -

pr. premale dimenzije pojedinih fragmenata keramike s inače karakterističnim ukrasom (si. 4; 18 i 34, si. 8; 25 i 27), poneka manje sadržajna bilješka (poput 602) ili lokacija Delova uz Novigrad Podravski (a znatno su bliži Koprivnici), zaista zanemarive.

Trebalo bi reći nešto i o jeziku kojim je Teržanova napisala ovu monografiju. On je tečan, zanimljiv, slobodan, često ožvijen opaskama, u uvodu i literarnim citatom. Ujedno u cijelom tekstu, maksimalno napunjenom podacima, nema nikakvih suvišnosti. Posve pročišćen, tekst je bitno olakšan za čitanje i može se reći da je djelo, iako u biti namijenjeno poznavaoču problematike, moguće koristiti na dvije razine. Stručnjak će svuda nailaziti argumente, a obrazovanom čitaocu sam će tekst, bez aparata, predstavljati zanimljivo, nimalo suhoparno štivo. S jedne strane konciznost, s druge neopterećenost teksta, postignuta je ravnoteža kakva se u nas u stručnoj literaturi malokad postiže.

I naposljetku, mora se reći da imponira i broj bliskih suradnika koji su sudjelovali u crtanju materijala ili u istraživanju. Što se tiče opreme ovog sveska *Kataloga in monografija*, na zavidnoj je izdavačkoj visini. Predano nam je djelo kojega će vriednost ostati trajna.

Nives Majnarić-Pandžić

CONSPECTUS FORMARUM TERRAE SIGILLATAE ITALICO MODO CONFECTAE. *Materialien zur römisch-germanischen Keramik*, Heft 10. 214 str., 63 table, 2 priloga u tekstu. Dr. R. Habelt Verlag, Bonn 1990.

Serijski pod naslovom *Materialien zur römisch-germanischen Keramik* započela je svoje izlaženje još 1914. godine i iako se u tom razdoblju pojavilo svega devet svezaka njezino je postojanje itekako značajno budući da su tu objavljene neke nezaobilazne monografije o rimskoj keramici — posebice o sigilati. Sve naslove u toj seriji posjeduje tek manji broj arheoloških ustanova u Jugoslaviji pa smatramo da nije zgoroga kronološki ih nanizati:

Heft I - F. Oelmann, Die Keramik des Kastells Niederbieber

Heft II - W. Unverzagt, Die Keramik des Kastells Alzei

Heft III - W. Unverzagt, Terra sigillata mit Rädchenverzürungen

Heft IV - T. Knipowitsch, Untersuchungen zur Keramik römischer Zeit aus den Griechenstädten an der Nordküste des Schwarzen Meeres

Heft V - A. Oxe, Arretinische Reliefgefäße vom Rhein

Heft VI - A. Oxe, Friihgallische Reliefgefäße vom Rhein

Heft VII - H. Ricken - Ch. Fischer, Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern

Heft VIII - B. Heukemes, Römische Keramik aus Heidelberg

Heft IX - I. Huld-Zetsche, Trierer Reliefsigillata (Werkstatt I).

Deseti svezak iz ove serije pojavio se nedavno, 1990. godine, također je posvećen sigilati i nosi naslov **CONSPECTUS FORMARUM TERRAE SI-**

GILLATAE ITALICO MODO CONFECTAE. Za tu je prigodu okupljena grupa vrlo mjerodavnih autora: E. Ettliger (Zürich), B. Hedinger (Thahvil - CH), B. Hoffmann (Berlin), Ph. M. Kenrick (Appleton - GB), G. Pucci (Siena), K. Roth-Rubi (Bern), G. Schneider (Berlin), S. von Schnurbein (Frankfurt a. M.), C. M. Wells (San Antonio - USA) i S. Zabeihlicky-Scheffenegger (Wien). Realizacija cijelog projekta započela je 1986. godine u Wormsu prigodom godišnjeg sastanka *Rei Cretariae Romanae Fautores*. Knjiga je zajedničko djelo više autora budući da se na radnim sastancima diskutiralo i raspravljalo o svim aspektima obrade sigilate, no istovremeno je prisutan i osobni karakter tj. pristup problematici autora pa su iz tog razloga sva poglavlja u knjizi i potpisana od strane pojedinaca.

Iako je knjiga podijeljena na šest poglavlja, čini mi se da je riječ o tri osnovne cjeline. U uvodnom dijelu obrađuje se pitanja proizvodnje i datacije te vrste sigilate; mjesta proizvodnje su točno locirana i podijeljena su prostorno i vremenski na slijedeći način:

- italska proizvodnja klasičnog razdoblja (Arezzo, Rim, Sicilija itd.)

- italska proizvodnja završnog razdoblja (»Tardo-Italica« u Etruriji, »Tardo-Padana« u sjev. Italiji itd.)

- izvanitalska proizvodnja (Lezoux, helvetska, belgijska, istočnomediteranska proizvodnja itd.). Obraden je i problem tzv. »imitacije« sigilate te kemijski sastav posuda.

Općenito ju prihvaćeno mišljenje da se italska keramika (nazivana još i aretinskom) javlja još u augustovskom razdoblju i da traje do 2. stoljeća, a u poglavlju o dataciji ove monografije prikazani su nam modeli pomoću kojih se moglo postići vrlo precizno vremensko određivanje. To su: apsolutno datirana nalazišta, ostave (npr. radionički depot), zatvorene grobne cjeline i naselja sa jasnom stratigrafskom slikom.

Središnji dio monografije je najposebniji, najzanimljiviji i tu je ponuđen novi ključ za tipološku podjelu italske sigilate. Došlo se do zaključka da su danas poznata 54 oblika sigilate koji su podijeljeni u 8 osnovnih grupa (npr. oblik s kosim ili zaobljenim stijenkama, oblik s izraženim usnama, zdjele zaobljenih stijenki itd.). Za svaki od 54 oblika naveden je četverojezični opis, a potom slijede eventualne podvarijante oblika. Po mom mišljenju, najvažniji su vrlo precizni podaci o mjestu (ne o regiji ili provinciji!) proizvodnje, datacija se odnosi na desetljeća a ne »okvirno« na nekoliko stoljeća te o rasprostranjenosti svakog oblika. Uz svaki oblik (ili formu kako je autori nazivaju) nalazi se i tabla s crtežima koji su vrlo kvalitetno izvedeni; jasno je vidljiv svaki detalj važan stručnjaku, a crtež nije opterećen nebitnim detaljima tj. »umjetničkim doživljajem« tehničkog crtača. Svi crteži sa table su detaljno opisani, a slijedi i rubrika u kojoj su navedeni i ostali lokaliteti s istovrsnim materijalom.

U trećem, završnom dijelu knjige obrađeni su pečati, načini ukrašavanja, veličina i označavanje posuda te oblici dna i kružnih stajaćih ploha. Prikupljeni su i podaci o vrčevima te još o nekim oblicima reljefno ukrašavane sigilate. Na kraju knjige nalaze se i tipološke tabele materijala i to navedene paralelno s ranijim tipologijama - npr. odnos CON-

SPECTUS - Haltern itd. Popis skraćeno citirane literature vrlo je opsežan i sastoji se iz dva dijela: abecednim redom nanizan je po lokalitetima i po imenima autora. Knjiga sadrži i dva priloga: kartu nalazišta i proizvođačkih središta te preglednu tabelu oblika (od 1 do 54).

Pri kraju se moramo osvrnuti i na zastupljenost materijala s hrvatskih nalazišta - navedena su nime samo tri i to: *Burnum*, *Parentium* i *Siscia*. Premalo, posebice ako pogledamo kako je to učinjeno; samo je materijal iz Burnuma publiciran (S. Zabehllicky-Scheffenegger, *Burnum I. Erster Bericht über die Kleinfunde der Grabung 1973 und 1974 auf dem Forum. Schr. Balkankomm. Österr. Akad. Wiss. Ant. Abt. 14.* Wien 1979), dok se u slučaju Parenticija navodi kako je materijal iz porečkog muzeja npubliciran, a kao izvor se navodi usmeni podatak S. Zabehllicky-Scheffenegger (*Conspectus*, str. 203). Slično je i sa Siscijom, uz jedinu opasku da R. Makjanić priprema publikaciju o toj temi (*Conspectus*, str. 205). No, iako možemo zamjeriti autorima CONSPECTUSA neuvršavanje nekih već ranije publiciranih lokaliteta (kao primjer navodimo samo Osor: R. Makjanić, *Reljefne šalice tipa »Sarius«* iz Osora. *Vjesnik AMZ*, 3/XIV, Zagreb 1981) mišljenja smo da upoznavanje stručne javnosti s našim materijalom najviše ovisi o nama samima

Ovom monografijom dobili smo potpuno nov pregled oblika italske sigilate, a zahvaljujući studioznosti obavljenog posla i velikom broju prikupljenih i na suvremen način obrađenih podataka CONSPECTUS će sigurno postati nezaobilazan priručnik kod proučavanja ove vrste keramike rancarskog razdoblja.

Zoran Gregl